अवादीदित्यादि। अतः परं यूयं तिष्ठत मा पलायध्वमि त्युच्चैर्महता ध्वनिना कपिरवादीत् उक्तवान् पूर्ववद्वृद्धिः परिषेण तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् क्रीडति स्म जेतुमैच्छद्वा दिवुजिगी षेच्छापणिद्युतौ क्रीडागत्योः टी णुर्धूङ्इति णुः दिवोधेवेति करणे द्वितीया यथा रणे बहूनां शत्रूणां प्राणान् अयहीत् अपहृतवान् ह्यादेःशेमइति हान्तवर्ज्जनान्न त्रिः॥ ९॥

अणैरवमिषूरक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवं। द्विशः प्रौर्ण विषुश्चान्ये यातुधानाभवद्भियः॥ १०॥

अणैरित्यादि। यातुधानाराक्षसाव्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं शो णितमवमिषुः वमन्ति स्म ह्यन्तेति वृद्धिप्रतिषेधः देहैर्भुवं प्रौर्णा विषुः छादितवन्तः अन्ये यातुधानाःभवद्भियः भवन्तीभीर्येषामिति भयात्पलायमानाः द्विशः प्रौर्णविषुः छादितवन्तः ऊर्णोतेर्विभा षेति विकल्पः ऊर्णोर्विभाषेर्णोरित्यङित्त्वपक्षे द्रष्टव्यः ङित्त्वे गुण वृद्धिप्रतिषेधात्॥ १०॥

अणैरित्यादि। यातुधानाव्रणैः प्रहारमार्गैरक्तं अवमिषुः वमन्ति स्म पूर्ववन्मान्तवर्ज्जनान्न त्रिः देहैर्भुवं प्रौर्णाविषुः आच्छा दितवन्तः भवन्ती विद्यमाना भीर्भयं येषां तेऽन्ये यातुधानाद्विशः प्रौर्णविषुः पलायन्ते स्मेत्यर्थः ऊर्णुञ्आच्छादने णूवन्निश्चामिति वृद्धिरावादेशश्च॥ १०॥

अक्राणिषुश्च्युतोत्साहाभिन्नदेहाः प्रियासवः। कपे
रत्रासिषुर्नादान्मृगाः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

॥ इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

अरैत्यादि। च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरारिषुः रुता: स्म इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्बन्धिनो नादादत्रासिषुः त्रस्ताः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धोऽतो हला देरिति विकल्पः। इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥ ११ ॥

अक्रेत्यादि। प्रियाअसवः प्राणायेषां ते यातुधानाभिन्नदेहा विदीर्णशरीराभूत्वा निरुत्साहानिस्पृहाः सन्तः अक्राणिषुः रुताः स्म इति शब्दितवन्तः कणशब्दे हयादेःसेमइति पचे त्रिः कपे नीदात् अत्रासिषुः त्रस्ताः पूर्ब्बवत्पचे त्रिः यथा सिंहस्य ध्वनेर्म्मृगा स्त्रस्यन्ति। इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥ ११ ॥

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्तारथैः कपिं। प्रत्या
ववृतिरे हन्तुं हन्तव्यामारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

इतइट्प्रतिषेधमधिकृत्याह मायेत्यादि। अथानन्तरं राक्षसाये द्विशोगताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रतिनिवृत्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः स्वेशेति वरच् नेड्वशिकृतीति नेट् आर्द्धधातुकेत्यादिना प्राप्तत्वात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्रहस्ताः शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति हनिकुषीत्यादिना रमेरेणा

दिक्षः च्यन् रथाः अभिचमीत्यादिना अवेरोण्यदिक्षनं दृषिम्न म्वश्वेत्यादिना इषेखन् नवोरितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः ह्नन्ना मारुते रितिहनूमतोवधार्थः अत्यानां कर्त्तरिवेति षष्ठी एकाच इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तेर्नेमान्तेष्वनिट्त्वात् ॥ १२ ॥

इतइट्प्रतिषेधाधिकारः मायानामित्यादि। अथानन्तरं ये दिशः प्रोर्णविषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्यावृत्तिरे प्रत्यागताः प्रतिनिवृत्ता हनसौ गतौ वधे वसोरक्षेमनोदितइति श्रोदिदर्शनादनिम् कीदृशास्ते मायानामोश्वराः प्रभवः यायायभासकसइति वरः इवचतेरिति नेम् शस्त्रं इसे येषां ते तथा शस्यते हन्यतेऽनेनेति शस्त्रं शसवधे चासुम्निति चः पूर्व्ववन्नेम् मारुतेर्हनूमतोहन्तव्याः हन्तुं शक्याः त्यभावेति पचे कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥

तांश्चेतव्यान् चितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान्।
जघानाधूय परिघं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तांश्चेतेत्यादि। समुदिताएकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् सतोरणं श्रित्वा तान् राचसान् विजिघृक्षून् विगृहीतुमिच्छून् युतान् समुदितान् समागतान् ढौकितान् चितौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघान हतवान् परिघमाधूय परिभ्राम्य तत्र चेतव्यानिति एकाचइतीट्प्रतिषेधः चिताविति क्तिप्कौ च वैश्चायामिति क्तिप् तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः श्रित्वा युतानिति श्युकः कितीट्प्रतिषेधः विजिघृक्षूनिति

सनिमयहगुहेोश्चेति नत्र रुदविदेति सनः किस्वं ग्रहिज्येति संप्रसा रणं ढलकलपलानि ॥ १२ ॥

तामित्यादि। तोरणं भित्वा परिघमवधूय परिभ्राम्य वानर स्तान् राक्षसान् जघान कीदृशान् चितौ चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्त व्यान् युतान् एकीभूतान् विजिघृक्षून् विग्रहं कर्त्तुमिच्छून् समाग तान् मिलितान् चिञ्जस्तव्यः नेमेकाजादित्यादिना इमनिषेधः ऋ दुश्चिन्नूर्णोरिति श्रियुभ्यां नेम् नेमुगुहयहदति ग्रहेः सनि नेम् गमेरोदित्वान्नेम् ॥ १३ ॥

संजुघुक्षव आयूंषि ततः प्रतिरुरुक्षवः। रावणा न्तिकमाजग्मुर्हतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

संजित्यादि। ततउत्तरकालं ये हतशेषानिशाचराः ते संजु घुक्षव आयूंषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः रावणान्तिकमाजग्मुः आगताः प्रतिरुरुक्षवः वच्यमाणमर्थं कथ यितुमिच्छवः अत्रापि पूर्व्ववत्प्रतिषेधः तत्र चकारेणोगन्तानां सनि समुच्चितत्वात् ॥ १४ ॥

समित्यादि। ततोऽनन्तरं हतशेषानिशाचरारावणस्य समीपमासेदुः समाजग्मुः कीदृशाः आयूंषि जीवितानि गोपायि तुमिच्छवः गुहूञ्संवृतो सन् नेमुगुहयहदति नेम् प्रतिरुरुक्षवः वच्यमाणं कथयितुमिच्छवः रुशब्दे पूर्व्ववन्नेम् ॥ १४ ॥

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत्। वैमु ख्यञ्चक्रमेत्युच्चैरूचुर्दशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि। वयं वहवः शूराः साविष्काराः साहंकारा अपि सन्तः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं यक्षम पराङ्मुखत्वम मुपितवन्तः प्रमत्तवत् मद्यपानमत्ताइव एवञ्च चित्तव्याक्षेपा दुत्तमपुरुषे लिटि कृते कसदित्यादिना इट्प्रतिषेधोनियमित इति एवं दशमुखाग्निके ऊचेऽभ्युः॥ १५॥

एकेनेत्यादि। एकेन कपिना हेतुना वहवोऽपि समर्था अपि प्र मत्ता इव साहङ्कारा अपि वैमुख्यं विमुखतां यक्षम विमुखाभवा मः स्मेत्यर्थात् इति ते हतशेषानिशाचरारावणस्य समीपे ऊचुः नेमसुमिति नेम् परमते अस्मदि वाच्ये चित्तविक्षेपार्थे टी तदर्थ सूचनाय प्रमत्तवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविक्षेपः सम्भवत्येव स्वमते सर्व्वत्र टी दुर्निवारा॥ १५॥

मांसोपभोगसंशूनानुद्विग्नांस्तानवेत्य सः। उद्वृत्त नयनोमित्रान्मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्ज्जयत्॥ १६॥

मांसेत्यादि। सदशमुखस्तानुद्विग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वा नात्मीयान् मन्त्रिणोव्यसर्जयत् प्राहिणोत् कीदृशांस्तान् मांसोप भोगसंशूनान् मांसोपभोगेन स्थूलवर्मणः उभयत्रापि श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः तत्र श्वयतेर्यजादित्वात्संप्रसारणं हल इति संप्रसारणस्य दीर्घः दयोरद्योदित्वान्निष्ठानत्वं उद्वृत्तनय नारोषात् निष्क्रान्ततारकः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः वृती इदित्वात् मित्रान् स्निग्धान् मन्त्रिणः आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं॥ १६॥

मांवेत्यादि। तान् राघवान् उद्दिष्यान् वलान् अवेत्य ज्ञात्वा बरावणोमन्त्रिणोऽभ्यवर्त्तयत् कीदृशान् मांसोपभोगेन वृद्धान् स्थूलान् मितान् स्निग्धान् सकीदृशः उदृत्तनयनः उद्घूर्णितनेत्रः क्रोधवशात् ग्रथोमीर्गतिरुद्धौः नेमडीमीदिति नेम् यजादित्वात् ग्रहस्यपायोरिति जिः जिर्चोऽन्यःस्थान्योदिति ओदित्वात् कस्य नः विजकोगोभीकम्मे ईदित्वात् पूर्व्ववन्नेम् वृतुङ्वर्त्तने पूक्किमुदितद्दत्यनेन वेमत्वात् पूर्व्ववन्नेम् इर्षियाञ् मिदाञ्जिकचद्दति चकारात् खेदने आदितद्दति नेम् ॥ १६ ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुखान्तावाढविक्रमाः। अश्लिष्टनादानिरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

प्रमद्दत्यादि। ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः इणोगालुङि प्रमेदिताः स्निग्धीभवितुमारब्धाः आदिकर्म्मणि निष्ठा ततो विभाषाभावादिकर्म्मणोरिति प्रतिषेधः इट्पचे निष्ठा शीङ्त्यादिना क्लित्वप्रतिषेधात् गुणः सुखान्ताः स्वामिनि कल्याणमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अश्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मित्वात् फाण्टचित्रास्त्रपाणयः यदच्छतपिष्टं कषायं उदकसम्पर्कमात्रादिभक्तरसं ईषदुष्णं तदल्पप्रयाससाध्यत्वात् अनायाससाध्यं फाण्टमित्युच्यते तेन चित्राणि रञ्जितानि अस्त्राणि पाणौ येषामिति स्वान्तादयः चुभ्नेत्यादिना निपातिताः॥ १७॥

प्रमेद्दत्यादि। ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुर्निर्गतवन्तः रणञ्चा रूपं कीदृशाः प्रमेदिताः वहिर्गमनसमये भार्य्यादीन्

प्रति चौर्य्यं कर्त्तुमारब्धवन्तः राजप्रसादात् स्निग्धाभवितुमारब्धा विविधोपभोगेन प्रीताभवितुमारब्धा वा भावादिकर्मणोरिति पक्षे इम् सुखान्ताः शोभनमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अक्लिष्ट नादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मित्वात् फाण्टचित्रास्त्रपाणयः फाण्टेन कषायभेदेन चित्राणि अस्त्राणि पाणौ येषां ते तथा चुब्धवाढेत्यादिना स्वनवाक्यक्लेशकिर्मिणां स्वान्तवाढक्लिष्टफाण्टा निपातिताः पुनातीति पुत्रः प्वादेः खदत्यस्य योगविभागेन ह्रस्वत्वान्न गुणः ह्रस्वचतेरिति नेम्॥ १७॥

तान् दृष्ट्वातिदृढान्धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया।
कष्टं विनर्द्दतः क्रूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः॥ १८॥

तानित्यादि। तान् दृष्ट्वा कपिः आर्द्दिददिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः किंभूतान् धृष्टान् धृष्णोतीति धृष्टः धृषीशसीवैयात्य इतीट् प्रतिषेधः अतिदृढान् वलवतः दृढस्थूलवलयोरिति निपातनं परिवृढाज्ञया परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् प्रभौ परिवृढ इति निपातनं कष्टं विनर्द्दतः कृच्छ्रं ध्वनतः गम्भीररवस्य कृच्छ्रगहनयोः कष इतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रघुष्टकरान् घुषिरविशब्दन इतीट्प्रतिषेधः॥ १८॥

तानित्यादि। कपिर्हनूमान् तान् राक्षसान् दृष्ट्वा द्रुतं आर्द्दिददित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः कीदृशान् अतिदृढान् वलवत्तरान् धृष्टान् प्रगल्भान् परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् कष्टं कृच्छ्रं भी

महुःखदं विमर्द्दितः मन्दाबलानां क्रूरान् हिंस्रान् मल्लैर्मुष्टीभि दण्डी प्राप्तः सततधारणाद्दृष्टोमा करोत्येषां तान् पूर्ववत् इष्ट दृढदृढकषघुष्टाक्ते निपातः ॥ १८ ॥

अभ्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्द्दिदत् द्रुतं। वृत्तश्च स्वान्महारम्भानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥ युग्मकं ॥

अभ्यर्ण इत्यादि। अभ्यर्णोऽपीडितः अर्द्देः संनिविभ्य इतीट्प्रतिषेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमाणान् अभ्यर्णानविदूरान् अभेश्चाविदूर्य इतीट्प्रतिषेधः द्रुतमार्द्दिदत् हिंसितवान् अर्द्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुङि रूपं वृत्तश्च स्वोऽधीतशस्त्रविद्यः णेरध्ययने वृत्तमिति इडभावो णिलुक् निपात्यते महारम्भान् अनल्पव्यापारान् त्रिदशैरप्यदान्तान् अशमितान् वादान्तेत्यादिना इडभावो णिलुक् निपात्यते ॥ १९ ॥

अभ्यर्ण इत्यादि। गिरिकूटाभान् पर्व्वतशृङ्गसदृशान् अभ्यर्णान् समीपगतान् वृत्तश्च स्वान् अधीतशस्त्रविद्यान् महारम्भान् कृतव्यूहत्वात् त्रिदशैर्देवैरपि अदान्तान् अदमितान् कपिः कीदृशः अभ्यर्णः अपीडितः अर्द्दः क्ते नेम् षण्निव्यद्रु इति नेम् क्षुब्धस्वान्तेत्यादिना सामीप्ये अभिपूर्व्वादर्द्देर्ण्यन्तस्तोरध्ययने च निपातितः ण्यन्तस्य मेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः ॥ १९ ॥

दमितारिः प्रशान्तौजा नादापूरितदिङ्मुखः। जघान रुषितोहृष्टांस्त्वरितस्तूर्णमागतान्॥ २०॥

दमीत्यादि। ये तु प्रशान्तौजसः प्रमितबलाः सन्तोहृष्टाः तूर्णमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् प्रतापाद्दान्तो ऽस्येति दमितारिः प्रशान्तं प्रभूतमोजो यस्य सप्रशान्तौजाः नादापूरितदिङ्मुखः तस्य रुष्टत्वात् रुषितः क्रुद्धः त्वरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रशमितपूरिताः शान्ताः वादान्तेत्यादिना विकल्पितेटः रुष्टरुषितत्वरिताः रुष्यमत्वरेत्यादिना॥ २०॥

दमीत्यादि। कपिस्तूर्णं शीघ्रं आगतान् राक्षसान् त्वरितः सन् जघान कीदृशः दमिताउपशमिता अरयः शत्रवोयेन स तथा नादैरापूरितं दिङ्मुखं येन रुषितः क्रुद्धः कीदृशान् प्रशान्तौजान् उपशमितबलान् हृष्टान् क्रुद्धान् व्यन्तशमेः क्तादम् लोपोऽञेरिति ञिलोपः व्यन्तदमेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः रुषत्वरिभ्यां क्तस्य वारुषामित्यादिना विभावितइम् त्वरेरनिम्पचे श्विावमवेत्यादिना ऊट्॥ २०॥

तेषां निघ्नन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः। अभूदभ्यमितत्रासमाक्रान्ताशेषदिग्जगत्॥ २१॥

तेषामित्यादि। तेषां रक्षसां निघ्नन्यमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्णभेदिभिः वाधिर्य्यकरैः अभ्यमितत्रासं अभिगतत्रासं जगदभूत

आशान्ताः अशेषादिशो यस्मिन् जगति संघुष्टाभ्यमितास्वान्ताः ह्वयमन्तरेति विकल्पितेट:॥ २१ ॥

तेषामित्यादि। हनूमता निहन्यमानानां तेषां राक्षसानां संघुष्टैः शब्दैः जगत् भुवनं अभ्यमितत्रासं प्राप्तभयं अभूत् कीदृशैः कर्णभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः कीदृशं अस्वान्ता आशा स्निता अशेषादिशो यत्र तत्तथा संपूर्व्वघुषम् आङ्पूर्व्वस्वनाश्च वाह्वषामि त्यादिना ककवलोर्वैमर्थ॥ २१।

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषः। क्षणेन क्षीण विक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयं॥ २२॥

इतीट्प्रतिषेधाधिकारः॥

भयमित्यादि। ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमने षत नीताः कर्म्मणि लुङ् भयसंहृष्टरोमाणः भयोद्गतरोमाञ्चाः हृषेर्लोमस्विति विभाषितेट् अपचितद्विषः अपचितानां पूजिता नां ऋषीणां शत्रवः अपचितश्चेति निपातः क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं वि क्रान्तं पराक्रमो येषां क्षियोदीर्घादिति निष्ठातकारस्य नः॥ २२॥

भयेत्यादि। ततोऽनन्तरं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन क्षयं अने षत प्रापिताः कर्म्मणि टी णुर्भुंङिति णुः मान्तोऽदनतइत्यदादेशः न्यादिन्यन्ताडगत्यर्थी इति मुख्यकर्म्माणं कीदृशाः भयेन संहृष्टानि उद्गतानि रोमाणि येषां वाहृषामहृषेति वेम् अपचितानां पूजि तानां मुन्यादीनां द्विषः शत्रवः नेमेकाजितिनेम् क्षीणं विक्रान्तं

पराक्रमोऽषेषां षे: पूर्ब्बवन्नेम् षेर्त्तोडे इति दीर्घत्वं सख्यायोरित्यादि ना नस्य न: अमुगताविय्यस्य पूक्किसुदित इत्यनेन वेम्त्वात् नेम् डीश्वीद्दिति नेम् अमुक्ममवणाविति घं:। इतीट्प्रतिषेधाधिकार:
॥ २२ ॥

हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः। अशोक वनिकामेव निगृहीतारिशासनः॥ २३॥

इत: प्रभृतीटमधिकृत्याह हत्वेत्यादि। रक्षांसि हत्वा मारुतिरशोकवनिकामेव पुनर्लवितुं छेत्तुं आर्द्धधातुकस्येट् अक्रमीत् गतवान् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इतीट् निगृहीतारिशासन: अस्यारिव्यवस्थ: ग्रहोलिटि दीर्घ इतीटो दीर्घत्वं॥ २३॥
अथेडधिकार:। हत्वेत्यादि। रक्षांसि हत्वा निगृहीतरावणशासनो मारुतिर्हनूमान् पुनरप्यशोकवनिकामेव लवितुं छेत्तुं अक्रमीत् जगाम स्नुक्रमिच्छि वसोरस्येतीम् क्रमेष्टी स्नुक्रमोऽमन इतिदम् मात्मवर्ज्जनात् हसादे:सेम इति न त्रि: ग्रहेरिमोर्घत्वं॥ २३॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितं। वनं प्रभञ्जनसुतो नादयिष्ट विनाशयन्॥ २४॥

आवेत्यादि। प्रभञ्जनसुतो हनूमान् वनमशोकवनिकाख्यं विनाशयन् नादयिष्ट ध्वनिं न कृतवान् लुङि रूपं आकाशमावरीतुमिव अवष्टब्धुमिवोत्थितं वनं वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितु

मिवोस्थितं आगच्छन् गोन्धाः घात इवैव फलवृद्धिं शाखयेति आवरीतुं वरितुमिति वृतोवेति विकल्पेनेटोदीर्घत्वं ॥ २४॥

आवेत्यादि। प्रभञ्जनसुतो हनूमान् वनं विनाशयन् न अद्धयिष्ट दृष्टां न ज्ञातवान् कीदृशं आकाशं आवरीतुं आच्छादयितुमिव वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितं अत्युच्चत्वात् उच्चलोग्रीवा मेमैकाजित्यादौ वृवर्ज्जनादिम् वृतोवेनोर्घ इति वादीर्घः॥ २४॥

वरिषीष्ट शिवं यस्य मैथिल्याः कल्पशाखिनः।
प्रावारिषुरिव क्षौणीं क्षिप्तावृत्ताः समन्ततः॥२५॥

वरीत्यादि। ये कल्पशाखिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयारोपितास्तानुमूल्य यथास्थानं क्षिपन् मैथिल्याः शिवं कल्याणं वरिषीष्ट प्रार्थितवान् मैथिल्याभद्रमस्त्वित्याशंसावचने लिङ् वलिङ्ङीति दीर्घप्रतिषेधः अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः सन्तः क्षौणीं पृथ्वीं प्रावारिषुरिवाच्छादितवन्त इव लिघामनाच्छादितत्वादिवार्थः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः॥ २५॥

वरीत्यादि। हनूमान् मैथिल्याः शिवं मङ्गलं वरिषीष्ट प्रार्थितवान् आशिषि टो स्यायूद्दुरिति पक्षे इम् अठोदीपसेरिति नेमोदीर्घः किङ्कुर्व्वन् ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयाशोकवनिकायामारोपितास्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिपन्ननुप्रेरयन् शिवशब्दस्य हितार्थत्वात् समार्थैरित्यादिना मैथिल्या इत्यत्र षष्ठी अन्ये वृक्षाः

समन्ततस्तेन क्षिप्ताः शोणितं भूमिं प्रावारिषुरिव आच्छादितवन्त इव आत्मनि रूपं पूर्व्ववदेवार्थः ॥ २५ ॥

संवुवूर्षुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरिषुं द्रुतं। अवरिष्टा
क्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

सम्बुद्रित्यादि। रामदूतेन कपिना कर्म्मेदृशं कृतमिति स्वमाकूतमभिप्रायं सम्बुवूर्षुः सम्वरीतुमिच्छुः दशाननोऽद्भुतमाज्ञां विवरिषुः प्रकटितुमिच्छुः अयं स्वसुतमवरिष्ट प्रार्थितवान् कर्म्मभिप्राये तङ् किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति अक्षमं क्षन्तुमशक्यं पोरदुपधादिति यत् सम्बुवूर्षुः विवरिषुरिति उगन्तत्वात् सनि ग्रह गुहोश्चेति, चकारेणेट्प्रतिषेधे प्राप्ते इट् सनिवेति विभाषेट् तत्रानिट्पक्षे इकोझलीति कित्त्वे उदोष्ठ्यपूर्व्वस्येत्युत्वं पक्षे गुण एव ॥ २६ ॥

समित्यादि। अथ दशाननोऽद्भुतं कपिं हन्तुं अक्षनामानं कुमारं अवरिष्ट प्रार्थितवान् पक्षे इमोऽर्थाभाव: कीदृशं अक्षमं न क्षमार्हं कीदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैवं कृतमिति स्वमाकूतं स्वकीयमाशयं संवुवूर्षुः संवरीतुमिच्छुः आज्ञां विवरिषुः हे अक्षागच्छागच्छ कपिर्हन्यतामित्याज्ञां विवरीतुं प्रकटयितुमिच्छुः स्वाधृदृगुरिति इडभावः सनीवेम् अनिट्पक्षे ऽज्झनगमां सनीति दीर्घत्वे पुनः निमित्तनीत्यणुत्वात् उदिरयावित्युर् ॥ २६ ॥

जवे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं। ध्वृषी
ष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखं॥ २७॥

जवेइत्यादि। किमित्याह त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं सम्वरिषी
ष्ठाः संछादय आशिषि लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वृञो विभा
षेट् उश्चेतीट् पक्षे न कित्वं ध्वृषीष्ठाः युधि मायाभिः करण
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीष्ठाः ध्वृ हर्छने ऊर्द्धाकौटिल्ये तस्य चोदा
त्तत्वात् आशिषि कर्मणि लिङ् ऋतश्च संयोगादेरिति विभाषेट्
अनिट्पक्षे उश्चेति कित्त्वं स्वरिता उपतापयिता शत्रुसंमुखं
शत्रोरग्रतः अतोद्रुतं स्वरिषीष्ठा इति वक्ष्यमाणेन योज्यं स्वृशब्दो
पतापयोरित्यस्य स्वरति सूतिसूयेत्यादिना विभाषेट् लिङ्सि
चोरिति नानुवर्त्तते॥ २७॥

जवेइत्यादि। विवरणमाह दशाननजवे किमित्याह हे अच
त्वं गच्छ गत्वा शत्रोः कपेः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः आच्छादय
आशिषि टौ पूर्व्ववत् पक्षे इम् त्वं युधि संग्रामे मायाभिः कर्म्मभिः
ध्वृषीष्ठाः कुटिलीकृषीष्ठाः ध्वृ कौटिल्ये कर्म्मणि टौ स्वाद्यृदृदुरिति
पक्षे इमोऽभावे इगुडुमेढीश्चनिमइति कित्वान्न गुणः त्वं कीदृशः
शत्रुसंमुखं यथा स्यात्तथा स्वरिता शत्रोरग्रतउपतापयितेत्यर्थः
किम्वा शत्रुसंमुखं शत्रूणां प्रधानं स्वरिता उपतापनशीलः मुख
माद्ये प्रधानेचेत्यमरः स्वृशब्दोपतापयोः वेमूदित्स्वरेति पक्षे
इम्॥ २७॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्दयः प्रधनोत्तमे। समाया
नामगात् सीता कपेर्विधवितुं द्युतिं॥ २८॥

द्रुतमित्यादि। संस्वरिषीष्ठाः उपतापय निर्भयस्त्वान् आशिषि लिङ् समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदं अत्र स्वरतस्वेतीट् प्रधनोत्तमे संग्रामवरे एवमुक्तः सन् समायानां सोता जनकः कपेर्द्युतिन्तेजो विधवितुमपनेतुमगात् गतः सोता धवितुमिति स्वरतीत्यादिसूत्रेण विभाषेट्॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि। त्वं प्रधनोत्तमे महायुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं सं स्वरिषीष्ठाः उपतापय शत्रुमित्यर्थात् समोगम्यृच्छेति सं एवमुक्तः सोऽचः कपेर्द्युतिं तेजो विधवितुं अपनेतुं अगात् गतः कीदृशः मायानां सोता जनकः सूधुञ्चां पूर्व्ववत् पचे इम्॥ २८ ॥

विगाढारं वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः। अर्त्तं रधितुमारेभे रद्धा लङ्कानिवासिनां॥ २९ ॥

विगेत्यादि। असौ कपिः वनस्य विगाटा अवलोडयिता अरं शीघ्रं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्म्मणि षष्ठी ऊदित्वाद्विभाषेट् स्वरतीत्यादिना अर्च्चं रधितुं हिंसितुमारेभे प्रवृत्तः लङ्कानिवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता रधादिभ्यश्चेति विभाषेट्॥ २९ ॥

विगेत्यादि। असौ हनूमान् अर्च्चं रधितुं हिंसितुं आरेभे प्रवृत्तः कीदृशः अरं शीघ्रं वनस्य विगाढा विलोडयिता शत्रूणां गाहिता नाशयिता लङ्कानिवासिनां रद्धा हन्ता गाहूविलोडे इत्यस्य ऊदित्वात् रधहतौ इत्यस्य च रधादित्वात् पूर्व्ववद्विभाषया इम्॥ २९ ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात्।
आदाय परिघं तस्थौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

निष्केत्यादि। दशमुखात्मजादक्षात् प्राणान्निष्कोषितव्यान् अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टुं अपनेष्यामीति परिघमादाय तस्थौ निरःकुष इति विभाषेट् निष्कुषितद्रुमः वनादपनीतवृक्षः इषिष्ठायामितीट् ॥ ३० ॥

निष्केत्यादि। दशमुखात्मजात् अक्षात् निष्कोषितव्यान् आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्टुं अपहर्त्तुं परिघं आदाय गृहीत्वा कपिः तस्थौ कीदृशः वनात् निष्कुषिता आकृष्टा द्रुमा वृक्षा येन पूर्ब्बवत् निःपूर्ब्बकुषोवेम् नेमुश्वीदिदेम् इति नेनेम् निषेधस्तत्र निष्कुषवर्ज्जनात् ॥ ३० ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं सहिता भृशं। रेष्टारं रेषितुं व्यास्थद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

एष्टेत्यादि। कपिं युद्धस्यैष्टारं एषिता एषणशीलोऽक्षः ताच्छील्ये तृन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः सोढारं प्रहरणस्य सहितारं सहिता भृशं सहनशीलः रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुं रोष्टा रोषणशीलः शस्त्रसंहतीर्व्यास्यत् चिप्तवान् लङि रूपं सर्व्वत्र तीषसहेत्यादिना वेट् ॥ ३१ ॥

एष्टेत्यादि। अयः संख्ये युद्धे रेष्टारं हिंसकं हनूमन्तं देवितुं चिदिषितुं शस्त्रसमूहान् आस्यत् क्षिप्तवान् अक्षुरमेधे को कीदृशं एष्टारं इच्छाशीलं युद्धमित्यर्थात् सोढारं सहनशीलं भृशमत्यर्थं सोऽपि एषिता एषणशीलः सहिता सहनशीलः रेष्टा रोषण शीलः इषुसहाह्मे सहजङ्गशौ रिषवधे इत्यपि चकारात् वधे वेमसहेत्यादिना वेम्॥ ३१ ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्यूषुः परिघं कपिः। अर्दिधिषु र्यशःकीर्त्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत्॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि। कपिः अर्दिधिषुः यशोवर्द्धितुमिच्छुः परिघं दुद्यूषुः परिघेण क्रीडितुमिच्छुः अचं वृक्षैरताडयत् हतवान् कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छं कीर्त्तिमीर्त्सुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिवन्तस्य ऋधुदृद्धावित्यस्य च सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषितेट् तत्र दिवे रिडभावपक्षे छोः शूठ् ऋधेराप्ज्ञप्धामीदितीत्वं अभ्यासलो पश्च॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि। कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरचमताडयत् अचं कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छन्तं ईर्त्सुं वर्द्धयितुमिच्छुं कपिः कीदृशः परिघेण दुद्यूषुः क्रीडितुमिच्छुः दिवोधेवेति करणे द्विती या यशोऽर्दिधिषुः वर्द्धयितुमिच्छुः दिव्यक्रीडादौ भ्रस्जश्रिस्वृ यूर्णुभरेत्यादिना इवन्तत्वात् सनोवेम् इमोऽभावपक्षे छोः शूठा वित्यादिना ऊठ् ऋधुवृद्धौ पूर्व्वेण सनोवेम् आप्ज्ञप्यादेरादिर्दि

रित्यकारस्य स्थानिवद्भावेऽयेरिति रेफस्य च न द्वित्वं अनिमपक्षे उपधायामीर्घ्य इति ईर खिलोपस्य असिद्धत्वात्याभेऽत्र बोध्यः ॥ ३२ ॥

भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदम्भिषुः। अर्हंस्ततः समूर्च्छावान् संशिश्रीषुरभूद्ध्वजं ॥ ३२ ॥

भूयइत्यादि। तं राजपुत्रं अक्षं धिप्सुं दम्भितुं वञ्चयितुमिच्छुं भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वञ्चयितुमिच्छुः आहूयागच्छेत्याह्वयन् हतवान् ततः सोऽक्षः मूर्च्छावान् मूर्च्छायुक्तः ध्वजमात्मीयं संशिश्रीषुः संश्रयितुमिच्छुः अभूत् भूतः अत्र दम्भेः श्रयतेश्च सनीवन्तर्द्धेतीट् अत्र श्रयतेरनिट्पक्षे अज्झनगमां सनीति दीर्घः द्वितीयस्य च इकारस्य अभ्यासलोपः दम्भेर्हल् ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमिति किन्त्वे अनुनासिकलोपः एकाचोवशइति भष् खरिचेति चर्त्वं ॥ ३२ ॥

भूयइत्यादि। कपिस्तमक्षं आहूय आगच्छ युद्धे इत्युक्त्वा भूयः पुनरपि अहन् हन्तेर्घ्नी कीदृशं धीप्सुं दम्भं कर्त्तुमिच्छं सच दिदम्भिषुः दम्भं कर्त्तुमिच्छुः ततः प्रहारानन्तर सोऽक्षोध्वजं संशिश्रीषुः आश्रयितुमिच्छुः सन् मूर्च्छावान् मूर्च्छितोऽभूत् भस्जश्रीत्यादिना दम्भेः श्रयतेश्च सनीवेम् दम्भेरनिम्पक्षे दम्भेयावितिं अचईत्वं खिलोपस्य अनकारनिर्देशात् नस्य लोपः झभान्तस्येति इस्य धः श्रयतेर्वोऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः ॥ ३२ ॥

आश्वस्याक्षः क्षणाल्लोकान् बिभ्रक्षुरिव तेजसा।
रुषा विभ्रज्जिषुप्रख्यं कपिं बाणैरवाकिरत्॥ २४॥

आश्वेत्यादि। क्षणात् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञां लब्ध्वा लोकान् जनान् तेजसा क्रोधोत्थेन बिभ्रक्षुरिव अथ स कपिं बाणैरवाकिरत् संछादितवान् कीदृशं विभ्रज्जिषुप्रख्यं अग्नितुल्यं बिभ्रज्जिषुः बिभ्रक्षुरिति सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषेट् तत्रानिट्पक्षे स्कोरिति सलोपः व्रश्चेति षः इट्पक्षे सकारस्य जश्त्वं चुत्वञ्च॥ २४॥

आश्वस्येत्यादि। ततोऽक्षः क्षणात् आश्वस्य चेतनां प्राप्य बाणैः कपिमवाकिरत् आच्छादितवान् कीदृशः तेजसा लोकान् बिभ्रक्षुरिव क्रोधलक्षणमत्र तेजः रुषा क्रोधेन विभ्रज्जिषुप्रख्यं अग्नितुल्यं भ्रस्जञ्जीति भ्रस्जेः सनि वेम्॥ २४॥

संयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः। कपिर्मायामिवाकार्षीद्दर्शयन् विक्रमं रणे॥ २५॥

समित्यादि। बाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुं अक्षं कपिः द्रुमैर्यियविषुः योतुमिच्छुर्मायामिवेन्द्रजालमिवाकार्षीत् कृतवान् रणे विक्रमं दर्शयन् यौतेः सन् सनीवन्तर्धेति विभाषेट् ओः पुयण्ज्यपरे इतीत्वं अज्झनगमां सनीति दीर्घः॥ २५॥

समित्यादि। कपी रणे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत् इन्द्रजालमिव दर्शितवानित्यर्थः कीदृशः द्रुमैरक्षं यियविषुः मिश्र

पुनर्वनं बभञ्ज कीदृशं पक्षिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा क्षुधितैर्भूत्वा अध्युषितं कृतनिवासं वसतिक्षुधोरितीट् ॥ ३९ ॥

पवितइत्यादि। कपिः क्षुधित्वा क्षुधितोभूत्वा पयोनिधौ पूत्वा स्नात्वा फलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् शीतलैरनुगुणैर्वातैः पवितश्च कृतश्रमः सन् भूयः पुनरपि तद्वनं बभञ्ज भग्नवान् कीदृशं पक्षिभिः पक्षिभिरध्युषितं अधिष्ठितं क्षणं भङ्गाभावात् पूञः पूङ्क्लिशवमेतिक्त्वावलोर्वेम् पूङ्शीधृषेत्यादिना णुः पूङ्क्लिशऽदितइति क्त्वाचोवेम् वसेः क्षुधेश्च क्षुधवसपूजार्थाञ्च इतीम् ॥ ३९ ॥

उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन्। दधद्विलुभितं वातैः केशरं वह्निपिङ्गलं ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि। उच्चैरूर्द्धं अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य शोभनविन्यासेन स्थितत्वात् शिरोऽञ्चित्वेव सम्वहन् अनम्रत्वात् पूजयित्वेव शिरोविभ्राणः अञ्चेः पूजायामिति विभाषेट् वह्निपिङ्गलञ्च केशरं सटां दधत् बिभ्रत् वातैर्विलुभितं आकुलितं लुभोविमोहनइतीट् विमोहनमाकुलीकरणं ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि। कपिः कीदृशः उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः ऊर्द्धं अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य सतथा शिरोऽञ्चित्वेव अनम्रत्वात् पूजयित्वेव संवहन् विभ्राणः वातैर्विलुभितं चञ्चलीकृतं वह्निवत्पिङ्गलं केशरं दधत् धारयन् ईदृशोवनं बभञ्जेति पूर्व्वेणान्वयः क्षुधवसपूजार्थाञ्चागार्ध्यार्थलुभइति इम् नेदित्पूजार्थाञ्चेरिति नलोपाभावः ॥ ४० ॥

जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः। व्रश्चित्वा विवशानन्यान् बलेनापातयत्तरून्॥ ४१॥

जरीत्यादि। तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये शाखिनः जरित्वेव जीर्णाइव भूत्वा निपेतुः अन्यांस्तरून् बलेन व्रश्चित्वा छित्त्वा विवशान् खस्तपल्लवानपातयत् पातितवान् जृव्रश्चोः क्त्वीतीट्॥ ४१॥

जरित्वेत्यादि। अन्ये शाखिनः तस्य कपेर्ज्जवेन वेगेन जरित्वेव जीर्णाइव भूत्वा निपेतुः निपतितवन्तः अन्यान् विवशान् अनायत्तान् तरून् बलेन व्रश्चित्वा छित्त्वा कपिरपातयत् पातयामास जृव्रश्चोरनजिरिति इम् जिनिषेधस्य॥ ४१।

दमित्वाप्यरिसंघातानश्रान्त्वा कपिकेशरी। वनं चचार कर्त्तिष्यन्नर्त्स्यन्निव निरङ्कुशः॥ ४२॥

दमीत्यादि। कपिकेशरी हनूमान् अरिसङ्घातान् दमित्वा उपशमं नीत्वा अश्रान्त्वा अपरिश्रान्तोभूत्वा वनं चचार उदितो वेति विकल्पेनेट् निरङ्कुशः निरवग्रहः कर्त्तिष्यन् छेत्स्यन् नर्त्स्यन्निव नर्त्तुकामइव सेसिचीत्यादिना विभाषेट्॥ ४२॥

दमित्वेत्यादि। कपिकेशरी हनूमान् शत्रुसमूहान् दमित्वा नाशयित्वापि अश्रान्त्वा अश्रान्तोभूत्वा वनं कर्त्तिष्यन् छेत्स्यन् नर्त्स्यन्निव नर्त्तितुकामइव निरङ्कुशोनिरवग्रहः सन् चचार

बभ्राम इत्यद्र्थमे अमुभ्यद्दर्त्तपःखेदयोरुदिलात् पूद्धिश्चइति इति वेम् तृतीयपछिदि नृत्यनृत्ये अनयोर्नृत्कृदिति वेम्॥ ४२॥

पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावर्त्स्यतां द्विषां। मत्त द्विरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनां॥ ४३॥

पारमित्यादि। अथ सकपिर्द्विषां पारं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् गमेरिट्परस्मैपदेषु पुनरावर्त्स्यतां प्रतीपीभविष्यतां नवृद्भ्य इतीट्प्रतिषेधः वृद्भ्यःस्यसनोरिति परस्मैपदं लङ्कानिवासिनां वने मत्तद्विरदइव रेमे क्रीडितवान्॥ ४३॥
पारमित्यादि। अथानन्तरं सहनूमान् पुनरावर्त्स्यतां प्रत्यागमिष्यतां लङ्कानिवासिनां द्विषां शत्रूणां पारमन्तं गन्तुं इच्छुः सन् वने मत्तहस्तीव रेमे क्रीडति स्म गमेऽमेसइति गच्छतेरिम् वृद्भ्योनेम्पदइति वृतेर्नेम् अतएव पं॥ ४३॥

यद्यकल्प्स्यदभिप्रायोयोद्धुं रक्षःपतेः स्वयं। तमप्यकर्त्स्यमद्याहं वदन्नित्यचरत्कपिः॥ ४४॥

यद्येत्यादि। रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायोऽकल्प्स्यत् समपत्स्यत् तासिचकपइति चकारात् स्यकारेच नेट् तदा तमप्यहमकर्त्स्यं उत्सारयामि अहमद्येति एवं वदन् कपि

र्वनमचरत् क्षेसोचीत्यादिना विभाषेट् अकल्प्स्यदकर्त्स्यमिति च लिङ्निमित्तइति लृङ् हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्गोनिमित्तं॥ ४४॥

यद्येत्यादि। यदि रक्षःपतेरावणस्य स्वयं योद्धुमभिप्रायो ऽकल्प्स्यत् कल्पिष्यते तमप्यद्याहमकर्त्स्यं अच्छेत्स्यं इति वदन् कपि रचरत् चरति स्म लृपूर्ब्ब्वचकत्पने पूर्व्ववत् वृतादित्वात् स्यस नेम् वृतोवापच्छिदि नृत्कृदिति वेम्॥ ४४॥

हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्प्ता प्रीतिं परां प्रभुः। तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्प्स्यति॥ ४५॥

हतइत्यादि। हते तस्मिन् रक्षःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्प्ता जनयिता अन्तर्भावितोण्यर्थः धातोरकर्म्म कत्वात् सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परोमहान् कल्प्स्यति संप त्स्यते तासिचक्लृपइतीट्प्रतिषेधः लुटिचक्लृपइति परस्मैपदं॥४५॥

हतेइत्यादि। तस्मिन् रावणे हते सति प्रियं श्रुत्वा प्रभूरामः परां प्रीतिं कल्प्ता प्राप्स्यति नेम्पेक्षाइति तेनैव पं किञ्च अद्यैव च अधुनैव च सीतायाश्चेतसि परस्तोषः कल्प्स्यति भविष्यति पूर्ब्ववत् वृतादित्वात् स्यसनेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्ब्बेणान्वयः ॥ ४४॥

आहूय रावणोऽवोचद्येन्द्रजितमन्तिकात्। वने मत्तइव क्रुद्धोगजेन्द्रः प्रधनेष्वटन्॥ ४६॥

आह्वयेत्यादि। अथ रावणः इन्द्रजितमाह्वय अन्तिकमवोचत् किमवोचदित्याह वने मत्तइव यथा गजेन्द्रोमत्तः क्रुद्धोवने पर्य्यटन् द्विषामन्तं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु संग्रामेष्वटन् द्विषामन्तं ययाथेति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः॥ ४६॥

आह्वयेत्यादि। अथानन्तरं अन्तिके समीपे इन्द्रजितमाह्वय रावणोऽवोचत् उक्तवान् किमवोचदित्याह त्वं क्रुद्धः सन् प्रधनेषु युद्धेषु अटन् परिभ्रमन् वने मत्तोगजेन्द्रइव द्विषामन्तं ययाथेत्यग्रिमश्लोकेनान्वयः मदीभिर्यज्जिहर्षे नेम्डीश्वीदिति ईदित्वान्नेम् खल्वाद्योंदित्यादौ मदवर्ज्जनात्र क्रस्य नः क्रुधयोकोपे श्रौदित्वान्नेम्॥ ४६॥

ययाथ त्वं द्विषामन्तं भूयोयातासि चासकृत्। शशक्थ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थ संप्रति॥४७॥

ययेत्यादि। न केवलं ययाथ भूयः पुनरपि यातासि यास्यसि यातेः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटः अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यमिति प्रतिषेधः तस्य हि तासौ नित्यमनिट्त्वं अजन्ताधातवोऽनुदात्तइति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसकृत् बहुधा शशक्थ शक्तोषि उपदेशेऽत्वतइति थलोट्प्रतिषेधः शकेस्तासौनित्यानिट्त्वं शकिस्तुकान्तइति वचनात् मायाश्च कूटयुद्धानि सम्प्रति युद्धे सस्मर्थ ज्ञातवानसि ऋतोभारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः॥ ४७॥

ययाथेत्यादि। असकृत् वारंवारं दिषामन्तं ययाथ प्राप्तवानसि सृजदृशजिति वेम्त्वं भूयः पुनरपि यातासि च यास्यसि च नेमेकाजिति नेम्त्वं देवान् जेतुं शशक्थ शक्तोभूतोऽसि सृजदृशजिति वेम् संयति युद्धे मायावक्रीः सस्मर्थ स्मृतवानसि नेमृतस्तप इति नेम्॥ ४७॥

त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि ददृष्ठारींश्च दुःसहान्। शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि॥ ४८॥

त्वं सेत्यादि। शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ चिप्तवानसि अरींश्च दुःसहान् युध्यतः ददृष्ठ दृष्टवानसि न पलायितोऽसि विभाषासृजिदृशोरिति थलि विभाषेट् अनिट्पचे सृजिदृशोर्झल्यमकिति थलि घुले महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः स्वैरादिथ जग्धवानसि इडत्यर्तिव्ययतीनामित्यदेरिट्॥ ४८॥

त्वमित्यादि। त्वं शस्त्राणि च ससर्जिथ चिप्तवानसि सृजदृशेति वेम् दुःसहानरीन् ददृष्ठ दृष्टवानसि पूर्ववद्वेम्त्वात् पचेऽनिम् सृजदृशजिति षङ् वर्द्धेकिदिति चतोरः स्वकीयैः शस्त्रैः त्वमेवादितीयः महतामिन्द्रादीनामपि शस्त्राणि आदिथ भचितवानसि सृजदृशेत्यादौ अदवर्ज्जनान्नेमुमित्यादिना नियमात् नित्यमिम्॥ ४८॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्व्वृद्धिं कपिं व्रज ममाज्ञया। मानाञ्जीराचसीर्म्मायाः प्रस्तावीर्म्मा न विक्रमं॥ ४९॥

सत्वमित्यादि। स त्वमेवंविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलत्वाद्धनिष्य
न्निति मदाज्ञया व्रज हन्तेर्नोस्यइतीट् वक्ष्येकाजिति सूचयं नो
दाहृतं फलादेशस्य छन्दोविषयत्वात् राक्षसीं मायां मा नाञ्जीः
मा न व्यक्तीकुरु अपितु व्यक्तीकुर्व्वित्यर्थः अञ्जेःसिचीतीट् विक्रमं
न मा प्रस्तावीः मा न प्रादुरभूश्च स्तुसुधुञ्भ्यइतीट्॥४९॥

सत्वमित्यादि। सएवंविधः प्रसिद्धस्त्वं दुष्टमतिं कपिं हनि
ष्यन् विनाशयिष्यन् ममाज्ञया व्रज गच्छ स्यस्यर्द्धनइति इम्
राक्षससम्बन्धिनीर्मायामा न अञ्जीः व्यक्तीकरिष्यसि अपि त्ववश्य
मेव अन्जूधत्रिव्यक्तिगतिम्रक्षणे ऊदित्वादेमत्वे अन्जःसेरिन्निति
नित्यमिम् विक्रमं मा न प्रस्तावीः न न प्रस्तुतं करिष्यसि अपि त्वव
श्यमेव सुस्तुधोः सेरितीम् व्रजवदेति त्रिः मायोगे इमोऽभावः
माटीवेति सदा टी च॥४९॥

मा न सावीर्म्महास्त्राणि मा न धावीररिं रणे। वा
नरं मा न संयंसीर्व्रज त्वूर्णमशङ्कितः॥५०॥

मानेत्यादि। रणे महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि मा
न मुञ्चेत्यर्थः षुप्रसवैश्वर्य्ययोरित्यस्य रूपं अरींश्च मा न धावीः
मा न कम्पय अपि तु भीषयस्वेत्यर्थः पूर्व्ववदिट् वानरं मा न संयं
सीः मा न वधीः यमरमेत्यादिना सगिटौ समुदाङ्भ्योयमइति
तङ् न भवति तच्चाकर्म्मकादिति वर्त्तते यतएवं तस्मादशङ्कित
स्तूर्णं व्रज॥५०॥

मानेत्यादि। महास्त्राणि मा न सावीर्न न सन्धास्यसि अपि तु सन्धानं करिष्यस्येव रणे अरिं शत्रुं मा न धावीर्न न कम्पयिष्यसि अपि त्वश्यमेव वानरं मा न संयंसीः बद्धं न न करिष्यसि अपि त्ववश्यमेव तस्मात्त्वं निर्भयः सन् तूर्णं शीघ्रं व्रज गच्छ धुञ्नसन्धाक्लेद पीडामन्थे धुञ्नकम्पे आभ्यां सुस्तुधो:सेरितीम् यमौउपरतौ संपूर्व्वौबन्धनार्थः यमरमेति इमसनौ ञिन्त्यन्तेत्यादौ अयन्थो त्समायमइति न मं कर्त्तुः फलवत्त्वाभावात् इति रावणोऽवोचदिति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ ५०॥

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद्व्रजन्। गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसां पतिः॥ ५१॥

अनमित्यादि। एवमुक्तइन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गमिष्यन् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति लट् तस्य पितुश्चरणावनंसीत् नतवान् पूर्व्ववत्सगिटौ गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्व्ववत्सगिटौ रमेरुपाच्चेति तिप् ॥५१॥

अनंसीदित्यादि। एवमुक्तइन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गच्छन् तस्य रावणस्य चरणौ अनंसीत् प्रणनाम तस्मिन्निन्द्रजिति गते सति रक्षसां पतीरावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तः उभयत्र यमरमणमेति इमसनौ॥ ५१॥

इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञोमन्वानोवानरं जितं। संसिस्मयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्द्दिषः॥ ५२॥

इन्द्रेत्यादि। वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन् यतोविक्रमाभिज्ञः अगात् गतवान् द्विषः शत्रून् सिस्मयिषमाणः उपहसितुमिच्छन् पूर्व्ववत्सनइति तङ् मायां व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्त्तुमिच्छुः स्मिपूङर ञ्जशासनीतीट् तत्रा ञ्जेर्नञ्जादइति नकारोनलिरुच्यते॥ ५२॥

इन्द्रजिदित्यादि। इन्द्रजित् स्वविक्रमाभिज्ञः अतएव वानरं जितमभिभूतं मन्वानो जानन् द्विषः शत्रोः संसिस्मयिषमाणः उपहसितुमिच्छुः सन् मायां व्यञ्जिजिषुर्व्यक्तीकर्त्तुमिच्छुः सन् अगात् गतः स्मिङ्पूङित्यादिना स्मिङ्ोऽञ्जश्च सनइम् द्विष इति सम्बन्धे षष्ठी॥ ५२॥

जगत्पिपविषुर्व्वायुः कल्पान्तइव दुर्द्धरः। लोकाना शिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्य्यये॥ ५३॥

जगत्यादि। कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः जगत्पिपविषुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः विपर्य्यये विनाशकाले लोकानाशिशिषोः भक्षयितुमिच्छो' कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः पूर्व्ववदिट्॥ ५३॥

जगदित्यादि। कीदृशः जगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः कल्पान्ते वायुरिव दुर्द्धरः धर्त्तुमशक्य' विपर्य्यये जगतां विनाशकाले लोकान् आशिशिषोः व्याप्तुमात्मसात्कर्त्तुमिच्छोः कृतान्तस्य यमस्य तुल्यः ईदृशइन्द्रजिदगादिति पूर्व्वेणान्वयः

पूङ्शोधे अशूङ्व्याप्तिसंहत्योः आभ्यां सनः स्मिङ्पूङित्यादिना इम् आशिशिषोर्भक्षयितुमिच्छोरिति केचित् तन्न साधु सूत्रे अशू इत्यूदनुबन्धनिर्द्देशात्॥ ५३॥

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः। लसद्विचित्रशस्त्रौघः संग्रामोमूर्त्तिमानिव॥ ५४॥

वनइत्यादि। वने वृक्षांश्चिकरिषोः विक्षेप्तुमिच्छोः कपेर्ब्बलं सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिच्छुः ऋवर्णान्तत्वात् सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते इच्छनिवेति विकल्पे किरश्चपञ्चभ्यइतीट् किरतेरिटो दीर्घत्वं नेच्छन्तीति न दीर्घः लसन् शोभमानोविविधोवज्रप्रकारः शस्त्राणामायुधानामोघः समूहोयस्य समूर्तिमान् शरीरी संग्रामइव इन्द्रजिद्गादिति पूर्व्वेणान्वयइत्यर्थः॥ ५४॥

वनेइत्यादि। पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विक्षेप्तुमिच्छोः कपेर्ब्बलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भक्षयितुं नाशयितुमिच्छुः लसन् दीप्यमानोविचित्रोनानाविधः शस्त्रसमूहोयस्य मूर्त्तः संग्रामइव इन्द्रजिद्गादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः कॄशविक्षेपे गॄशनिगरणे आभ्यां सनः पूर्व्ववदिम्॥ ५४॥

रोदिति स्मेव चायाति तस्मिन् पक्षिगणैः शुचा। मुक्तकण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे॥५५॥

रोदीत्यादि। तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्यागच्छति सति पक्षिगणः हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं नामग्राहं रोदिति स्मेव रुदितवानिव नामग्रहणपूर्व्वया रोदन क्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्म्मसंज्ञा रुदादिभ्य इतीट् बन्धून् बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥ ५५ ॥

रोदितीत्यादि। तस्मिन्निन्द्रजिति आयाति आगच्छति सति पक्षिगणः शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं यथा स्यात्तथा हतान् हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति स्मेव क्रन्दति स्मेव यथा बन्धोरागमे लोको हतान् बन्धून् रोदिति सशब्दरोदनक्रियायां रुदिःसकर्म्मकः रुद्भ्योवृहस्त्वितीम् हनलोगतौवधे श्रादित्वा न्नेम् ॥ ५५ ॥

आश्वसीदिव चायाति तद्वेगपवनाहतं। विचित्रस्त वकोद्भासि वनं लुलितपल्लवं ॥ ५६ ॥

आश्वेत्यादि। तस्मिन्नायाति वनं तद्वेगपवनाहतं सत् आश्व सीदिव सञ्जीवितमिव लब्धि रूपं यतोविचित्रस्तवकोद्भासि लुलि तपल्लवञ्च जातं पूर्व्ववदिट् ॥ ५६ ॥

आश्वसीदित्यादि। तस्मिन्नायाति सति वनञ्च आश्वसीदिव संजीवितमिव श्वसप्रुप्राणने घी रुदाद्यस्नीति ईम् कीदृशं तस्य हनूमतोवेगवायुना आहतं आश्वस्ततामाह विचित्रेण स्तवकेनोद्भासमानं ग्रहादित्वान्नेम् लुलितं मनोहरं पल्लवं यस्य स तथा ॥ ५६ ॥

न प्राणिषि दुराचार मायानामीशिषे न च। नेडिषे
यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरो वचः॥ ५७॥

इतीडधिकारः॥

नप्रेत्यादि। वानरस्तमागच्छन्तमिदं वचनमूचे हे दुराचार न प्राणिषि न जीवसि अनचेत्यस्य रूपं पूर्व्ववदिट् अनितेरिति णत्वं नच मायानामीशिषे नेशिता भवसि ईशः सइति इट् अधीगर्थेति कर्म्मणि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न स्तौषि ईडजनोर्ध्वे चेत चकारात्से चेतीट्। इतीडधिकारः॥ ५७॥

नप्रेत्यादि। वानरो हनूमान् तमिन्द्रजितं वचऊचे किं वच इत्याह हे दुराचार त्वं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न स्तौषि तदा न प्राणिषि न जीवसि न च मायानामीशिषे मायानामीश्वरो न भविष्यसि माया यथेष्टं न च विनियोक्ष्यसे इति वा कर्म्मणि षष्ठी धातूनामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमानवद्विवक्ष्यतइति न्यायात् सर्व्वत्र की अनप्रुप्राणने रुद्धोऽयइति इम् ईडलङ्स्तुतौ आभ्यां सध्वोरस्येमिति इम्। इतीडधिकारः॥५७॥

ससैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित्।
शरैः खुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्व्वतोमुखः॥ ५८॥

इदानीं विसर्जनीयस्य सइत्यधिकृत्याह। समेत्यादि। इन्द्रजित् ससैन्यः सबलः तं वानरं सर्व्वतः शरैः क्षुरप्रैः भल्लैः

छादयन् मुहुः चणं मायाभिः शतशोऽनेकधा संख्ये प्रावर्त्तिष्ट प्रवृत्तः लुङि रूपं तत्र ससैन्यश्छादयन् इति विसर्जनीयस्य सइति सत्वं छकारे परे सूत्रं शरि: चुरप्रेरिति सत्वापवादः शर्परेखरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः माया भिः शतशः सर्व्वतइति वाशरीति विकल्पः विसर्जनीयःसका रोवा ॥ ५८ ॥

अतः परं विसर्ज्जनीयसत्वाधिकारः। सकारपदमादेशमा त्रोपलचणं खमते विसन्ध्यधिकारः। ससैन्यइत्यादि। इन्द्रजित् ससैन्यः सैन्यैः सह शरैः चुरप्रेश्च सर्व्वतोमुहुर्व्वारंवारं तं वानरं छादयन् संख्ये युद्धे मायाभिः शतशः शतं शतं वारान् प्रावर्त्तिष्ट प्रवृत्तः ससैन्यश्छादयन्नित्यत्र वेःसोऽशसन्तेछतेइति विसर्गस्य सः स्तुश्चुभिरिति तालव्यत्वं शरैः चुरप्रेरित्यत्र कखपफयोर्मुन्या वित्यस्य न विषयः अशसन्तइत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तिव्यत्ययेन अशसन्तयोरिति कखपफयोर्विशेषणात् परे तु शषपरयोःस्यात्रि च न स्यादिति जिह्वामूलीयनिषेधं षसपरयोर्न स्यादित्यनेन उप ध्मानीयनिषेधञ्चाहुः चुरप्रेर्म्मायाभिरित्यत्र रिचोऽवेइति विसर्ग स्य रेफः यद्यपि रवेइति कृते इष्टसिद्धिः स्यात्तथापि इचइति कृतस्य साफल्यमाह देवीदासचक्रवर्त्ती यथा क्वचिदपवादविषये ऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति न्यायात् अभोभगोऽघोभ्योऽवेलुवित्या दिसूत्रविषये प्रवृत्त्याशङ्कानिरासः तेन हि न्यायेन दधिना पति नेत्यादिसिद्धं मायाभिः शतशइत्यत्र शसिशसित्यस्य विषयः सर्व्व तोमुहुरित्यत्र अतोऽहुव्युरित्यस्य विषयः ॥ ५८ ॥

वानरः कुलशैलाभः प्रसह्यायुधशीकरं। रक्षस्पाशान् यशस्काम्यंस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

वानेत्यादि। वानरः कुलशैलाभः संग्रामे स्थिरत्वात् आयुधं शीकरमिव नैरन्तर्य्येण पतनात् प्रसह्याभिभूय कुःपौः कःपौ चेति जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ रक्षस्पाशान् कुत्सितराक्षसान् पाप्येपाशप् स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते यशस्काम्यन् आत्मनो यश इच्छन् अच तकारे परतो नश्छव्यप्रशानिति नुत्वं विसर्जनीयसकारौ च पूर्व्वस्यानुनासिकः तमस्कल्पान् ईषदसमाप्ततमसः कुःप्वोरपवादः सोपदादाविति सकारः तत्र पाशकल्पकाम्येष्विति परिगणनं अदुद्रवत् ढौकते स्म णिश्रीत्यादिना चङ् ॥ ५९ ॥

वानरइत्यादि। वानरः कुलपर्व्वततुल्यः क्लेशरहितत्वात् आयुधं शीकरमिव नैरन्तर्य्येण पतनात् प्रसह्य सोढ्वा रक्षस्पाशान् कुत्सितरक्षांसि अदुद्रुवत् ढौकते स्म द्रावितवानित्यर्थः द्रुगतौ टौ ञिश्रिस्रुद्रुकमइति अङ् कीदृशः यशस्काम्यन् आत्मनो यश इच्छतीति सेःकाम्यक्स्वेच्छायामिति काम्यक् ततः शतृः कीदृशान् तमस्कल्पान् अन्धकारतुल्यान् त्यादेर्षोनेइति कल्पः कुत्सितानि रक्षांसि रक्षस्पाशाः पाशःकुत्सायामिति पाशः पुंस्त्वमभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु नोलुप्फेधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ नलोपार्थं नलोपक्यङेइति कृतं ज्ञापयति लुप्तविभक्तिकस्य विरामाश्रितकार्य्यस्यानित्यमिति तेन रक्षस्पाशादिषु

विसर्गाभावः किम्वा रच्चसाशादयोमनीषादित्वात् सिद्धाः किम्वा सेतुकखपफेवेत्यस्य योगविभागात् वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाच पाशकाम्यकल्पेषु विसर्गस्य नित्यं सकारः॥ ५६॥

धनुष्पाशभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः। दुधाव निर्नमस्कारान् राचसेन्द्रपुरस्कृतान्॥ ६०॥

धनुरित्यादि। धनुष्पाशभृतः कुत्सितधनुर्धरान् राचसान् ज्योतिष्कल्पोरुकेसरः अग्नितुल्यवृहत्सटोवानरः इणःषइति पाशादिष्विव विसर्जनीयस्य षत्वं दुधाव कम्पितवान् यस्मान्निर्नमस्कारान् अप्रणामान् राचसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः स्थापितान् नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारः इणउत्तरस्य तु विसर्जनीयस्य सएवाधिक्रियते तच नमःशब्दस्य साचात्प्रभृतिषु पाठात् पुरःशब्दस्य पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा॥ ६०॥

धनुरित्यादि। वानरः संख्ये युद्धे तान् राचसान् दुधाव कम्पितवान् धूञ्कम्पे ठी कीदृशान् धनुष्पाशभृतः निन्दितधनुर्द्धरान् पूर्ववत्पाशः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्ज्जितान् अप्रशस्तानित्यर्थः राचसेन्द्रपुरस्कृतान् इन्द्रजिताऽग्रतः स्थापितान कीदृशः ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः अग्नितुल्यवर्णविपुलसटः पूर्ववत् कल्पः सर्व्वच पूर्व्ववत् विसर्गाभावः वेःसकारोवा तस्येत्वात्परस्य सस्य षत्वमभिनिष्पतन्त्यइत्यत्र व्याख्यातं॥ ६०॥

स्वामिनोनिष्क्रयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः। रराज समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः॥ ६१॥

स्वामीत्यादि। स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृण्यं गन्तुं शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिःकृतमनेनेति वाहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यं सर्व्वत्र इउदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविसर्जनीयस्य सत्वं॥ ६१॥

स्वामीत्यादि। कपिः समरे संग्रामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन् रराज दीप्यते स्म कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृण्यं गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं बलं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन पापेन वहिष्कृतस्त्यक्तः निष्पापइत्यर्थः दुष्कृतं वहिष्कृतं येनेति वा पूर्व्वनिपातस्यानियमात् क्वचित् क्तान्तस्य परनिपातः आहिताग्न्यादेर्व्वेति परः दुर्न्निराविर्व्वहिःप्रादुश्चतुरांषःकखपफेइति परसूत्रदर्शनात् निष्क्रयादिषु षेतुकखपफेवेत्यस्य वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नित्यं सकारोबोध्यः विकल्पेऽपि न क्षतिः दुःखं दुष्खञ्चेति द्विरूपदर्शनात् मूर्द्धन्यषत्वं पूर्व्ववत्॥ ६१॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्व्वन्रीक्षणे। तिरस्कृतदिगाभोगोददृशे वहुधा भ्रमन्॥ ६२॥

चतुरित्यादि। चतस्रः काष्ठा दिशो यस्मिन् क्षेपणे इति क्रिया विशेषणं पूर्व्ववत् षत्वं चतसृषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एकोऽपि बहुधा ददृशे दृष्टः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरींस्तिरस्कुर्व्वन् अभिभवन् तिरस्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्विस्तारः तिरसोऽन्यतरस्यामिति पक्षे षत्वं ॥ ६२ ॥

चतुरित्यादि। स एकः कपी रणे भ्रमन् बहुधा ददृशे जनैरित्यर्थात् किङ्कुर्व्वन् चतुष्काष्ठं वृक्षान् क्षिपन् चतस्रः काष्ठा दिश आधारत्वेन यस्मिन् क्षेपणे क्रियाविशेषणमिदं चतसृषु दिक्षु वृक्षान् क्षिपन्नित्यर्थः अरीन् शत्रून् तिरस्कुर्व्वन् अभिभवन् तिरस्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिग्विस्तारः पूर्व्ववद्विभाषया विसर्गस्य सकारः ॥ ६२ ॥

द्विष्कुर्व्वतां चतुष्कुर्व्वन्नभिघातं नगैर्द्विषां। बहिष्करिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

द्विष्कुर्व्वेत्यादि। असौ कपिराटीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशः द्विष्कुर्व्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्व्वतां द्विषां चतुष्कुर्व्वन् चतुरो वारान् नगैर्वृक्षैरभिघातं कुर्व्वन् द्वित्रिचतुरिति सुजोऽर्थ इति विसर्जनीयस्य वा षत्वं अरीन् संग्रामाद्बहिष्करिष्यन् अपनेष्यामीति इसुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य षत्वं पक्षे सामर्थ्यं चाच ह्यपेक्षा नैकार्थीभावः बहिष्करिष्यन्निति द्वयोः परस्परव्यपेक्षत्वात् ॥ ६३ ॥

द्विरित्यादि। असौ कपिराटीदित्ययिमश्लोकेनान्वयः किङ्कुर्व्वन् द्वौ वारौ अभिघातं कुर्व्वतां द्विषां नगैः पर्व्वतैश्चतुरोवारान् अभिघातं कुर्व्वन् द्विस्त्रिश्चतुःकृत्वोऽर्थे इति सूत्रेण विभाषया कस्कादित्वाद्रूपद्वयमिति परः खमते हस्तेपाणावित्यादिना साचाद्दादित्वात् वा समासः। समासे सेतुकखेति रूपद्वयं निर्व्विरोधं एवमसमासेऽपि कखपफेवित्यस्य योगविभागः कार्य्यः समासपक्षे षत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि क्त्वादित्यस्य योगविभागात् षत्वं मनीषादित्वाद्वा संग्रामात् अरीन् शत्रून् वहिष्करिष्यन् पूर्व्ववत् वेशः षत्वञ्च ज्वलनवत् वह्निवत् पिङ्गलः॥ ६३॥

ज्योतिष्कुर्व्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्धवत्।
तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्द्धनुष्करः॥ ६४॥

ज्योतिरित्यादि। एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्व्वन्निव अग्निं दीपयन्निव पूर्व्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य षः परार्द्धवत् दिव इव परार्द्धोद्युलोकः अह्माण्डसम्बन्धिनऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात् तच्च भवद्दति परावराधमेति यत् संख्ये संग्रामे आटीत् परिचक्राम इटइटीति सिचोलोपः तं वानरमनायुष्करं प्राणापहारिणं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे यस्येति नित्यं समासेत्यादिना षत्वं॥ ६४॥

ज्योतिरित्यादि। एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्कृष्टसंख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्व्वन् आटीत् परिचक्राम

परार्द्धवत् दिव्यवदिति जयमङ्गला तं कपिं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप कीदृशं न आयुः करोतीत्यनायुष्करं कीदृशः धनुः करे यस्य स तथा पूर्व्ववद्देःषः षत्वञ्च इसुसन्तयोः कखपफयोर्नित्यमितिपरः ॥ ६४ ॥

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः।
यशस्करोयशस्कामं कपिं बाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

अस्यन्नित्यादि। बाणानरुष्करान् व्रणजनकान् दिवाविभेत्यादिना टः अस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्करणशीलः आदित्यः क्षञोहेलित्यादिना टः तेन तुल्य इत्यर्थः पूर्व्ववत् षत्वं यशस्करोयशोजननशीलः इन्द्रजिद्यशस्कामं यशसि कामोऽस्येति तं कपिं बाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः कृकमीत्यादिना न व्यय विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ ६५ ॥

अस्यन्नित्यादि। इन्द्रजिदरुष्करान् व्रणजनकान् बाणान् अस्यन् क्षिपन् बाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्य्यस्य समा द्युतिर्यस्य यशस्करोयशोजननशीलः कीदृशं कपि यशस्कामं यशसि कामोयस्य सर्व्वच पूर्व्ववद्देःष इत्वात्षत्वञ्च अरुर्ज्योतिर्यशस्य करोतीति स्वकुष्टः ॥ ६५ ॥

चकाराधरणं नासौ चरन् वियति मारुतिः। मर्म्मा विद्भिस्तमस्काण्डैर्व्विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

इति सत्वाधिकारः।

चकारेत्यादि। असौ मारुतिर्वियति चरन् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न चकार अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्सः कस्कादिषु चेति षत्वं मर्म्माणि विध्यन्तीति क्विप् नहिवृतीत्यादिना पूर्व्वपदस्य दीर्घत्वं। इति षत्वसत्वाधिकारः॥ ६६॥

चकारेत्यादि। असौ मारुतिर्हनूमान् वियति आकाशे चरन् मर्म्माणि विध्यद्भिः कालायसघटितत्वात् तमस्तुल्यैः काण्डैः शरैरनेकधाविध्यमानस्ताड्यमानोऽपि अधस्पदं पृथिव्यां पदं न चकार पूर्व्ववद्वेः सः अधःशिरसोःपदे तमसस्तु काण्डे नित्यं विसर्गस्य सकारइति परः। इति विसर्ज्जनीयसत्वाधिकारः॥ ६६॥

पुरुहूतद्विषोधूर्षु युक्तानत्तस्य वाजिनः। आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्॥ ६७॥

इतः प्रभृति अपदान्तस्य मूर्द्धन्यइत्यधिकृत्याह। पुरुहूतेत्यादि। पुरुहूतद्विषइन्द्रजितः सम्बन्धिनोयानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्म्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिर्मारुतिरायूंषि जीवितानि अमोचयत् त्याजितवान् धूर्षु त्वक्षिति आदेशप्रत्यययोरिति षः प्रत्ययसकारत्वात् तच हि इण्कोरिति वर्त्तते परेण चणकारेण प्रत्याहारः आयूंषीति नुम्विसर्जनीयेत्यादिना सहेःसाडस्सः इति छन्दोविषयत्वान्नोदाहृतं ततः छन्दसि सहइति ण्विप्रत्ययस्य विधानात् एवञ्च पृतनाषाड्विषइति पाठान्तरमयुक्तं॥६७॥

अथ मूर्द्धन्यषत्वाधिकारः। पुरुहूतेत्यादि। प्रभञ्जनस्यापत्यं हनूमान् पुरुहूतद्विषः शक्रशत्रोर्मेघनादस्य यानस्य रथस्य धूर्षु

भारेषु युक्तान् वाजिनोऽश्वान् त्वचु चर्म्मसु निर्भिद्य आयूंषि अमी चयत् त्याजयामास घोऽन्नोऽरिरिति स्वत्रे उपसर्ज्जनोभूतार्थोऽपि शब्दार्थादयोगृह्यन्ते इति तु प्राप्तयर्थयोर्निवहो: प्रतिषेधेन ज्ञापितं तेन वाजिनां प्रयोज्यानां कर्म्मत्वं अत्र हि मुचिर्मुक्तिपूर्व्विकायां गतौ वर्त्तते अतएवामीचयत् मोचनेन भवान्तरमगमयदित्यर्थः किलादित्यादिना धूर्व्विति अत्र रेफात् आयूंषीत्यत्र नुविव्यवधानेऽपि त्वच्चित्यत्र ककारात् सस्य षत्वं पुरुह्नतेत्यत्र पृतनाषाड़िति क्वचित्पाठः ॥ ६७ ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा। आहर्त्तुमन्यानशिषत् प्रोषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

सुष्वित्यादि। ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः आदेशसकारत्वात्पूर्व्ववत् षत्वं तदा रावणिरन्यानश्वानाहर्त्तुमानेतुं सारथिमशिषत् आदिष्टवान् सर्त्तिशास्तीत्यङ् शासइदुङ्हलोरिति इकारः शासिवसीति षत्वं प्रोषितत्रासः प्रोषिताद्रामादुपगतभयः कर्कशश्च रौद्रः प्रोषितइति यजादित्वात्सम्प्रसारणं षत्वं पूर्व्ववत् ॥ ६८ ॥

सुषुपुरित्यादि। ते वाजिनोयदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः ञिष्वप शये भ्वाद्यादिष्णइति मूर्द्धन्यस्य दन्त्यत्वं ततः किलादिति सस्य ह्नतत्वात् षत्वं तदा तस्मिन् काले रावणस्यापत्यमिन्द्रजित् अन्यानश्वानाहर्त्तुं सारथिं अशिषत् आदिष्टवान् कीदृशः प्रोषितोऽपग

तस्यासीयस्येति वहुव्रीहिः सचासी कर्कशश्चेति पश्चात्कर्मधारयः शेषितचास्मिन कर्कशोवा शास्तेः शाशलिद्युदिति ङः शासुङिति इत् वसेः चुधवसेति क्तस्य इम् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः क्तिसादि त्यादौ शासवसेति षत्वं ॥ ६८ ॥

प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयं । आतस्थौ रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

प्रत्वित्यादि। अश्वा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रस्तो तुमारब्धुमिच्छुः सन् अज्झनगमां सनीति दीर्घः सनाशंसभिच्छउः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः रथमातस्थौ आरूढवान् भयमासिषञ्ज यिषुः संश्लेषयितुमिच्छुः हनूमता तत्र स्तौतेः सनि षत्वभूते सञ्जेश्च स्तौतिण्योरिति अभ्यासादुत्तरस्य षत्वं आत्मीयान् भृत्यानुत्सि साहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव युध्यध्वमिति स्तौतीत्यादिना षत्वे प्राप्ते सःस्विदित्यादिना षकारस्य सत्वं ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुषुरित्यादि। इन्द्रजित् पुनः सज्जीभूतं रथमातस्थौ आश्रितवान् कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रस्तोतुमारब्धुमिच्छुः भयं आसिषञ्जयिषुः हनूमतोभयमासञ्जयितुं संश्लेषयितुं इच्छुः आत्मी यान् अनुचरान् उत्सिसाहयिसन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव ञिस्वोःस्वेरित्यादिना षत्वभूते सनि स्वेः षत्वं तत्रैव सहवर्ज्जनात् उत्सिसाहयिषन्नित्यत्र न षत्वं ॥ ६९ ॥

बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः कपिवारिदं। विजिगीषुः पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्ज्जयमिन्द्रजित्॥ ७०॥

बलेत्यादि। कपिवारिदं कपिं वारिदमिव बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं छादयितुमिच्छन्तं स्थादिष्वभ्यासेत्यादिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च षत्वं तमेवंविधं कपिं विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् सन्लिटोर्ज्जेरिति कुत्वं पुनर्व्यूहं बलसन्निवेशं दुर्जयाख्यं चक्रे हस्त्यश्वादिसैनिकानां मण्डलस्थित्या विरच्यते॥ ७०॥

बलानीत्यादि। तरुभिर्बलानि अभिषिषिचन्तं छादयितुमिच्छन्तं अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं बलविन्यासं चक्रे दुर्ज्जयं जेतुमशक्यं व्यूहस्य कपेर्व्वा विशेषणं अभिपूर्व्वसिचः सनः षत्वे ञिस्वोःखेरिति नियमेन क्विलादित्यादिना गीकइति इत्यादिना च प्राप्तं षत्वं वाध्यते प्रकृतेर्व्वाधितत्वात् गीकइत्यादिना खेःसकारस्यापि न षत्वमिति केचित् ञिस्वोःखेरित्यनेन खिनिमित्तं षत्वं वाध्यते तेन प्रकृतेः सस्य न षत्वं खेस्तु गीकइत्यादिना षत्वं भवत्येवेति केचित् वस्तुतस्तु षत्वभूते सनि खिनिमित्तस्यैव षस्य निषेधः नतु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गीकइति षत्वं॥ ७०॥

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यषिच्चन्निवात्मनः। संप्रहारसमुद्भूतैरक्तैः कोष्णैररुश्च्युतैः॥ ७१॥

अभीत्यादि। राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्तः अन्तं नयन्तः षोऽन्तकर्मणीत्यस्य शतरि ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गादिति षत्वं सम्प्रहारसम्भूतैः रक्तैः कोष्णैरीषदुष्णैः अरुःस्रुतैः व्रणान्निर्गतैः कपिमभ्यषिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव खङ्गि रूपं प्राक्सितादड्व्यवायेऽपीति षत्वं॥ ७१॥

अभीत्यादि। राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्तोऽन्तं नयन्तः सम्यक् प्रहारजातैः ईषदुष्णैर्व्रणच्युतैः रक्तैः कपिं अभ्यषिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव षेचनार्थे शब्दः अभिषेकसिचोर्णीकःस्तुस्तुभषो इत्यादिना षत्वं॥ ७१॥

संग्रामे तानधिष्ठास्यन्निषद्य पुरतोरणं। अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टभ्नान्नरविष्वणान्॥ ७२॥

संग्रामइत्यादि। ये प्राणिनः अभिषिञ्चन्ति ताननरविष्वणान् राक्षसान् संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् कपिः उपसर्गादिति षत्वं पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभ्नात् आश्रितवान् निषद्य तत्रैव पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनोमाप्रविक्षुरिति अविषीदन् विषादमगच्छन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वं अवष्टब्धान् अविदूरान् अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोरिति षत्वं व्यष्टभ्नादिति अड्व्यवायेस्तम्भेरिति षत्वं स्तम्भुस्तुम्भुइत्यादिना श्नाप्रत्ययः सशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्त्तते नराणां विष्वणइति सः नरान् सशब्दमभ्यवहरन्तइत्यर्थः वेश्च स्वनोसभोजनइति षत्वं॥ ७२॥

संग्रामइत्यादि । हनूमान् संग्रामे निषद्य स्थित्वा अविषीदन् विषखो न भवन् तान् राचसान् अधिष्ठास्यन् अभिभविष्यन् पुरतोरणं पुरीवहिर्द्वारं व्यष्टभ्नात् आक्रान्तवान् पुरतोरण मधिष्ठास्यन् तान् व्यष्टभ्नादिति वा कीदृशान् अवष्टब्धान् निकट स्थान् ऊर्ज्जितान् वा नरविष्वणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिस्थानि विषदविस्तभ्नाद्यर्थविखनां गीकइत्यादिना षत्वं अवष्टब्धानिति गीकइत्यादौ अवस्तनेत्यस्य योगविभागार्थात् क्वचिदन्यार्थादन्य त्रापि षत्वं मनीषादित्वाद्वा अत्रात्स्तम्भैरूर्ज्जित्याश्रयनिकटभोजनेष्विति परः ॥ ७२ ॥

विषद्य राचसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् । यन्न व्यसहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्य्यषहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

विषेत्यादि । विषद्य सोढ्वा कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते परिनिविभ्यइति षत्वं राचसाः क्रुद्धाः शस्त्र जालमवाकिरन् विचिप्तवन्तः लङि रूपं यच्च शस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यषहत न सोढवान्सः लङि रूपं तत्कपिः पर्य्यसहिष्ट लुङि रूपं सहेःसिवादीनामित्यादिना विभाषा षत्वं॥ ७३ ॥

विषद्येत्यादि । राचसाविषद्य सोढ्वा हनूमतः प्रहारमित्यर्थात् क्रुद्धाः सन्तः शस्त्रजालं शस्त्रसमूहं नैरन्तर्य्येण सर्व्वतोविचेपात् जालमिव अवाकिरन् विचिप्तवन्तः ध्यां रूपं यत्शस्त्रजालं

इन्द्रोऽपि न व्यसहत न विसोढवान् कपिस्तत् शस्त्रजालं पर्य्यस हिष्ट परिसोढवान् स्वां रूपं विषह्वेत्यत्र शीकइत्यादिना षत्वं व्यसहतेत्यत्र पर्य्यसहिष्टेत्यत्र च निविपरिसन्जेत्यादिना पाक्षिक षत्वं॥ ७३॥

विष्यन्दमानरुधिरोरक्तविस्यन्दपाटलान्। विष्क न्तॄन् परिघेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विषः॥ ७४॥

विष्येत्यादि। विष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः परिघेणा हन् ताडितवान् द्विषः शत्रून् रक्तविस्यन्दपाटलान् रक्तस्रुतिलो हितान् अनुपर्य्यभिनिविभ्यः स्यन्दतेरिति विभाषापत्वं रक्तस्या प्राणित्वात् विष्कन्तॄन् विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेषामिति तृन् अवि स्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्थानशीलइत्यर्थः वेःस्कन्देरनिष्ठा यामिति विभाषा षत्वं॥ ७४॥

विष्येत्यादि। कपिर्द्विषः शत्रून् परिघेण अहन् ताडितवान् कीदृशः विष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः अविस्कन्ता अविचलन शीलः कीदृशान् रक्तविस्यन्दपाटलान् रक्तस्रुतिलोहितान् विष्कन्तॄन् विविधगतिशीलान् स्यन्दृङ्स्रुतौ स्कन्दिरोशोषणे गत्यां अनयोः सस्यविस्कभानिर्व्विखित्यादिना पक्षे पत्वं स्यन्देः कर्त्तृ रक्तं तेनाप्राणिकर्त्तृकत्वं स्कन्देस्तृन् झपझसेरिति दस्य तः सवर्गात् सवर्गस्य सवर्गेलुक्वेति सूत्रेण पक्षे दलोपमाङः परे स्वमते मनीषादित्वात्तद्रूपमपि॥ ७४॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाश्वरिं। अब
ध्नादपरिस्कन्दं ब्रह्मपाशेन विस्फुरन्॥ ७५॥

मेघेत्यादि। मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन् परिस्कन्दन्तम्परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दत्तेन पाशेनशीघ्रमबध्नात् बद्धवान् लङि श्नाप्रत्यये रूपं परेश्चेति वा षत्वं अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतत्वात् तेन परिस्कन्दः प्राच्यभरते ष्विति निपातनं विस्फुरन् द्वेषादुद्गच्छन्नित्यर्थः स्फुरतिस्फुलत्यो रिति विभाषाषत्वं॥ ७५॥

मेघेत्यादि। मेघनादइन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन् परिस्कन्दन्तं परितोभ्रमन्तमरिं हनूमन्तं ब्रह्मपाशेन आशु शीघ्रं अपरिस्कन्दं निश्चलं यथा स्यात्तथा अबध्नात् बद्धवान् न विद्यते परिस्कन्दश्चलनं यस्माद्बन्धनात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशेषणमिति केचित् विस्फुरन् कोपात् हर्षाद्वा कम्पमानः परिस्कन्द विस्फुरोः सस्य विस्कम्भानिर्व्वेत्यादिना विभाषया षत्वं॥ ७५॥

विस्फुलद्भिर्गृहीतोऽसौ निष्फुलः पुरुषाशनैः। विष्क
म्भितुं समर्थोऽपि नाचलद्ब्रह्मगौरवात्॥ ७६॥

विष्फुलेत्यादि। असौ कपिः पुरुषाशनैः राक्षसैः विस्फुलद्भिः हर्षाच्चलद्भिर्गृहीतः निष्फुलः सतेजाः निस्फुलेति विभाषा षत्वं

विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवान्नाचलत् न चलितः माभून्मोघोब्राह्मः पाश इति वेष्कम्भातेरिति षत्वं ॥ ७६ ॥

विष्फुलेत्यादि। असौ कपिर्विष्फुलद्भिर्हर्षोच्चलद्भिः पुरुषाशनैः राक्षसैः गृहीतोऽपि निष्फुलो निष्कम्पः विष्कम्भितुं व्यावर्त्तितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितवान् विस्कम्भेत्यादिना विष्कम्भः षत्वं नित्यं स्फुरस्फुलोस्तु विभाषितं ॥ ७६ ॥

क्षपीढ्वं भर्त्तुरानन्दं मा न प्रोढ्वं द्रुतं वियत्। वानरं नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

क्षपीत्यादि। भर्तुः रावणस्य आनन्दं क्षपीढ्व कुरुध्वं लिङि रूपं अतोवानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोढ्वं मानोत्पतिष्ट माङि लुङ् इणः षीध्वमिति धकारस्य मूर्द्धन्यढकारः इत्येवमुच्चैरिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् वदेर्लङि रूपं ॥ ७७ ॥

क्षपीढ्वमित्यादि। यूयं भर्त्तूरावणस्य आनन्दं क्षपीढ्वं कुरुध्वं क्ष्यारूपं इगुङुर्मढीति कित्त्वान्न गुणः टीठीढीधोढिच इति धस्य ढत्वं किखादिति षः वानरं नेतुं द्रुतं यूयं वियदाकाशं मा न प्रोढ्वं न न गच्छत अपि तु प्रोढ्वं प्रुप्लुङ्चसर्पणे मायोगे टी सिः गुणः धेसलोपेवेति पक्षे सिलोपः टीठीढीधोढिच इति धस्य ढत्वं इत्युक्तं इन्द्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्महता ध्वनिना प्रावदत् प्रोक्तवान् ॥ ७७ ॥

गतमङ्गुलिषङ्गं त्वां भीरुष्ठानादिहागतं। खादिष्यामइति प्रोचुर्नयन्तोमारुतिं द्विषः॥ ७८॥

गतमित्यादि। अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलीषङ्गः तं गतं प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः समासेऽङ्गुलेःसङ्गइति षत्वं भीरोः कातरस्य यत्स्थानं तस्माद्भीरुष्ठानादिहागतं भीरोस्थानमिति षत्वं खादिष्यामइति प्रोचुः द्विषोराक्षसा मारुतिं नयन्तोनेष्यन्तः वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्॥ ७८॥

गतमित्यादि। मारुतिं नयन्तोराक्षसाइति प्रोचुः उक्तवन्तः किमित्याह त्वां वयं खादिष्यामः कीदृशं त्वां अङ्गुलेः सङ्गं गतं प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः भीरोरामस्य स्थानादिह लङ्कायामागतं समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य भीरोस्थानस्य चेति षत्वमिति परःक्षमते क्विलादित्यस्य योगविभागात् ग्रासवसघसषाढाश्चेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्येषामपीत्यर्थाद्वा मनीषादिलाद्वा॥ ७८॥

अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान्। योऽरक्षीत्तस्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन्॥ ७९॥

अग्नीत्यादि। अग्निष्टोमादिसंस्थेषु सदृशेषु ज्योतिष्टोमादिषु योद्विजानरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इतिचावदन् नयन्तो द्विषः अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः ज्योतिरायुषस्तोमइति षत्वं॥ ७९॥

अग्नीत्यादि। अग्निष्टोमादिसञ्ज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु यज्ञेषु योद्विजान् अरचीत् आदिशब्दादाजपेयादेर्ग्रहणं आयुर्ज्योतिरग्निभ्यः स्तोमस्येति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तस्य मानुषस्यायं दूतइतिच ते द्विषोऽवदन्॥ ७९॥

नासां मातृष्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः। मातुः ष्वसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान यः॥ ८०॥

नासामित्यादि। रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृष्वसा मातृपितृभ्यामिति षत्वं तस्याअपत्यं मातृष्वसेयी मातृष्वसुश्चेतिठगन्तलोपौ तस्यायोनासां लुलाव मातुःस्वसुश्च तनयान् खरादीन्निजघान मातृपितृभ्यामन्यतरस्यामिति षत्वाभावपक्षे विभाषास्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक्॥ ८०॥

नासामित्यादि। योरावणस्य मातृष्वसेय्यामातृष्वसुर्दुहितुः शूर्पणखायानासां लुलाव छिन्नवान् मातृस्वसृशब्दादव्यादित्वात् ष्णेयः मनीषादित्वादन्तलोपः आदिसस्य षत्वञ्च मातृपितृभ्यां स्वसुरिति परः योमातुः स्वसुश्च मातुर्भगिन्याश्च तनयान् पुत्रान् खरादीन् निजघान तस्य दूतोऽयमिति सम्बन्धः स्वसुर्वा मातृपितृभ्यामिति विभाषया षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात्॥ ८०॥

प्रादुःषन्ति न संचासायस्य रक्षःसमागमे। तस्य क्षत्रियदुःषूतेरयं प्रणिधिरागतः॥ ८१॥

प्रादुरित्यादि । यस्य रक्षःसमागमे सन्त्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति उपसर्गप्रादुर्भ्यामित्यादिना दुःशब्दादुत्तरस्यास्ति सकारस्य श्नसोरल्लोपइत्यल्लोपे कृते षत्वं प्रादुःसकारस्य च ष्टुत्वं तस्य क्षत्रियदुःषूतिः दुष्पुत्रस्यायं प्रणिधिरागत इति चावदन् नयन्तः स्वयतइति स्वतिः दुर्निंदायामिति स्वतेः सकारस्य सुविनिर्दुर्भ्यइति षत्वं॥ ८१॥

प्रादुरित्यादि । रक्षसां समागमे यस्य सन्त्रासान प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीकइति षत्वं तस्य क्षत्रियदुःषूतेः प्रणिधिश्चरोऽयमागतः विनिसुदुर्भ्यः स्वतिसमसुपामिति षत्वमिति परः स्वमतं मनीषादित्वात्॥ ८१॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाशयः। चारकर्म्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनं॥ ८२॥

दृष्टेत्यादि । राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुषुप्तं गाढनिद्रं वच्यादिना सम्प्रसारणं पापोऽयं विषमाशयः सुपीत्यादिना षत्वं चारकर्म्मणि निष्णातः कुशलः निनदीभ्यांस्नातेःकौशलइति षत्वं॥ ८२॥

दृष्टेत्यादि । अयं पापोदुराचारो राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः कीदृशं राजेन्द्रं सुषुप्तं गाढनिद्रितं विस्कम्भानिर्व्विसुनिर्दुःस्वपइति षत्वं कीदृशः विषमाशयः कुटिलहृदयः विषमेत्यच मनीषादित्वात् षत्वं चारकर्म्मणि निष्णातः कुशलः निनदीभ्यांस्नः कौशलेइति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात्॥८२॥

कुलकं। सुप्रतिष्णातसूत्राणां कपिष्ठलसमत्विषां। स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीं॥ ८३॥

सुप्रेत्यादि। येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्णातानि ग्रन्थतोऽर्थ तश्च निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणां सूत्रं प्रतिष्णा तमिति निपातनं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलोनामद्विजर्षभो गोत्र प्रवर्त्तकः कपिष्ठलोगोत्रइति साधुः तत्तुल्यतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं ऐक्षत॥ ८३॥

सुप्रेत्यादि। अयं रात्रौ द्विजातीनां वृत्ते स्थितां मैथिलीं ऐक्षत दृष्टवान् ध्यां रूपं कीदृशानां सुप्रतिष्णातं ग्रन्थतोऽर्थतश्च विशुद्धं गोभिलादिसूत्रं येषां मनीषादित्वात् सूत्रे प्रतिस्नातस्य षत्वं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलाख्यस्य ऋषेः समा त्विट् येषां म नीषादित्वात् गोत्रे कपेः स्थलस्य सस्य षत्वं॥ ८३॥

सर्व्वनारीगुणैः प्रष्ठां विष्टरस्थां गविष्ठिरां। शया नां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्म्मलां॥ ८४॥

कीदृशीमित्याह सर्व्वेत्यादि। यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्ठां अग्रगामिनीं प्रष्ठोग्रगामिनीति साधुः विष्टरस्थामासनस्थां वृचा सनयोर्व्विष्टरइति साधुः गविष्ठिरां वाचिस्थिरां गवियुधिभ्यामिति षत्वं अस्मादेव वचनात् सप्तम्या अलुक् कुष्ठले शयानां कौ स्थले

भूतले शुद्धे विकुशमित्यादिना षत्वं दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति कः तत्पुरुषेकृतिवहुलमिति सप्तम्या अलुक् गगणस्थां तारामिव निर्म्मलां अम्बाम्बेत्यादिना षत्वं ॥ ८४ ॥

सर्व्वेत्यादि। मैथिलीं कीदृशीं सर्व्वनारीगुणैः प्रष्ठां यावन्तो नारीगुणास्तैरग्रगामिनीं मनीषादित्वात् प्रात्स्थोऽग्रगे षत्वं विष्टरस्थां आसनस्थां मनीषादित्वाद्वृक्षासनयोर्विष्टरइति रूपसिद्धिः गविष्ठिरां वाचिस्थिरां सप्तमीतत्पुरुषः अभिधानान्न ङेर्लोपः मनीषादित्वात् गवियुधिभ्यांस्थिरस्य षत्वं कुष्ठले भूस्थले शयानां मनीषादित्वात् शमिपरिविकुभ्यः स्थलस्य षत्वं दिविष्ठां तारामिव निर्म्मलां दिवि तिष्ठतीति सुनजनादिति डः अभिधानात् सप्तम्या अलुक् स्त्रियामाप् मनीषादित्वात् षत्वं ॥ ८४ ॥

सुषाम्नीं सर्व्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभां। निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्व्वतीं वनं ॥ ८५ ॥

सुषेत्यादि। शोभनं साम यस्या इति विगृह्य अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति ङीप् सुषामादिषुचेति षत्वं सुष्ठु प्रियम्वदामित्यर्थः तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीं सर्व्वतेजस्सु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ज्योतिष्मतीं ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वं एवञ्च कृत्वा निष्टपन्तीमिवात्मानं सकृज्ज्वलयन्तीमिवात्मानं निसस्तपतावनासेवनइति षत्वं वनं ज्योतिःसात्कुर्व्वन्तीं अज्योतिर्ज्योतिः कुर्व्वाणां कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्ये सातिप्रत्ययः तत्र नुमि

विसर्जनीयस्येत्यादिना प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः युष्मदित्यादिनोदाहृतं छान्दसत्वात्॥ ८५॥

सुषाम्नीमित्यादि। पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषाम्नीं प्रियम्वदां शोभनं साम यस्याइति नान्तत्वात् स्त्रियामीप् निःसुदुर्भ्यःसामसेधसन्धीनामिति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तन्वीं कृशां गुणादोतइति पक्षे ईप् सर्व्वज्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्टप्रकाशरूपां लोकोर्धादिति षत्वं शुभां कल्याणयुक्तां आत्मानं निष्टपन्तीमिव सन्तापयन्तीमिव हनूमद्दर्शनात् तापस्य नैरन्तर्य्याभावात् निरस्पोसकृत्सेवनेइति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तापस्य सकृत्सेवनमच विवक्षितं वनं ज्योतिःसात्कुर्व्वतीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यायत्योःसम्पद्यकादाविति चषात् किलादित्यादौ साद्वर्ज्जनात् न षत्वं॥ ८५॥

मधुसाद्भूतकिञ्जल्कपिञ्जरभ्रमराकुलां। उच्चसत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव॥ ८६॥

मध्वित्यादि। मधुसाद्भूतकिञ्जल्कं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं यत्किञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाद्भूतकिञ्जल्कं आदेशप्रत्यययोरिति प्राप्तस्य पूर्व्ववत्प्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलां उच्चसत्कुसुमां चलत्पुष्पां हेमरत्नलतामिव यथा हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां पवित्रात्मदत्तामपीत्यर्थः॥८६॥

मधुसादित्यादि। पुनः कीदृशीं हेमरत्नलतामिव कल्पतरु लतामिव पुण्यां पवित्रां उत्तमामित्यर्थः हेमरत्नलतां कीदृशीं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नेन किञ्जल्केन पुष्पकेसरेण पिङ्गला ये भ्रमरास्तैराकुलां व्याप्तां अत्रापि शादर्श्नात् षत्वं उल्लसत्कुसुमां राजत्पुष्पां॥ ८६॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्व्वाणां परिषेसिचां। हृदयस्येव शोकाग्निसन्तप्तस्योत्तमव्रतां॥ ८७॥

विलोचेत्यादि। विलोचनाम्बु अस्रु मुञ्चन्तीं विक्षिपन्तीं हृदयस्य शोकाग्निसन्तप्तस्य परिषेसिचां भृशं निर्व्वाणमिव कुर्व्वाणामेव तेति पूर्व्वेण सम्बन्धः सिचेर्यङन्तात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः उपसर्गादित्यादिना अभ्यासव्यवायेऽपि प्राप्तस्य षत्वस्य सिचोय ङीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात्॥ ८७॥

विलोचनेत्यादि। विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं अस्रु क्षिपन्तीं शोकरूपाग्निसन्तप्तस्य हृदयस्य परिषेसिचां पुनःपुनरतिशयेन वा सेचनं कुर्व्वाणामिव अग्निनिर्व्वाणाय जलसेकः क्रियतइत्युत्प्रेक्षा सिचोयङ्लुकि संज्ञादइति अः स्त्रियामाप् शोकइत्यादौ अयङ् सिचेति यङ्वर्ज्जनात् षत्वं उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात् ईदृशीं मैथिलीमैक्षतेति सम्बन्धः॥ ८७॥

दृष्ट्वा तामभनग्वृक्षान् द्विषोघ्नन् परिषेधतः। परितस्तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः॥ ८८॥

द्दष्ट्वेत्यादि। तां दृष्ट्वा वृक्षानभनक् चूर्णितवान् द्विषः शत्रून् परिसेधतः आगच्छतः घ्नन् हिंसन् पूर्व्ववत्प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति प्रतिषेधः परितस्य समन्तादुद्दिचिक्षेप उन्मूलितवान् लिटः संयोगादित्वादकित्त्वे गुणः क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः॥ ८८॥

द्दष्ट्वेत्यादि। अयं तां सीतां दृष्ट्वा वृक्षान् अभनक् भग्नवान् किङ्कुर्व्वन् द्विषः शत्रून् घ्नन् हिंसन् कीदृशान् परिसेधतः सर्व्वतोगच्छतः गीकइत्यादौ अगतिषेधेति गत्यर्थवर्ज्जनात् न षत्वं अयं तान् वृक्षान् परितः समन्तात् प्रचिक्षेप क्षिप्तवान् क्रुद्धः सन् स्वयं साक्षात् अनिल इव॥ ८८॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धोमहाहवे। विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद्घनध्वनिः॥ ८९॥

अप्रेत्यादि। घनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपि स्तम्भेरिति प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ चेति प्रतिषेधनिपातनं अस्त्राणि महाहवे विसोढवन्तं सोढइति प्रतिषेधः व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् एवं नयन्तोऽवदन्निति योज्यं स्तम्भेर्ण्यन्तस्य स्तम्भसिवुसहाञ्चङीति षत्वप्रतिषेधः॥ ८९॥

अप्रेत्यादि। घनध्वनिर्मेघनादः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं हनूमन्तं व्यतस्तम्भत् निश्चलं कृतवान् कीदृशः अनिस्तब्धः अनभिभूतः कीदृशं महायुद्धे शस्त्राणि विसोढवन्तं सहे:

ऋवतुः वेमसहेति वेमत्वात् नेम्ङीश्रीदिति नेम् होढः सहवहोऽ
होढीति श्रोत्वं गोकइत्यादौ श्रनोङ्सहेति श्रोङ्वर्ज्जनात्र षत्वं
स्तम्भेः प्रेरणे ञिः ञिश्रीत्यङ् गोकइत्यादौ श्रनङ्स्तम्भेति श्रङ्व
र्ज्जनान्न षत्वं प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः प्रतिनिशब्दौ उपसर्गप्रतिरू
पकौ तेन गोकइत्यादिना न षत्वं प्रतिनिभ्यां स्तम्भस्येति षत्वनि
षेधार्थपरसूत्रं ॥ ८६ ॥

ते विज्ञायाभिसोष्यन्तं रक्षैरक्षांसि सव्यथाः। अन्यै
रप्यायतं सेवुर्व्वरत्राशृङ्खलादिभिः ॥ ६० ॥

ते इत्यादि। राक्षसाः ये मारुतिं नेष्यन्तः रक्षैः रक्षांसि
विसोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिं सुनोतेः स्यसनोरिति षत्वं यद्याक्र
म्यमाणेन नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्षैः सोष्यतीति विज्ञाय
सव्यथाः सभयाः सन्तः अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं
सेवुः बध्नन्ति स्म एहवन्धनइत्यस्य लिटि रूपं ॥ ६० ॥

ते इत्यादि। ते मारुतिं नयन्तो राक्षसाविज्ञाय हनूमत्प
राक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः ब्रह्मास्त्रबन्धे सत्यपि
अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं कपिं सेवुः बध्नन्ति स्म
सवनहे नहोबन्धनं यां रूपं कीदृशं रक्षैः खगात्रसम्भवैरक्षांसि
अभिसोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं गोकइत्यादौ अस्यानासुञेति स्यान्त
वर्ज्जनान्न षत्वं वरत्रा चर्मरज्जुः ॥ ६० ॥

विषसादेन्द्रजिद्बुद्ध्वा बन्धे बन्धान्तरक्रियां। दिव्य बन्धोविषहते नापरं बन्धनं यतः॥ ९१॥

इति षत्वाधिकारः।

विषेत्यादि। बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं बुद्ध्वा इन्द्रजित् विषसाद विषादमुपगतः नियतं दिव्यबन्धं मुक्तवानिति यतोदिव्यबन्धोनापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतोविषसादेति योज्यं सदिस्वंज्योःपरस्य लिटि षत्वप्रतिषेधः पूर्व्वस्य तु सदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहतइति न प्रतिषेधः तत्र सोढरूपस्य ग्रहणात्। इति मूर्द्धन्याधिकारः॥ ६१॥

विषेत्यादि। इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्ध्वा ज्ञात्वा विषसाद विषादं गतवान् गीकइत्यादिना षत्वे प्राप्ते सत्स्वञ्जोश्च्यांनाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेस्तु षत्वमेव यतोयस्मात् दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गीकइत्यादिना षत्वं। इति षत्वाधिकारः॥ ९१॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः। उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिं॥ ९२॥

इतःप्रभृति णत्वमधिकृत्याह। मुष्णेत्यादि। राक्षसाः पुरः कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः ढौकितवन्तः ननु दर्शनगोचरं गताः अप्रभातत्वात् कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्तीर्णोरस्थलं विस्तृतवक्षसं तत्र रषाभ्यां नोणइति णत्वं॥ ६२॥

अथ णत्वाधिकारः। मुष्णन्तमित्यादि। राक्षसाः कपिं गृहीत्वा पुरोऽग्रतोदशग्रीवमुपसेदुः कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तमिव खण्डयन्तमिव स्वतेजसाऽभिभवात् विस्तीर्णवक्षसं उभयत्र क्षुभ्नादिष्वन्तेन इति णत्वं॥ ६२॥

वज्रधाभिन्नमर्म्माणोभीमाः खरणसादयः। अग्रे वणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले॥ ६३॥

वज्रित्यादि। वानरद्विषाराक्षसाऊचुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशाः किमूचुरित्याह वज्रधा भिन्नमर्माणइति यानि कालान्तरे प्राणहराणि मर्म्माणि तानि वज्रधा भिन्नानि येषामिति वज्रीहिः अट्‌पवर्गसमुदायस्य व्यवधानादट्‌कुप्वाङित्यादिना णत्वं खरणसादयः खरस्येव नासिकायस्येति अज्नासिकायाइत्यच् नसादेशस्य पूर्व्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं खरणसादयोराक्षसाः वनस्याग्रे अग्रेवणं राजदन्तादित्वात्परनिपातः वनं परगेति णत्वं प्रतीच्यान्दिशि यद्वनन्तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्त्तमाने चन्द्रमण्डले प्रभातसन्ध्यायामित्यर्थः॥ ६३॥

वज्रधेत्यादि। वानरद्विषोराक्षसाइत्यूचुरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः कीदृशाः वज्रधा भिन्नानि मर्म्माणि जीवितस्थानानि येषां तादृशाः क्षुभ्नाऽदान्तेइत्यादिना अवकुप्वन्तरेपीति णत्वं भीमा भयानकाः खरस्येव नसा नासिका येषां ते आदयोयेषां ते तथा क्षुभ्नादित्यादावतद्धितइत्यस्य योगविभागात् णत्वं नसाशब्दस्य

रूपमिदं लपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसेति रभसः नसा नासा च नासिकेति कोषान्तरं खरखुराभ्यां नासिकायानस्नसाविति परः किमूचुरित्याह चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि वनस्याग्रे वर्त्तमाने सति अनेनोद्यानं निर्वणं वनशून्यं कृतमिति परश्लोकेनान्वयः वनस्याग्रे अग्रेवणं तस्मिन् व्यंपूर्व्वमिति अग्रे शब्दस्य पूर्व्वनिपातः अग्रेवणमिति पाठे देशाध्वकालेति ढसंज्ञा अग्रेवणमित्यनुस्वारवत् पाठोऽत्र प्रमादकृतः सप्तम्यन्तत्वादिति विद्याविनोदः अग्रेवणइति खरणसवत्वं.अग्रे मिश्रकासारिका सिध्रकापुरगाकोटराभ्योवनस्य संज्ञायामिति परसूत्रे संज्ञाया मिति सम्भवपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि णत्वं स्यादिति बोध्यं अग्रेवणेवर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डलइत्यनेन प्रातःसन्ध्या सूचिता ॥ ६३ ॥

निर्व्वणं कृतमुद्यानमनेनाम्रवणादिभिः। देववारु वनामिश्रैरित्यूचुर्व्वानरद्विषः ॥ ९४ ॥

निर्व्वेत्यादि। उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्व्वणं वृक्षरहितं अनेन कपिना कृतं आम्रवणादिभिरुपलक्षितं उभयत्रापि प्रनिरन्तेति णत्वं देवदारुवनामिश्रैरिति विभाषौषधीत्यादिना णत्वं न भवति द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्यइति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ९४ ॥

निर्व्वणमित्यादि। कीदृशमुद्यानं आम्रवणादिभिरुपलक्षितं कीदृशैः देववारुवनामिश्रैः देववारुवनयुक्तैः निर्व्वणाम्रवणयोः

खरणसवणत्वं देवदारुवनेत्यच योगविभागस्य क्वचिद्विषयात्व णत्वं परमते आम्रशरपीयूक्षशरखदिरनिःप्रकार्य्यान्तरिक्षुभ्योव नस्य णत्वं तथा ईरिकाभद्रिकातिमिरवर्ज्जं द्विव्यच्त्रचौषधिस्य पुर्व्वावनस्य णत्वं देवदारुशब्दस्य चतुरचत्वाद्देवदारुवनामिश्रै रित्यच न णत्वं॥ ६४॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्व्वाह्णे रोषवाहणं। राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणां॥ ६५॥

उपेत्यादि। ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः दृष्टिपथं गतादृत्यर्थः उपाद्देवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ् स्याब्धो रिच सम्प्रीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् पूर्व्वाह्णे प्रत्यूषसि अह्नोदन्तादिति णत्वं रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं वाहनमाहितादिति णत्वं रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधि रपायिणां राक्षसानां पानं देशइति णत्वं॥ ६५॥

उपेत्यादि। राक्षसाः कपिमादाय संप्रीताः सन्तः पूर्व्वाह्णे प्रत्यूषसि रुधिरपायिनां राक्षसानां पतिं रावणं उपास्थिषत उपगताः मैत्राध्वसङ्गाराधइति सङ्गे मं स्यादोर्ङिष्टीमे इति ङिः गुणाभावश्च मान्तोऽदनतइत्यत् कपिं कीदृशं रोषवाहणं आरूढ क्रोधं पूर्व्वाह्णइति प्राग्वन्नोणोऽतोऽह्नस्येति णत्वं रोषवाहणमिति खरणसवणत्वं परमते वाह्यपुर्व्वाहनस्य णत्वं रोषस्य वाह्यत्वात्

रुधिरपायिणामिति रुधिरं रक्तं पिबन्तीति यद्वादित्वात् णिन् सुर्णोऽदान्तइत्यादौ नैकाचकोस्त्वेति पाक्षिकं णत्वं अस्सृक्पाणा धिपं द्रष्टुं कपिमादाय राक्षसाइति क्वचित्पाठः तदा असृक् प्रधानं पानं येषां तेषामधिपं असृजां पानं यत्र सोऽसृक्पाणो देशः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं पेयं येषामिति वा खरणस वत्त्वं देशे पानस्य णत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा णत्व मिति परः॥ ९५॥

सुरापाणपरिक्षीवं रिपुदर्पहरोदयं। परस्त्रीवा हिणं प्रापुः साविष्काराः सुरापिणः॥ ९६॥

सुरेत्यादि। सुरापाणात्परिक्षीवं मत्तं रावणं वा भावकरण योरिति णत्वं रिपुदर्पहरउदयोवृद्धिर्यस्य तं परस्त्रियं वाह यितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाहिणं प्रातिपदिकान्तइति णत्वाभावः पाक्षिकः प्रापुः सुष्ठु निकटीकृताः साविष्काराः साह ङ्काराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिबन्तीति गापोष्टक् ते येषां सन्तीति मत्वर्थीयः एकाजुत्तरपदेणइति णत्वं उत्तरस्य प्राति पदिकान्तस्यैकाचृत्वात्॥ ९६॥

सुरेत्यादि। राक्षसारावणं प्रापुः कीदृशं सुरापाणेन परि क्षीवं मत्तं खरणसवणत्वं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वमिति परः रिपूणां दर्पहारकउदयोयस्य तं परस्त्रियं वोढुं उपभोक्तुं शीलं यस्य तं सुर्णोदान्तेइत्यादिना नैकाचकोस्त्वेति पक्षे णत्वं परस्त्री

कामिणमिति पाठे तेनैव कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वं कीदृशाः षावि ष्कारा: षाहङ्कारा: सुरापिण: सुरापैर्युक्ता: सुरां पिबन्तीति सुरापा: हनजनादिति ड: ततोऽस्त्यर्थे इन् पूर्व्ववदेकाचत्वात् नित्यं णत्वं ॥ ६६ ॥

संहर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशद्विषः। प्रहिण्व न्तोहनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ९७ ॥

संहेत्यादि। संहर्षयोगिणः स्वर्द्धायोगिनः कुमतिचेति णत्वं ते अन्योन्याभिभवेच्छया त्रिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः उप सर्गादसमासेऽपीति णत्वं हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः ढौकयन्तः द्विष न्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं मीञहिंसायां क्र्यादिकः हिनुमिनाइति णत्वं ॥ ६७ ॥

समित्यादि। राक्षसास्त्रिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः प्रणतवन्तः प्राम्नोणइत्यादिना नादिधातुत्वाणत्वं संहर्षयो गिणः महाहर्षयुक्ताः कुर्णइत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वं हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः कीदृशं द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमी णन्तं अभिभवन्तं प्राम्नोणइति मीनाहिम्योर्णत्वं ॥ ६७ ॥

प्रवपाणि शरीरे भूमौ वानरस्य वनच्छिदः। क्षाम न्त्रयत संक्रुद्धः सम्मितिं रक्षसां पतिः ॥ ९८ ॥

प्रवेत्यादि। अस्य वानरस्य वनछिदः शिरोभूमौ प्रवपाणि छित्वा पातयामि आनिशोऽडिति णत्वं वपिरच पातने वर्त्तते संक्रुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भाषितवान्॥ ९८॥

प्रवेत्यादि। रक्षसां पतीरावणः संक्रुद्धः सन् समितिं सभां आमन्त्रयत उक्तवान् किमित्याह अहं वनछिदो वानरस्य शिरो भूमौ प्रवपाणि छित्वा पातयामीत्यर्थः वपिरच प्रहरणे प्राम्वणोदिति आनिपोणत्वं॥ ९८॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव। ततः प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः॥ ९९॥

प्रण्येत्यादि। ततउत्तरकालं विभीषणोराक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तं प्रवृत्तः घनइव प्रणिनदन् गर्जन् स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्व्वत्र नेर्गदेति णत्वं॥ ९९॥

प्रण्येत्यादि। ततोऽनन्तरं हनूमन्तं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभमाणं राक्षसेन्द्रं विभीषणोघनइव प्रणिनदन् गर्ज्जन् प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्व्वत्र प्राम्वणोणइति णत्वं॥ ९९॥

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रुषं। प्रणिजानीहि हन्यन्ते दूतादोषे न सत्यपि॥ १००॥

प्रणीत्यादि। हे दशग्रीव प्रणिशाम्य रोषं त्यज लोटि शमि रूपं शमामष्टानामिति दीर्घः रुषं प्रणियातुमर्लं न किञ्चित् पूर्व्व वत्णत्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषे न हन्यन्ते दूता इति जानातेः शेषधातोरुपदेशावस्थायां अककाद्यषान्तत्वात् शेषे विभाषेत्यादिना णत्वं॥ १००॥

प्रणीत्यादि। हे दशग्रीव प्रणिशाम्य शान्तोभव शमेर्ण्यन्तात् रूपं यन्तोशमादिभिदइति दीर्घः ह्रेर्लोपः रुषं क्रोधं प्रणियातुं आश्रयितुं अलं नार्हसि निषेधार्थोऽलं शब्दः उभयत्र प्रात्वन्नोण इति णत्वं त्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ पूर्व्ववदकखाद्यषान्तान्नने रिति पक्षे णत्वं दोषे सत्यपि दूता न हन्यन्ते नीतिज्ञैरित्यर्थात् ॥ १००॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रोविभीषणं। प्राणिणि षुर्न पापोऽयं योऽभाङ्क्षीत्प्रमदावनं॥ १०१॥

प्राणेत्यादि। अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं विभीषणं व्यक्षप्राणने अनधेत्यस्य रूपं अनितेरिति णत्वं प्रोचे राक्ष सेन्द्रः न प्राणिणिषुः न जीवितुमिच्छुरयं पापः उभौ साभ्यासस्येति णत्वं द्वयोरपि योऽभाङ्क्षीत् भग्नवान् प्रमदावनं हलन्तलक्षणा वृद्धिः॥ १०१॥

प्राणेत्यादि। अरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं राक्षसेन्द्रः प्रोचे उक्तवान् अनितेर्ण्यन्तस्य रूपं किमुक्तवानित्याह

अथं पापोदुराचारेण प्राणिणिषुर्न जीवितुमिच्छुः अनितेः अनि रूपं प्राग्वन्तोश इत्यादिना वाननेति विभाषया णत्वं योऽयं मम रावणं अभाङ्क्षीत् भग्नवान् त्वां रूपं ॥ १०१ ॥

आघानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वने मम । न प्रहण्मः कथं पापं वद पूर्व्वापकारिणं ॥ १०२ ॥

आघेत्यादि । मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने आघानिषत मारितानि कर्म्मणि लुङ् चिण्वदिट् हो हन्तेरिति घत्वं तपर परिच्छिन्नाकारपूर्व्वस्य नकारस्य हन्तेरत्पूर्व्वस्येति णत्वं न भवति तं पूर्व्वापकारिणं पापं कथं न प्रहण्मः न मारयाम इति वद कथय ब्वोर्व्वेति णत्वं ॥ १०२ ॥

आघेत्यादि । येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रणे आघानिषत मारितानि कर्म्मणि टी हनग्रहदृशश्च इति स्मिण् खेर्हौघो ञ्णितिश्चेति घः हनोक्तोऽप्तोणन इत्यत्र अ इत्युपलक्षणं हस्यान्यथा त्वे णत्वाभाव इति बोध्यं तेन घत्वेऽपि णत्वनिषेधः हो घत्वे इति णत्व निषेधार्थं परसूत्रं तं पूर्व्वापकारिणं पापं कपिं कथं वयं न प्रहण्मः इति त्वं वद आम्वन्तोण इत्यादौ मवान्तहन इति पक्षे णत्वं पूर्व्वा पकारिणमिति अपुर्ण इत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वं ॥ १०२ ॥

वेश्मान्तर्हणनं कोपान्मम भ्रातुः करिष्यतः । मा कार्षीरन्तरयणं प्रयाणार्हमवेह्यमुं ॥ १०३ ॥

वनान्तेत्यादि। अयं पापोऽस्मान् मधिन्या तिरस्कृत्य भूयः पुनरपि मधूनि नः प्रणिचिष्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः कीदृशः वनान्तप्रेङ्खणः वनमध्यगः इखिगतौ नन्द्यादित्वाद्‌नः नेर्गदोऽन्तरदुर्गैरित्यादिना इजादीदित्वात् णत्वं फलानां परिणिंसकः चुम्बकः भक्षकइत्यर्थः प्राम्यन्तोणोऽन्तरदुर्गैरित्यादिना निंसनिचनिन्दां विभाषया णत्वं ॥ १०६ ॥

हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः। नातिप्रवेपनं वायोर्म्मया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

हरेरित्यादि। मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि प्रगमनं सञ्चारोनास्ति हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकर्षेण दीप्तिः वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनं तदनेन भग्नमित्यर्थात् कृत्यचइतिप्राप्तस्य णत्वस्य नभाभूपूकमिगमीत्यादिना प्रतिषेधः ॥ १०७ ॥

हरेरित्यादि। मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारोनास्ति हिमद्रुहः सूर्य्यस्य प्रभानं प्रकृष्टा दीप्तिर्नास्ति वायोरतिप्रवेपनं प्रचण्डगमनं नास्ति सर्व्वत्र नेर्गदोऽन्तरदुर्गैरित्यादौ ख्याभादिवर्ज्जनान्न णत्वं ॥ १०७ ॥

दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसम्भृतः। प्रनष्टविनयेनाग्र्यः स्वादुः पुष्पासवोवने ॥ १०८ ॥

दुष्पेत्यादि। पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः दुःखेन पास्यत इति आतोयुच् पात्यदान्तादिति णत्वस्य प्रतिषेधः भृङ्गसम्भृतो भ्रमरसंश्रितः प्रनष्ट इति नशेःषान्तस्येति प्रतिषेधः अग्र्यः श्रेष्ठः ॥ १०८ ॥

दुष्पानेत्यादि। प्रनष्टविनयेन एतेन कपिना वने भृङ्गेण भ्रमरेण सम्भृतः संश्रितः श्रेष्ठः अग्र्यः स्वादुर्मिष्टः पुष्पासवः पुनर्दुष्पानः दुःखेन पास्यते मयाद्य ताडनात् नोचेऽन्तरदुर्गेरित्यादौ दुर्श्वर्ण्णनाम णत्वं नशः षो प्रक्षाजिति षङ् प्रास्वन्तोण इत्यादिना नशेः शान्तत्वाभावात् न णत्वं ॥ १०८ ॥

रोषभीममुखेनैवं चुक्षतोक्तो प्लवङ्गमः। प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

इति णत्वाधिकारः।

रोषेत्यादि। रोषभीममुखेन इति पदव्यवायेऽपि णत्वप्रतिषेधः भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात् क्षुभादिषुचेति णत्वप्रतिषेधः एवमुक्ते सति प्लवङ्गमः रावणं प्रोचे वक्तुं प्रवृत्तः वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलं किमर्थं स्वार्थस्य सिद्धये स्वार्थस्य सीताप्रत्यर्प्पणं। इति णत्वाधिकारः॥ १०९ ॥

रोषेत्यादि। रोषेण भीमं दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य तेन क्षुभता कलुषीभवता रावणेन एवमुक्ते सति प्लवङ्गमो हनूमान् स्वार्थस्य सीता

प्रत्यर्पणरूपस्य सिद्धये सानुनयमनुकूलं वाक्यं रावणं प्रोचे रोष भीममुखेनेति पूर्णइत्यादौ अतद्वादिति अतद्वपदेन नकारवत् पूर्व्ववर्त्तिनिमित्तवदेकमाचपदं गृह्यते प्रथमदृष्टत्वात् न तु पूर्व्व पूर्व्ववर्त्ति यावत् पदं तेनाच कार्य्यकारणयोर्भीमपदव्यवधानात् न णत्वं अनाङ्पदव्यवायेऽपीति णत्वनिषेधार्थं परसूत्रं चुक्षतेति क्षुभ्नादित्वात् भयुक्तस्य नस्य णत्वनिषेधः। इति णत्वाधिकारः। ॥ १०८ ॥

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः। लोकत्रय पतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

इतः प्रभृति प्रकीर्णकश्लोकानाह दूतमित्यादि। दूतं सन्दे शस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्मतत्लोकतं वेश्मानीतं पश्यत इति सर्व्वमेतन्न रोषकारणं अतोलोकत्रयपतेस्तवायं तृणवल्लघु रसारः कथं कोपः ॥ ११० ॥

अथ प्रकीर्णकाः। दूतमित्यादि। एकमद्वितीयं बद्धं वेश्म गृह मानीतं कपिं दूतं सन्देशहारकं मां पश्यतोलोकत्रयपतेस्तव कथं तृणवत् लघुरसारः क्रोधः ॥ ११० ॥

अभ्याहितजनप्रज्ञे विजिगीषापराङ्मुखे। कस्मादा नीतिनिष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

अन्वेत्यादि। अग्न्याहितजनप्रह्वे आदिनाग्नौ जने प्रवणे वाहि ताग्न्यादिषु पूर्व्वनिपातः तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे व्यक्तरा ज्यत्वात् तापसे रामे तपःसहस्राभ्यां विनिनी अण्वेत्यण् निष्णस्य तव नीतौ पटुप्रज्ञस्य कस्माद्धेतोः संरम्भः रोषः॥ १११॥

अन्वेत्यादि। कस्माद्वा तव तापसे रामे संरम्भः क्रोधः कीदृशे अग्न्याहितजनप्रह्वे याज्ञिकजनेषु नम्रे अग्निराहितोयेन सोऽ ग्न्याहितः क्तान्तस्य पूर्व्वनिपातश्चौत्सर्गिकः अत्र तु आहितादि रग्न्यादेरिति सूत्रेण क्तान्तस्य विकल्पेन परनिपातइति परः स्वमते पूर्व्वनिपातपरनिपातयोरन्वयबोधेन कर्त्तव्यत्वं नियमा भावात् तथात्वे विवक्षाधीनत्वादुभयपदं सिद्धमेव विजिगीषा पराङ्मुखे विजेतुमिच्छा विजिगीषा तत्र पराङ्मुखे विगतस्पृहे कीदृशस्य नीतिनिष्णस्य नीतौ पण्डितस्य॥ १११ ॥

न सर्व्वरात्रकल्याण्यस्त्रियोवा रत्नभूमयः। यं विनि र्ज्जित्य लभ्यन्ते कः कुर्य्यात्तेन विग्रहं॥ ११२॥

नसेत्यादि। यं विनिर्जित्य सर्व्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियोन लभ्यन्ते सर्व्वास्र ताराचयश्चेति पूर्व्वकालेति सः अहःसर्व्वेत्यादिना अच् सर्व्वरात्रं कल्याण्यइति सः न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि भूमयश्चेति सः कः तेन सह विग्रहं कुर्य्यात् सन्धिरेव युक्तः॥११२॥

यथेत्यादि। यं विनिर्जित्य सर्व्वरात्रान् व्याप्य कल्याण्यः सुखदाः स्त्रियोरत्नानि भूमयश्च न लभ्यन्ते तेन सह विग्रहं कः पुरुषः कुर्य्यात् सर्व्वाश्च ता रात्रयश्चेति सर्व्वरात्राः ततः सदाध्वादिव्याप्याविति द्वितीयाविधानात् द्वितीयातत्पुरुषः सर्व्वैकदेशसंख्यातेति षः तदन्तरात्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वं पूर्व्वरात्रवदत्युदाहरणेन ज्ञापितं॥ ११२॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये। रत्नपूर्णाविवाम्भोधी हिमवान् पूर्व्वपश्चिमौ॥ ११३॥

तदेव दर्शयन्नाह सङ्गेत्यादि। यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्व्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् सङ्गतवान् तथा त्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये सङ्गच्छ सङ्गतिं कुरु सकर्म्मकत्वात्समोगमिति तङ् न भवति॥ ११३॥

सङ्गेत्यादि। भुवनस्य वृद्धये त्वं रामसुग्रीवौ संगच्छ सकर्म्मकत्वात् समोगम्यृच्छेति न सं हिमवान् हिमालयः पर्व्वतः रत्नैः पूर्णौ पूर्व्वपश्चिमौ समुद्रौ यथा सङ्गतवान्॥ ११३॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः। परदारार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीं॥ ११४॥

तच्च सङ्गतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह सुहृदित्यादि। रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोरिति निपा

तनं तत्प्रतिक्षाभात् किङ्कराखभ्यन्ते किं कुर्व्वन्तीति दिवाविभेति
टः कपियूथपाः नीलप्रभृतयः तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति॥११४॥
सुहृदित्यादि। रामसुग्रीवौ सुहृदौ त्वया लभ्येते एवं सति
कपियूथपानीलादयः किङ्कराखभ्यन्ते परस्त्रीसमर्पणेनैव नतु
स्वकीयकिञ्चिद्द्रव्यप्रदानेन तस्मान्मैथिलीं मुञ्च त्यज॥११४॥

धर्म्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रतां। कामं
विश्वासवासेन सीतां दत्वाप्नुहि त्रयं॥११५॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात्पुरुषार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह धर्म्म-
मित्यादि। सीतां प्रत्यर्पयन् धर्म्मं अधर्म्मविरतेः अर्थं रामेण
मित्रतां सर्व्वलाभानामर्थसम्पन्नमित्रलाभस्य महत्त्वात् विश्वास
वासेन रामविश्वासपूर्व्वकेणावस्थानेन कामं अतः सीतां दत्वा
आप्नुहि लभस्व त्रयं त्रिवर्गे त्रयोऽवयवा अस्येति द्विविभ्यां
तयस्यायज्वा॥११५॥
धर्म्ममित्यादि। सीतार्पणेन त्रिवर्गप्राप्तिं दर्शयति सीतां दत्वा
त्रयं त्रिवर्गं आप्नुहि लभस्व यथा सीतां प्रत्यर्पयन् धर्म्मं प्राप्स्यसि
परस्त्रीहरणाभावात् रामेण सह मित्रतामर्थं प्राप्स्यसि विश्वास
वासेन कामं प्राप्स्यसि त्रयोऽवयवा अस्येति द्वित्रिर्भ्यां यट्॥११५॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः। न च न
ज्ञापितोयादृङ्मारीचेनापि ते रिपुः॥११६॥

रिपुरेवास्तु किन्तेन मित्रीकृतेन नवासौ शक्तोऽपकर्त्तुमिति चेदाह विराधेत्यादि। यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः नच न ज्ञापितः तव अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता न विग्रह इति भावः यादृगिति त्यदादिषु दृश इति क्विन् आसर्व्वनाम्नः॥ ११६॥

विराधेत्यादि। शत्रुरपि रामः किं कर्त्तुं शक्नोतीत्यत आह तव रिपुर्यादृक् विराधाद्यैर्मारीचेन च न न ज्ञापितः अपितु ज्ञापित एव॥ ११६॥

खरादिनिधनञ्चैव मा मंस्था वैरकारणं। आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया॥ ११७॥

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह खरेत्यादि। खरादिनिधनञ्चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः लुङि रूपं यस्मादात्मानं संरक्षितुं तत् खरादिनिधनं कृतं न तु जिगीषया विजेतुमिच्छया॥ ११७॥

खरादीत्यादि। खरप्रभृतिविनाशमपि विरोधवीजं त्वं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः ण्यां रूपं यस्मात् आत्मानं रक्षितुं तत् कृतं नतु जेतुमिच्छया॥ ११७॥

ततः क्रोधानिलापातकम्प्रास्याम्भोजसंहतिः। महा ह्रद इव क्षुभ्यन् कपिमाह स रावणः॥ ११८॥

ततइत्यादि। ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिलइव तस्या पातेन संश्लेषेण कम्पा कम्पनशीला आस्याम्भोजानां मुखपद्मानां संहतिर्य्यस्य सएवं महाह्रदइव क्षुभ्यन् चलन् दैवादिलाच्छ्यन् ॥११८॥

ततइत्यादि। कपिवचनानन्तरं रावणोमहाह्रदइव क्षुभ्यन् सञ्ज्वलन् कपिमाहस्म उक्तवान् कीञ्चेनातीतेइति की पश्यतिण्यन् एव्वाहश्चेति ब्रूञस्थिपो णप् आहादेशश्च कीदृशः क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेनागमनेन संश्लेषेण कम्पा कम्पनशीला मुख पद्मानां संहतिर्य्यस्य स तथा अतएव ह्रदतुल्यता ॥११८॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्णोद्यानशाखिनः। दूतो ऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥११९॥

हतेत्यादि। हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयोयेन विरुग्णाः भग्नाः ओदितश्चेति निष्ठानत्वं उद्यानशाखिनोयेन तस्यैवम्विधस्य तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं सन्देशमात्रस्य प्राप काहि दूताइति भावः॥११६॥

हतेत्यादि। हे वानर अहं दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव किं कर्म्म दूतसदृशं न किमपि दूताहि सन्देशप्रापकाभवन्ति तव कीदृशस्य हताराक्षसयोधायेन विरुग्णाउद्यानवृक्षायेन स तस्य ॥११६॥

पङ्गुवालस्त्रियोनिघ्नन् कबन्धखरताडकाः। तपस्वी यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी॥१२०॥

अभ्यर्हितजनप्रकृते तापसे कस्मात्संरम्भइत्याह पङ्गुवाले त्यादि। पङ्गुमङ्गविकलं कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकां निघ्नन् व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः कीदृक् पातकीति कथय इदं किमीरीशकी॥१२०॥

पङ्गवालेत्यादि। कस्मात् संरम्भस्तव तापसे इत्यस्योत्तरमाह पङ्गु कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकाञ्च निघ्नन् रामोयदि तपस्वी तदा पातकी कीदृगिति त्वं कथय॥१२०॥

अभिमानफलं जानन्महत्त्वं कथमुक्तवान्। रत्ना दिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहं॥१२१॥

यदुक्तं यं विनिर्जित्य स्त्रियोरत्नभूमयस्य न लभ्यन्तइत्याह अभीत्यादि। अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्जानन् रत्नादि लाभशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि विग्रहे सति अभिमानफलं महत्त्वं स्यात्॥१२१॥

अभीत्यादि। न सर्व्वराचकस्याणइत्यादि यदुक्तं तदुत्तर मिदं अभिमानमेव फलं यस्य तन्महत्वं जानन् त्वं कथं रामवि ग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वात् निष्फलं उक्तवान् अभिमानस्य फल त्वात्॥१२१॥

परस्त्रीभोगहरणं धर्म्मएव नराशिनां। सुखमस्ती त्यभाषिष्ठाः का मे साशङ्कता त्वयि॥१२२॥

परेत्यादि। सीतां प्रत्यर्पयन् धर्म्ममाप्नुहीत्येतदप्ययुक्तमित्याह परस्त्रीणां हरणं परेषाम्भोगहरणञ्च इयमपि नराशिनां धर्म्म एव आचारएव अतोसुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति सीतां प्रत्यर्पयन् धर्म्ममाप्नुहीति लुङि रूपं भयात्प्रत्यर्पयसि चेदाह का मे साशङ्कता त्वयीति त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयीति हनूमद्व्यपदेशेन रामं सूचयति॥१२२॥

परेत्यादि। धर्म्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह परेषां स्त्रीणां भोगानाञ्च यद्धरणं तदेव नराशिनां राक्षसानां धर्म्म आचारः अतएव सुखमस्ति इति हेतोः सीतां प्रत्यर्पयन् धर्म्ममित्यादि अभाषिष्ठाः उक्तवानसि त्वां रूपं भयात् सीतां प्रत्यर्पयिष्यति चेदाह का मे मम त्वयि साशङ्कता भयवत्ता त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयीति रामव्यपदेशेन हनूमतीति ॥१२२॥

ब्रूहि दूरविभिन्नानाम्टद्धिशीलक्रियान्वयैः। हनूमन् कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसां॥१२३॥

सङ्गतं रामसुग्रीवावित्येतदपि न घटतइत्याह। ब्रूहीत्यादि ऋद्ध्या विभूत्या शीलेन स्वभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति हनूमन् त्वमेव ब्रूहि॥१२३॥

ब्रूहीत्यादि। संगच्छ रामसुग्रीवाविति यदुक्तं तदप्ययुक्त मित्याह हे हनूमन् त्वमेव ब्रूहि नरवानरराक्षसानां सख्यं कीदृशं कीदृशानां छायया सम्पत्या शीलेन स्वभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन कुलेन षातिविभिन्नानां ॥ १२३ ॥

एकोद्वाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः। हत स्छलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः स्मयः ॥ १२४ ॥

विराधादिभिर्ज्ञापितोऽसि याद्दगरिरित्यत्रोत्तरमाह एक इत्यादि। एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितौ ताभ्यां पश्चा द्धतः तत्रापि न प्रकाशं अपि तु छलेन यतोऽसौ मूढोऽल्पबुद्धिः तथाप्यविवक्षितः शौर्य्यान्न प्रतीतः तेनापि हतेन तव विस्मयोजातः ॥ १२४ ॥

एकइत्यादि। विराधादिभिर्नच न ज्ञापितोयाद्दगित्यस्यो त्तरमिदं एकेनापि विराधेन द्वावपि जिताविति जिताभ्यां द्वाभ्यां पश्चात् छलेन विराधोऽपि हतः यतोऽसौ मूढः अल्पबुद्धिः एको ऽद्वितीयः अविवक्षितः अप्रसिद्धः शौर्य्येणाप्रथितोवा तेनापि हतेन तव कोविस्मयोजातः ॥ १२४ ॥

मन्नियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः। युयु त्सारक्षितोरामं ममारापहरन् वने ॥ १२५ ॥

मन्त्रीत्यादि। मारीचस्तु यतोराममपहरन् ममार मन्त्रियोगाद्‌ादेशात् पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् पलायनपरायणइति परस्य नामरूपत्वादनुपसर्गत्वान्न णत्वं युयुत्सारक्षितः योद्धुमिच्छारक्षितः मन्त्रियोगादिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति अस्मदोमदादेशः॥१२५॥

मदित्यादि। मारीचेन च ज्ञापितइत्यस्योत्तरमाह मारीचस्तु मन्निदेशतः पलायनतत्परः सन् वने रामं अपहरन् योद्धुमिच्छया रक्षितोममार तेन तव कोविस्मयइति भावः॥१२५॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामोलतामृगं। त्वमेव ब्रूहि सञ्चिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि॥१२६॥

निजघानेत्यादि। रामोलतामृगं वानरं वालिनं निजघानेति सत्यमेतत् किन्तु अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं हतवान् तच्च त्वमेव सञ्चिन्त्य निश्चित्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि॥१२६॥

निजेत्यादि। वालिवधोऽप्ययुक्तइत्याह लतामृगं वालिनं रामोनिजघान कीदृशं अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं सत्यं साधुं सत्यं तथ्यं वा निजघानेत्यनेन ब्रूहीत्यनेन वा सम्बन्धः हे हनूमन् त्वमेव सञ्चिन्त्य ब्रूहि तद्यदि महतां युक्तं॥२६॥

X पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं बधः। क्षमिष्यते दशास्येन कथ्येयं तव दुर्मतिः॥१२७॥

पुंसेत्यादि। आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणार्हेण सतां बन्धूनां खरदूषणादीनां बधोदशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यति कथेयं कभवेयं तव दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः कशब्दादव्ययात्यप् अमेहकत सिचिभ्यइति परिगणनात् ॥ १२७ ॥

पुंसेत्यादि। आत्मानं गोपितुं यस्मादिति यदुक्तं तस्योत्तरमिदं भक्ष्यार्हेण पुंसा रामेण आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां खरदूषणादीनां बधोभारणं दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते इयं तव दुर्मतिः दुर्बुद्धिः कत्या कभवा कुच जातेत्यर्थः त्य चाद्यचिरेत्यादिना त्यः ॥ १२७ ॥

कपिर्जगाद दूतोऽहमुपायं तव दर्शने। द्रुमराक्षसविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्ब्बकं ॥ १२८ ॥

इदानीं कपिर्दशाननोक्तं दूषयन्नाह कपिरित्यादि। तव दर्शने अन्यउपायोनास्तीति बुद्धिपूर्ब्बकं बुद्ध्वा निरूप्य द्रुमभङ्गं राक्षसविनाशञ्च उपायमकार्षं कृतवानस्मीति कपिर्जगाद अन्यथा दूतोऽहमागतइति मदावलिप्तः कोमां गणयेत् अतः सहशमेव मया कृतमिति ॥ १२८ ॥

कपिरित्यादि। इदानीं रावणोक्तं क्रमेण दूषयन् कपिराह तत्र प्रथमं किं दूतसहशं तवेत्यस्योत्तरमाह कपिर्जगाद किन्तदित्याह दूतोऽहं तव दर्शने द्रुमाणां राक्षसानाञ्च विनाशरूप

मुपायं अकार्षं कृतवानस्मि बुद्धिपूर्व्वकं बुद्ध्या निरूप्य अन्यथा दूतो ऽयमागतइति कोमां गणयेत् अतः सद्द्यमेव कृतमिति ॥ १२८ ॥

आत्रिकूटमकार्षुर्ये त्वत्कानिर्ज्जङ्गमं जगत्। दश ग्रीव कथं ब्रूषे तानवध्यान्महीपतेः ॥ १२९ ॥

आत्रीत्यादि। हे दशमूर्द्धन् ये त्वत्काः त्वद्ग्रामणीकाः कबन्धा दयः सएषां ग्रामणीरिति कन् आत्रिकूटं त्रिकूटपर्व्वतमभि व्याप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः तान् महीपतेः रामस्य कथमवध्यान् ब्रूषे अशिष्टनिग्रहोहि महीपतेर्धर्मः जङ्गमइति गमेर्यङ्लुगन्तस्यापि रूपं ॥ १२९ ॥

आत्रीत्यादि। पङ्गुवाल स्त्रियइत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह ये त्वत्कास्त्वत्सेवकाः कबन्धादयस्त्रिकूटपर्व्वतमभिवाप्य जगत् निर्ज्जङ्गमं निर्ज्जन्तुकं अकार्षुः कृतवन्तः कृत्स्थामनिरूपं त्वां सेवन्तइति ढघेकादिति कः त्वमेव मुख्योयेषामिति वा तवासी इति वा विकारसंघेत्यादिना कः युष्मदस्मदोस्त्वाहावित्यादिना एकत्वे त्वदादेशः हे दशग्रीव तान् महीपतेराज्ञोरामस्यावध्यान् कथं ब्रूषे अशिष्टनिग्रहोहि महीपतेर्धर्मः ॥ १२९ ॥

अभिमानफलं प्रोक्तं यत्त्वया रामविग्रहे। विनेशुस्तेन शतशः कुलान्यसुररक्षसां ॥ १३० ॥

अभीत्यादि। मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभः अभिमानफलं महत्त्वमस्तीति यत्त्वया प्रोक्तं तेन निमित्तेन शतशोऽनेकशः असुर रक्षसां कुलानि विनेशुः विनष्टानि ॥ १३० ॥

अभीत्यादि। मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभोऽभिमानफलं महत्त्वमस्तीति यत्त्वया प्रोक्तं तेन हेतुना शतशः शतं शतं असुराणां रक्षसाञ्च कुलानि विनेशुर्विनष्टानि ॥ १३० ॥

यत्त्वधर्म्ममधर्म्मत्वं दुर्व्वलं प्रत्यपद्यथाः। रिपौ रामे च निःशङ्कोनैतत्क्षेमङ्करञ्चिरं ॥ १३१ ॥

यत्त्वेत्यादि। यदधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्व्वलं असारं अश्रेयसां आवाहकत्वात् स्वधर्म्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि स्वधर्म्मएव नराशिनामिति लङि शनि रूपं यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि का मे साशङ्कता त्वयीति तदेतदुभयमपि न चिरं क्षेमङ्करं कल्याणकरं क्षेमप्रियमद्रेष्वेति खच् ॥ १३१ ॥

यदित्यादि। परस्त्रीभोगहरणं यत्त्वधर्म्ममात्मीयमाचारं धर्म्मरहितं दुर्व्वलमसारं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि यच्च रामे रिपौ त्वं निःशङ्कः निर्भयः का मे साशङ्कता त्वयीत्युक्तवान् तदेतदुभयं चिरं क्षेमङ्करं कल्याणदायकं न भविष्यति क्षेमप्रियमद्रात्कृञिति खः ॥ १३१ ॥

अन्वयादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितं। नैषी
र्व्विरोधमप्येवं सार्द्धं पुरुषवानरैः॥१३२॥

अन्वेत्यादि। यथा नरादीनां अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् सख्यमनीप्सितं आप्तुमनिष्टं एवं पुरुषवानरैः सार्द्धं विग्रहमपि नैषीः नेष्टवानसि॥१३२॥

अन्वयेत्यादि। ब्रूहि दूरविभिन्नानामित्यादि यदुक्तं तदुत्तरमिदं अन्वयादिविभिन्नानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनीप्सितं नेष्टं विरोधमप्येवं पुरुषवानरैः सह नैषीः न इच्छ मायोगे टी॥१३२॥

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितोयदि। वरो
धनुर्भृतां रामः सकथं न विवक्षितः॥१३३॥

विरेत्यादि। तपसां विघ्नं विराधं विहन्यतेऽस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः तादृक् छलेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि रामोयदि जघान स कथं न विवक्षितः यतोराममप्यसौ जितवान्॥१३३॥

विराधमित्यादि। एकोद्वाभ्यामिति यदुक्तं तदुत्तरमाह धनुर्धराणां श्रेष्ठोऽपि रामः आदौ विजितोऽभिभूतोऽपि सन् पश्चात्तपसां विघ्नमन्तरायं विराधं यदि जघान तदा कथं स

विराधोन विवक्षितः न प्रसिद्धः अपि तु विवक्षितएव सराम इत्यन्ये विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः अभिधानादाधारे टक्॥१३३॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्नोदत्येतुं वाणगोचरं। त्वयैवोक्तं महामायोमारीचोरामहस्तिनः॥१३४॥

प्रणेत्यादि। मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरोऽपि सन् महामायः कनकमृगरूपधारित्वात् रामहस्तिनः रामोहस्तीव तस्य वाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशक्नोत् न शक्तवानिति त्वयैवोक्तं ममारेत्यभिदधता न मया यदि शक्नोति अतिक्रमितुं न ममार॥१३४॥

प्रणश्यन्नित्यादि। मन्नियोगाच्च मारीचइत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह महती माया यस्य समारीचः प्रणश्यन्नपि पलायमानोऽपि रामहस्तिनोवाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं न अशक्नोत् न शक्तोऽभूत् इति तु त्वयैवोक्तं रामोहस्तीव बलवत्त्वात् एतेन रामस्य धन्विश्रेष्ठत्वमस्त्येवेति सूचितं॥१३४॥

अन्यासक्तस्य यद्वीर्य्यं न त्वं स्मरसि वालिनः। मूर्च्छावान्नमतः सन्ध्यां ध्रुवं तद्वाङ्गपीडितः॥१३५॥

अन्येत्यादि। सन्ध्यादेवतां नमतो अन्यासक्तस्य वालिनोयद्वीर्य्यं सामर्थ्यं तत् ध्रुवमवश्यं त्वं न स्मरसि न चिंतयसि कुतः वाङ्गपीडितः

सन् मूर्च्छावान् जातः अतएव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि॥ १२५॥

अन्येत्यादि। निजघानान्यसंसक्तमित्यादि यदुक्तं तदुत्तर माह अन्यासक्तस्य वालिनोयद्वीर्य्यं तत्त्वं ध्रुवं न स्मरसि कीदृ शस्त्वं सन्ध्यां नमतोवन्दमानस्य तस्य वाहुपीडितः सन् मूर्च्छा वान् एतेन वालिवधेऽपि महत्त्वमस्तीति सूचितं॥ १२५॥

असद्बन्धुवधोपज्ञं विमुञ्च वलिविग्रहं। सीतामर्पय नन्तव्ये कोषदण्डात्मभूमिभिः॥ १२६॥

निजघानान्यसंसक्तमिति उपसंहरन्नाह असदित्यादि। यतो बलवत्त्वोऽपि वलीयान् रामः तस्माद्बलिना रामेण सह विग्रहं मुञ्च त्यज कीदृशं बन्धुवधोपज्ञं प्रथमतोज्ञातिविनाशेन विदित मित्यर्थः उपज्ञायतइत्युपज्ञा इगुपधेति कः बन्धुवधस्योपज्ञेति सः उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकलिङ्गता तत्सामानाधिकरण्याद सदिति नपुंसकलिङ्गता नन्तव्ये प्रणामार्हे कोषदण्डात्मभूतिभिः सह सीतामर्पय॥ १२६॥

असदित्यादि। तस्मात् बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं विमुञ्च त्यज कीदृशं असतां बन्धूनां वधस्य उपज्ञं प्रथमतोज्ञा तिवधेनावेदितमित्यर्थः उपज्ञायते यतइत्युपज्ञ आतइति ङः परमते उपज्ञोपक्रमयोरादिकथने क्लीवत्वं तन्मते असतां बन्धूनां बधस्य उपज्ञा प्रथमतोज्ञानं यस्मादिति बहुब्रीहिः एतेन राव

यस्य बन्धुवधेन भविष्यतीति यत् ध्यानमासीत् बलिविग्रहेण तदभावइति सूचितं तस्मात् नन्तथे प्रयस्ये रामे कोषादिभिः सीतां समर्प्य ॥ १२६ ॥

स्फुटपरुषमसह्यमित्यमुच्चैः सदसि मरुत्तनयेन भाष्यमाणः। परिजनमभितोविलोक्य दाहं दशव दनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १२७ ॥

इति प्रकीर्णकाः॥

इति भट्टिकाव्येऽशोकवनप्रभञ्जनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

स्फुटेत्यादि। इत्थं स्फुटपरुषं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूक्षं अतएवासह्यं सोढुमशक्यं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन भाष्यमाणोऽभिहितः इत्यमित्यनेन वस्तुनः परिसमापितत्वात् तेन वर्त्तमानसामीप्यइति लट् परिजनमभितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान्विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥ १२७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे चतुर्थः परिच्छेदः। काव्यस्य मारुतिसंयमोनाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

स्फुटेत्यादि। इत्थमुक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूक्षं अतएवासह्यं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन

हनूमता भाष्यमाणउक्तः सन् अभितउभयपार्श्वे परिजनं विलोक्य दशवदनोरावणोवानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥ ७१३॥ इति प्रकीर्णकाः॥

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्री भरतसेनविरचितायां भट्टिटीकायां मुग्धबोधिन्यां नवमः सर्गः॥ ९ ॥

समाप्तमधिकारकाण्डं॥

अथ सवल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोज्वलदुद्धत वालधिः। उदपतद्दिवमाकुललोचनैर्नृरिपुभिः सभयै रभिवीक्षितः॥ अनुप्रासवत्॥१॥

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमुच्यते काव्यस्याच प्रसन्नत्वात् प्रथमश्चेदं लक्षणं यत्प्रसन्नतानाम अविद्वदङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यं तत्चास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारमाधुर्य्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशश्चेति तत्चालङ्कारोद्विविधः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्चेति तत्र पूर्व्वोद्विविधः अनुप्रासोयमकश्चेति उभयं दर्शयन्नाह। अथेति। अथ दाहादेशानन्तरं स वानरोवियदाकाशमुदपतत् उत्पतितवान् वल्कं अंशुकं शुल्कवल्कोल्कादति निपातनं आदिशब्दादन्यैरपि मुञ्जादिभिः परिगतः परिवेष्टितः ज्वलन्नुद्धतऊर्द्धीकृतोवालधिः पुच्छं यस्य सः नृरिपुभिः राक्षसैः सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः किमयमनुष्ठास्यतीति अनुप्रासवदिति अनुप्रासोयस्मिन्विद्यतइति तस्य च लक्षणं सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षतइति॥ १॥

अथ प्रकीर्णकशब्दलक्षणमुक्तं काव्यं लक्षयन् प्रसन्नकाण्ड मारभते काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् प्रसादः शब्दार्थयोर्गुणविशेषः तचास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारस्य माधुर्य्या दिगुणस्य भाविकस्य भाषासमावेशस्य च दर्शनात् काव्यशो भाजनकोऽलङ्कारः सच द्विविधः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च तत्र पूर्व्वोद्विविधः अनुप्रासोयमकश्च तत्र प्रथममनुप्रासशब्दा लङ्कारं प्रदर्शयति। अथेत्यादि। दाहादेशानन्तरं सवानरो वियदाकाशं उदपतत् उद्गतवान् कीदृशः वल्कैस्तरुविशेषत्व ग्भिर्दुकूलैः चामैः कुथैश्चित्रकम्बलैःआदिशब्दात् कुशादिभिश्च परिगतोवेष्टितः ज्वलन् उद्धतऊर्द्धीकृतोवालधिः पुच्छं यस्य सः तथा नृरिपुभिः राचसैरभिवीचितश्राभिमुख्येन भासितः कीदृशैः किमयं करिष्यतीति सभयैस्त्रासयुक्तैः अतएव आकुललोचनैः आकुलानि इतस्ततः परिचिप्तानि लोचनानि येषां वल्कं वल्कलमस्त्रियामित्यमरः कार्पासं वादरं क्षौमं दुकूलाद्यञ्च वल्कलमित्यमरमाला कुथपदस्थाने कुशपदं केचित्पठन्ति वाल हस्तस्तु वालधिरित्यमरः द्रुतविलम्बितनामवृत्तमिदं तल्लक्षणं यथा द्रुतविलम्बितमाह नभौभराविति। अनुप्रासवदिति अनु प्रासोविद्यतेऽस्मिन्निति मोङ्मञ्चपादेतुरिति वतुः वर्णानुवृत्ति रनुप्रासः तथाच वर्णानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरश्रुतिः। अनुप्रासः सतेनैव सनाथा काव्यपद्धतिरिति। सरूपवर्णविन्यास मनुप्रासं प्रचक्षतइति च अनुप्रासोद्विविधश्छेकानुप्रासश्छेका

नुप्रासस्य अनेकस्य वर्णस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः सएवो त्कृष्टत्वादिह प्रदर्शितः॥१॥

रणपण्डितोऽग्र्यविबुधारिपुरे कलहं स रामम्हितः कृतवान्। ज्वलदग्निरावणगृहञ्च बलात्कलहंस रामम्हितः कृतवान्॥ युक्पादयमकं॥२॥

यमकस्यापि लक्षणं तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परं। वर्णानां यः पुनर्वादो यमकन्तन्निरूप्यतइति तदनेकविधं दर्शय न्नाह। रणेति। स कपिः वियदुत्पतितो राममहितो रामपूजितः रणपण्डितो युद्धकुशलः अग्र्यविबुधारिपुरे अग्र्यो यो विबुधः इन्द्रः तस्य योरिपुर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् कलहं सान् रमयतीति कलहंसरामं रमेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तादृशं राव णगृहं बलाद्वार्य्यमाणोऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकं कृतवान् कृतं विद्यते यस्येति कृतापेचीत्यर्थः। अहितः शत्रुः युक्पादय मकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात्॥२॥

अथ यमकान्युच्यन्ते तल्लक्षणं यथा तुल्यश्रुतीनां भिन्नानाम भिधेयैः परस्परं। वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यतइति अस्य भेदावहवः काव्यप्रकाशादौ दर्शिताः केचनात्र दर्शिताः तत्र प्रथमं युक्पादयमकं दर्शयति रणेत्यादि। अग्र्यस्य श्रेष्ठस्य विबुधस्य इन्द्रस्य योऽरिः प्रचुर्दशाननः तस्य पुरे लङ्कायां ब

कपिः कलहं युद्धं कृतवान् रावणस्य गृहं ज्वलदग्नि दीप्यमान पावकं बलाद्वार्य्यमाणोऽपि कृतवान् चकार रावणगृहं कीदृशं कलहंसरामं कलहंसेन कादम्बेन राममभिरामं कलहंसान् रमते रमयतीति अन्तर्भूतण्यर्थाद्रमेः कृतृषशिति षण् वा कल हंसा रमन्तेऽत्रेत्याधारे घञ् वा यद्वा बलेन रूपेण अतो अतन्तो गच्छन्त्यः कलहंसरामा राजपत्न्यो यत्र गृहे तत्तथा स कीदृशः रणपण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामेण महितः पूजितः मह पूजे श्चार्थैश्चार्थेत्यादिना वर्त्तमानविहितः क्तोभूतक्तस्य बाधक इति केचित् वस्तुतस्तु भूते कर्म्मणि क्तः ञ्यनुबन्धादिभ्योवर्त्तमान क्तेनातीतक्तस्य बाधेन प्रमाणमिति कातन्त्रटीकाकृताप्युक्तं अहितः शत्रुरर्थाद्राक्षसानां अस्य विष्णोरामरूपस्य हितइतिवा कृतवान् कृती कार्य्यज्ञः हिंसावान् वा बलं गन्धरसे रूपेस्था मनि स्थौल्यसैन्ययोरिति रभसः कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमेइति कृतं युगेऽपि हिंसायां पर्य्याप्ते विहिते कुलेइति विश्वः युक्पादयमकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्यम कितत्वात् तथाच द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यत्र दृश्यते। युक्पादयमकं तत्तु विज्ञेयं कविपुङ्गवैरिति॥२॥

निखिलाभवन्न सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता। वनिताजनेन वियता वियता त्रिपुरापदं नगमिता गमिता॥ पादान्तयमकं॥३॥

निखीत्यादि। ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धिङ्गच्छता भवता समुत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिला सर्व्वा न सहसा अभवत् सानन्दा न जाता हासस्यानन्दकार्य्यत्वात् एवमुक्तं स्वन हसेर्व्वेत्यपि रूपं वनिताजनेन वियता नभसा वियता भयादितस्ततोगच्छता त्रिपुरापदङ्गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेष्वपि दह्यमानेषु भयादितस्ततोजनोगतः नगन्त्रिकूटपर्व्वतमिता सती। पादान्तयमकमिति पादान्तेषु यमितत्वात्॥ २॥

निखिलेत्यादि। ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणं निखिला सकला पूर्लङ्का सहसा हाससहिता नाभवत् किन्तु सशोकाभवत् हासस्यानन्दकार्य्यत्वात् ज्वलनेन कीदृशेन प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता उत्पद्यमानेन पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरापदं त्रिपुरसम्बन्धिनीमापदं विपत्तिं गमिता प्रापिता स्त्रीजनेन कीदृशेन वियता गगनपथेन वियता गच्छता भयात् पलायमानेन यथा हरशराग्निना संदह्यमानेषु त्रिपुरेषु भयाद्वनिता इतस्ततोगच्छन्ति तथात्रापीति भावः ज्वलनेन त्रिपुरापदं गमिता वनिता जनेनोपलक्षितेति केचित् पुनः कीदृशी नगं त्रिकूटपर्व्वतं इता प्राप्ता नगेन मिता परिच्छिन्नेति वा हसेरत्नि हसः विपूर्व्वादिणः शतृ: बीखईलवदित्यस्माद्वा ईलकान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेष्विति प्रमिताक्षरानाम वृत्तं तल्लक्षणं यथा प्रमिताक्षरा सजससैः कथितेति पादान्तयमकमिति पादचतुष्टयान्ते यमकितत्वात्॥ ३॥

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो बहुशः। सकलैः सकलैः परितः करुणैरुदितैरुदितै रिव खं निचितं ॥ ४ ॥ पादादियमकं।

सरसामित्यादि। सरसां तोयाशयानां तनुं शरीरं सरसां शार्द्रां परिमुच्य चाशात्त्यक्ता पततां पक्षिणां बहुशः बहून्वारान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां उदितैः शब्दितैः वदेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणं सकलैः समस्तैः सकलैः माधुर्य्यवद्भिः कलशब्दस्य गुणमात्रवृत्तित्वाच्च तद्वति वर्त्तते ततश्च सहशब्देन समासो भवति करुणैः कारुण्यजनकैः रुदितैरिव क्रन्दितैरिव परितः समन्तात् खमाकाशं विततं व्याप्तं। पादादियमकमिति पादानामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि। सरसां जलाशयानां सरसां आर्द्रां स्निग्धां तनुं शरीरं जलाशयमध्यं परिमुच्य भयात् त्यक्ता बहुशोबहून् वारान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां पततां पक्षिणां उदितैः शब्दितैः खमाकाशं परितः सर्व्वतोनिचितं व्याप्तं रुदितैरिव क्रन्दितैरिव सकलैः सम्पूर्णैः सकलैरव्यक्तमधुरैः कलशब्दोऽत्र धर्म्मवचनः किम्वा सर्व्वैरुदितैर्व्वचनैरव्यक्तमधुरध्वनियुक्तैरित्यर्थः वाक्यसमुदायस्यावयवयोगात् करुणैः कारुण्यजनकैः केचित्तु सरसां सम्बन्धिनां पततां सरसां तनुं परिमुच्य भयात् परिशोध्येत्याहुः वदेः क्ते ग्रहस्वपायोरिति जिः तोटकनामवृत्तं

तल्लक्षणं यथा, वद तोटकमब्धिसकारयुतं। पादादियमकमिति चतुर्णां पादानामादौ यमकितत्वात्॥ ४॥

न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं न कपिः शिखिना शिखिना समयौत्। न च न द्रवता द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता क्वचन॥ पादमध्ययमकं॥ ५॥

नचेत्यादि। काञ्चनसद्मचितिं सौवर्णगृहसंहतिं काञ्चन काञ्चिदपि शिखिना अग्निना शिखिना ज्वालावता न कपिर्न च समयौत् न च न मिश्रितवान् अपि तु संश्लेषं नीतवान् यौतेर्लङि उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः क च क्वचिन्नाम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्त्रा शिखिना जहातेर्भावे ल्युट् न च न द्रवता न च न विसर्पता अपि तु द्रुतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः परितः न न कृता किन्तु कृतैव काञ्चनसद्मचितेरित्यर्थात्। पादमध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात्॥ ५॥

नचेत्यादि। कपिर्हनूमान् काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं सौवर्णगृहसंहतिं शिखिना अतिशयितशिखायुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना वह्निना न समयौत् इति न अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् युञ् मिश्रणे घौ रपिह्नस्युतोऽह्नेर्ग्निरिति ग्निः अभिधानात् निभक्त्यन्तात् किमस्त्रिचनाविथ्येते हिमहानकृता वह्निना परितः सर्व्वतोन च न द्रवता अपि तु गच्छता सता क्वचन कुत्रापि काञ्चनसद्मचिते

द्रवता द्रवत्वं न हता अपि तु हतैव द्रुगता प्राप्ता द्रवस्य भाव इति तः हिमस्य हानं नाशं करोतीति क्विप् हानमिति जहातेर नटि रूपं। पादमध्ययमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकित त्वात्॥ ५॥

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ह्रसितं स्मर भासितं। न समदाः प्रमदा हतसम्मदाः पुरहितं विहितं न समीहितं॥ चक्रवालयमकं॥ ६॥

अवेत्यादि। हसितं यत्प्रसितं सन्ततप्रवृत्तं नित्यप्रमुदितत्वा त्तत्यजनस्य तदग्निसङ्गमादवसितं अपगतं षोऽन्तकर्मणीत्यस्य द्यतिस्यतीतीत्वं मुदा हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविचेष्टितं लसितं श्लिष्टमनुबद्धमिति यावत् स्मरभासितं मन्मथदीपितं ह्रसितं अल्पी कृतं प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः सदर्पा न जाताः हतसंमदाः ध्वस्तहर्षाः प्रमदसंमदौ हर्षे इति निपातनं यच्च पुरहितं पुरानु कूलं समीहितं कर्त्तुरीप्सितं तन्न विहितं नानुष्ठितमित्यर्थः। चक्र वालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् तथाहि द्वयो र्द्वयोः पदयोरन्त्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्थवर्णस्या विसदृशस्य नेमिवदिति। तथाचास्य लक्षणं पदानामवसाने तु वाक्ये स्यात्तुल्यवर्णता। प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यत इति ॥ ६॥

अवेत्यादि। मुदा हर्षेण यद्धसितं हास्यं प्रसितं अत्यन्त प्रवृत्तमासीत् तदवसितं विनष्टं तत्रत्यलोकानामप्रमुदितत्वात् षोयनाशे अकर्म्मकत्वात् गत्यर्थाऽकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः दोषो माख्यामिति ङि: प्रसितमिति षिञ्‌गञ्‌बन्धे इत्यस्य रूपं किञ्च मुदा यत् विलसितं विलासः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेन भासितं उद्दीपितं लसितं संश्लिष्टमासीत् तदप्यवसितमिति सम्बन्धः लषश्लिषिक्रीडे हसितमिति पाठे विलसितमल्पीभूतं प्रमदाश्च स्त्रियोन समदाः न सदर्पाः यतोहतसम्मदानष्टहर्षाजाताः षञ्जलनटइति मदेरल् यच्च पुरहितं नगरानुकूलं समीहितं कर्त्तुमिष्टं तन्न विहितं नानुष्ठितं। चक्रवालयमकमिति मण्डलाकारेण यमकितत्वात्तथाहि सर्व्वेषां पादानां अन्त्यवर्णानां सदृशतया नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्थवर्णस्य च विसदृशस्य नाभिवदवस्थितत्वात्। मण्डलाकारतालक्षणं यथा पादानामवसाने तु सर्व्वेषां तुल्यरूपता। प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यत इति ॥६॥

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा। समिद्धशरणादीप्ता देहे लङ्कामतेश्वरा ॥ समुद्गयमकं ॥७॥

समिद्धेत्यादि। देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा ततएव दीप्ता शोभावती लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा तत्रान्यदेवस्य नामापि न श्रूयते समिधोदधति ऊतवन्तोवेति

समिद्धाश्रयः पूर्व्वस्मादातोऽनुपसर्गे कइति कः द्वितीयस्मादन्येष्वपि दृश्यतइति डः अपिशब्दस्य सर्व्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति अपोद्दान्यतरस्यामिति पूर्व्वसवर्णः तान् शृखन्ति हिंसन्तीति कृत्यल्युटोवडुलमिति कर्त्तरि ल्युट् समिद्धशरणाराक्षसास्तान् दानमानाभ्यामादीपयति प्रीत्याह्वयतीति क्विप् समिद्धशरणादीप् तेन रावणेन ताय्यते पाल्यतइति तायतेः कर्म्मणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्विप् वेरपृक्तस्येति लोपात्पूर्व्वं लोपोव्योर्व्वलीति लोपः समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे दग्धा अलङ्कामोऽस्येत्यलङ्कामः तद्भावः अलङ्कामता तस्यामलङ्कामतायां पर्य्याप्तेच्छायां ईश्वरा लङ्का सर्व्वेच्छासम्पादनात्। समुद्गयमकमिति समुद्गाकारेण यमितत्वात् पादद्वयोरर्द्धद्वयोश्च संपुटवत्साहश्यात्॥ ७॥

समिद्धेत्यादि। लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनूमता कर्म्मणि ठी कीदृशी देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः अतएव दीप्ता शोभावती मतेश्वरा मतो ज्ञातईश्वरोमहादेवोयस्यां तत्रान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते इति भावः मतः पूजितइति वा पुनः कीदृशी समिद्धशरणादीप्ता समिधोदधातीति आदन्तत्वात् हनजनादिति डः किम्वा समिधो जुहोतीति तेनैव गमादित्वात् डः समिद्धोमुनिः तं शृखन्ति हिंसन्तीति समिद्धशरणाराक्षसाः शृह्णगिहिंसने कभावेमी इति कर्त्त

ण्यंनट् नन्द्यादित्वाद्वा तान् मानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि क्विप् समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताय्यते पाल्यते इति कर्म्मणि क्विप् तायृङ्पालनसन्तत्योः ण्योर्लोपो व्यस्येति यलोपः समिद्धशरणादीपोरावणस्य पालनीयेत्यर्थः किम्वा समिद्धानां दीप्तिमतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्त्यभावं तायते पालयति सन्तनुते वेति भावे क्विप् दीपनं दीविति भावे क्विप् पश्चात्नञ् समासः अलङ्कामतेश्वरा अलङ्कामतायां यथेष्टेछायां ईश्वरा सर्व्वेछायाः सम्पादयित्रीत्यर्थः अलमत्यर्थं कामोऽस्य अलङ्कामः तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामीश्वरेति सप्तमीसमासः वरप्रत्ययान्ताद्वीश्वरशब्दात् स्त्रियामतश्चावित्याप् भवत्येवं औणादिक वरट्प्रत्ययान्तात्तु ईप् प्रत्यय इति बोध्यं श्रीपतिस्वरसात् नद्यादावीश्वरशब्दं विभाषया पठन्त्यन्ये औणादिरयमित्यपरे यद्वा लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजितईश्वरोयंच यद्वा अलमत्यर्थं कामत ईषन्मतईश्वरोयच कोरीषदर्थेइति कुत्सस्य कादेशः लङ्का रक्षःपुरी शाखा डाकिनी कुलटासु चेति विश्वः। समुद्गयमकमिति द्वयोरर्द्धयोः सम्पुटाकारेण यमकितत्वात् तथाच रुद्रभट्टः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्गकं नामेति अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यादिति दण्डी॥ ७॥

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां स्फुटतां जगाम परिविक्लवता। कुलता जनेन बहुधाचरितं चरितं महत्त्वरहितं महता॥ काञ्चीयमकं॥ ८॥

पिशिताशिनामित्यादि। पिशिताशिनां मांसाशिनां राक्षसानामनुदिशमन्दिशिदिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यइति टच् स्फुटतां पलायमानानां परिविक्लवता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम अनेन चेतरेण क्लवता चलता महता शौर्य्यादिगुणयुक्तेनापि सता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारं तन्महत्त्वरहितं महता विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात्। काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् तथाद्य पादस्यान्ते परस्यादौ च सदृशो विन्यासः ॥ ८ ॥

पिशितेत्यादि। पिशिताशिनां राक्षसानां परिविक्लवता व्याकुलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम किंकुर्व्वतां अनुदिशं दिशि दिशि स्फुटतां पलायनेन विकाशं गच्छतां स्फुटशिविकाशे अनुशब्देन वीप्सायामव्ययीभावे शरदिपाठ्यइति अ प्रत्ययः महता शौर्य्यादिगुणयुक्तेनाप्यपरेण जनेन क्लवता चलता महत्त्वरहितं माहात्म्यविवर्जितं चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारैराचरितं कृतं भयात् कलकलशब्दे। काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमकितत्वात् तथाच एकस्यान्तेऽपरस्यादौ सदृशं दृश्यते यदि। तत्काञ्चीयमकं नाम व्याहृतं कविपुङ्गवैरिति एतदेव दण्डिना सन्दष्टयमकमुक्तं तथाहि सन्दष्टयमकस्थानमन्तादीपादयोर्द्वयोरिति ॥ ८ ॥

न गजा नगजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितं। प्रमदा प्रमदामहता महतामरणं मरणं समयात्समयात्॥ यमकावली॥ ९॥

नगजेत्यादि ॥ गजाहस्तिनः नगजाः पर्व्वतजाताः अतएव दयिताद्दृष्टा न दयिताः न रचिताः दयतिरत्र रक्षणार्थः विगतं वीनां यच्छिणाङ्कतं गमनमपि विगतं नष्टं ललितं यदीप्सितं वस्तु तल्ललितं पीडितं प्रमदा योषित् प्रमदा प्रगतोमदोयस्या इति प्रमदा हर्षशून्येत्यर्थः आमहता रोगपीडितेव आमोरोग इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अमेन पीडिता पलायनहता वा अमोगत्यादिषु महतां शूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं विनाशनं समयात् सम्प्राप्तं यातेर्लङि रूपं समयात् कालेन। यमकावलीति यमकमाला ॥ ८ ॥

नगेत्यादि। गजाहस्तिनोम दयितान रचिताः त्रिदयङ् ग्रहणेगती वधेदानेऽवने कीदृशाः नगजाः पर्व्वतजाः तेनोत्कृष्टा अतएव दयिताद्दृष्टाः परञ्च विगतं वीनां पच्छिणां गतं गमनं विगतं विनष्टं अग्निदग्धपचलात् ललितमीप्सितं वस्तु हारभेदोवा ललितं चलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः ललितं हारभेदेस्यादीप्सिते चलितेऽपि चेति विश्वः प्रमदा नारी अप्रमदा प्रमदरहिता हर्षशून्या इत्यर्थः प्रगतमदा वा आमहता रोगपी ड़ितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते अमक्रोगे घञ् यद्वा अमेन गम नेन हता पीडिता यद्वा अमेन दाहेन हाहाकारशब्देन वह्निश ब्देन वा हता व्याकुला अमगतौ शब्दे महतां शूराणां अरणं युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् संप्राप्तं यातेर्घी यद्वा महतां जनानां अह खेदेऽद्भुते निश्चये वा तां प्रमदां समया समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणं आत् आगतं अतश्च

तत्यगमनेदृत्यस्मात् आङ्पूर्व्वात् क्विप् स्त्रियं छित्वा यतोन. गच्छन्तीत्यर्थः। यमकावलीति यमकमाला तथाहि पदेषु यत्र सर्व्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि। यमकावलिरुद्दिष्टा शिष्टा यमक कोविदैरिति॥ ९॥

न वानरैः परिक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः। नवा नरैः परिक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः॥ अयुग्मपाद यमकं॥ १०॥

नवेत्यादि। वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्य शौर्य्यैः शक्रादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्कां नरैर्मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्हनूमान् ददाह दग्धवान्। अयुक्पादयमकमिति। प्रथमतृतीययोर्यमितत्वात्॥ १०॥

नवेत्यादि। कपिर्हनूमान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं कीदृशीं वानरैर्व्वालिसुग्रीवादिभिर्न पराक्रान्तां न गतां सर्व्वैर्मनुष्यैः कार्त्तवीर्य्यादिभिर्न पराक्रान्तां न विगृहीतां किम्वा अनरैर्मनुष्यभिन्नैर्देवयक्षादिभिरपि नवा पराक्रान्तां न च विगृहीतां कीदृशैर्म्महद्भिर्म्महाप्रमाणैर्भीमविक्रमैर्भीमशौर्य्यैः शिवतुल्यपराक्रमैर्व्वा। अयुक्पादयमकमिति। अयुजोः प्रथमतृतीययोर्यमकितत्वात्॥ १०॥

द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितं। समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्य निराकृतं कृतं॥ पादाद्यन्तयमकं॥ ११॥

द्रुतमित्यादि। यत्पुरं चितं सौवर्णगृहसंहत्या व्याप्तं तदग्नि समागतं अग्निसंयुक्तं द्रुतं विलीनं द्रुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं द्रुतं शीघ्रं अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या तेजसा रोचितं भासितं महीङ्गतं प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अतएव समन्तात्सर्व्वतः समं तुल्यं कृतं परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि शक्रादिभिरनिरा कृतं अनभिभूतं सत्। पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमितत्वात्॥ ११॥

द्रुतमित्यादि। पुरं लङ्कां समन्तात् सर्व्वतः समं भूमितुल्यं कृतं उच्चानां द्रुतत्वात् कीदृशं द्रुतं शीघ्रं द्रुतं द्रवीभूतं यतोवह्निसमा गतं अग्निसंयुक्तं महीं भूमिं गतं प्रवाहेण प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितं अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या दीप्त्या रोचितं शोभितं अहीनद्युतिना रावणेन रोचितं अभिलषितमिति केचित् चितं स्वर्णगृहादिभि र्व्याप्तं अतएव वह्नियोगे द्रवत्वमुक्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं परैरुत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिरिन्द्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं द्रुतं शीघ्रे विलीने च विद्राणे चाभिधेयवदिति विश्वः। पादाद्यन्तय मकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात्॥ ११॥

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः। हारीण्यबलानां हारीण्यबलानां॥ मिथुनयमकं॥ १२॥

नश्येत्यादि। अबलानां स्त्रीणां अबलानां अविद्यमानरच काणां वृन्दानि समूहान् हारीणि हारवन्ति हारीणि अवश्यं

हरन्ति आवश्यके णिनिः चेतमइत्यर्थात् नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श। मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक मिथुनवदवस्थितत्वात्॥ १२॥

नश्यन्तीत्यादि। कपीन्द्रो हनूमान् अबलानां स्त्रीणां वृन्दानि समूहान् ददर्श दृष्टवान् कीदृशानि नश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति पलायमानानि वा हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि ग्रहादित्वात् णिन् अवश्यं हरन्तीति आवश्यके णिन्निति परः कीदृशानां अबलानां अविद्यमानरचकाणां अतिकृशानां वा। तनुमध्याछन्दः लक्षणं यथा त्यौ चेत्तनुमध्या। मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत् स्थितत्वात्॥ १२॥

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः। नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्नारीणा मभवदुपेत्य शर्म्म वृक्षान्॥ वृन्तयमकं॥ १३॥

नारीत्यादि। अरीणां सम्बन्धिन्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता वाप्यः नारीणां स्त्रीणां अग्नितापाद्देहखेदान्नापनुनुदुः नापनीत वत्यः कुतः आरीणामलसलिलाः रीङ् स्रवणइत्यस्मादाङ्पूर्व्वा त्स्वादयश्चोदितइति निष्ठा नलं आरीणङ्गतममलं सलिलं यासु हिरण्यवापीष्विति वृक्षांश्चोपेत्य गत्वा तासां शर्म्म सुखं नाभवत् न जातं अनलपरीतपत्रपुष्पत्वाद्वृक्षाणां आरीणं नारीणामिति योज्यं शत्रुसम्बन्धिनीनामित्यर्थः अरीणामिमाइति तस्येदमित्यण्

तदन्तात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् अत्र वृक्षानुपेत्य स्थिताना मित्यध्याहर्त्तव्यं अन्यथा समानकर्त्तृकत्वात् पूर्व्वकाले क्त्वाप्रत्ययेन स्यात्। वृत्त्यमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूलेऽवस्थितत्वात् ॥ १२ ॥

नारीणामित्यादि। हिरण्यवाप्यः सुवर्णस्थलनिर्म्मितदीर्घिका नारीणां स्त्रीणां देहखेदान् अग्निसन्तापजनितान् न अपनुनुदुः नापनीतवत्यः हिरण्यवाप्यः कीदृश्यः आरीणामलसलिलाः आरीणं द्रुतं अमलं निर्म्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटितत्तीरस्य द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः आरीङ्यच्चरणे आङ्पूर्व्वात् क्तः स्वाद्योदिति नः किम्वा शुष्कत्वादनरीणं ईषद्द्रुतं जलं यासु रीगिवधेगतौ गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ल्वादित्वात् क्तस्य नः णत्वञ्च आरीणां अरिसम्बन्धिनीनां तासां नारीणां वृक्षान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्म्म सुखं नाभवत् न जातं स्थितानामित्यध्याहारात् समानकर्त्तृकता वृक्षान् कीदृशान् अनलपरीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च येषां तान् अतएव न शर्म्म नारीणां कीदृशीनां नारीणां आपो नारा इति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततोवा आगतानां वरुणलोकादानीतानामित्यर्थः आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येमा इति ष्णः शर्म्म नाभवदित्यत्र पूर्व्वतो नञनुषज्यते केचित्तु अरीणां शत्रूणां हिरण्यवाप्य इति पूर्व्वत्र योजयन्ति नारीणां जलभवानामिति न व्याचक्षते तन्मते परार्द्धेऽपि नञ् विद्यते कचित्तु पुष्पान्नारीणामिति नद्द्यसंयोगवत् पाठो दृश्यते तत्र पूर्व्वोक्तव्याख्यायां न नञ्

नुपक्रमस्य विद्यमानत्वात् केचित्तु आङ्पूर्व्वाद्रीङ्रीणादिकद्रप्र त्ययः आ समन्तात् रीणां गच्छन्तीनामित्याहुः। प्रहर्षिणीछन्दः लक्षणं यथा त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयमिति। वृन्तयमक मिति प्रतिपादं पुष्पफलस्येव मूले वृन्तवदवस्थितत्वात् तथाहि पादादौ सदृशं यत्र प्रतिपादं प्रदृश्यते। तद्वृन्तयमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवैरिति॥१३॥

अथ लुलितपतत्रिमालं रुग्णासनबाणकेशरतमालं। सवनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालं॥ पुष्प यमकं॥१४॥

अथेत्यादि। दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पतत्रिणां पक्षिणां माला संहतिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिकाख्यं संकपि र्जगाम रुग्णाः भग्नाः असनादयो यस्मिन्वने तत्रासनः पीतसालः बाणः ग्रन्थिका केशरो नागकेसरो देववल्लभो वा विविक्ताः प्रड्चयो माला: स्रजो यस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं अलं पर्य्याप्तौ सीतां द्रक्ष्यामीति जगाम। पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्तादुपरि पुष्पमिवावस्थितत्वात्॥१४॥

अथेत्यादि। अथ दाहानन्तरं सहनूमान् अलं पर्य्याप्तं सीतां द्रष्टुं वनं अशोकवनिकां जगाम वनं कीदृशं लुलितपत त्रिमालं लुलिता चलिता पतत्रिणां पक्षिणां माला संहतिर्यत्र

यद्यपि छन्दःशास्त्रे सानुस्वारस्य गुरुत्वमनुशिष्टं तथापि तथा पादान्तगोऽपि वेति वचनात्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे द्वादशमात्रा भवन्ति किन्तु भवति नेह विषमे जइत्यार्य्यायां प्रायिकं तृतीयगणस्याच मध्यगुरुत्वात् सप्तगणादीहन्ताजोनलहुच्छटणेऽजो विषम इत्यत्र नञः प्रशंसापरत्वमिति टीकाकृतोक्तं जापचमती यपञ्चघमश्रोद्वाणेन होइगुरुमजखा गुब्बिनीए गुणवद्धिश्रागहो देसिश्रश्रासेद इत्यनेन अप्राशस्त्यीकृतत्वात् नतु विषमस्यजगणे लक्षणवहिर्भूता गाथा भवन्तीति वस्तुतः. पश्चिमालमिति पाठः मध्ये तकारपाठो लेखकप्रमादात् रुशाभशाश्रसनादयोयच वने असनः पीतसालः वाणोझिण्टीविशेषः केशरं हिङ्गुलिप्रोक्तं केशरोनागकेशरे सिंहहाटायां किञ्जल्कपुन्नागवकुलेष्वपीति विश्वः तमालः स्वनामख्यातः विविक्ताः पृथग्भूताश्शालाः स्कन्धः पङ्क्तयोयच तत्तथा विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः। चारुवद्दर्शिते धीरैर्विविक्तं रहसि स्मृतमिति विश्वः। पुष्पयमकमिति प्रतिपादान्ते वृन्तोपरि पुष्पवत्स्थितत्वात्॥ १४॥

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युतिलोचना। जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी। पादादिमध्ययमकं॥ १५॥

घनेत्यादि। तरुमृगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा घनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः मेघसदृशावा तेषां यल्लङ्घनं अति

क्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना वनगता काननस्था वनजद्यु. तिलोचना पद्मस्येव कान्तिर्ययोर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः नक्रोडादिवक्षुद्रति ङीप् प्रतिषेधः जनमता जनेना वबुद्धा पतिव्रतेयमिति मनुश्रवबोधनद्रत्यस्य भूते निष्ठायां रूपं नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः कर्त्तरि तृतीया तस्याश्च कर्तृकरणद्रति समासः वर्त्तमाने तु मतिबुद्धीत्यादिना क्तप्रत्ययः क्तस्य च वर्त्तमान द्रति षष्ठी तस्याश्च क्तेन च पूजायामिति समासप्रतिषेधः स्यात् तरुस्थलशायिनी तरुमूले यत्स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने तेन व्रतद्रति णिनिः। आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घनवनजनतरुशब्दानां यमितत्वात्॥१५॥

घनेत्यादि। तेन तरुमृगेण कपिना तरुस्थलशायिनी जन कात्मजा ददृशे कर्म्मणि रूपं तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्रविलङ्घन शालिना घनानिविडाये गिरीन्द्राः पर्व्वतास्तेषां विलङ्घनं विद्य तेऽस्येति अस्त्यर्थे शालिन्प्रत्ययोबोध्यद्रति शाब्दिकाः यद्वा तेषां विलङ्घनेन शाडितुं शोभितुं शीलं यस्य शाडृश्लाघायां णिनिः डलयोरलयोश्चेति लत्वं कीदृशी वनगता अशोकवनिकास्थिता पुनः कीदृशी वनजद्युतिलोचना वने जले जायतेद्रति सप्तमादिलात् डः वनजं पद्मं कैरवं वा तस्येव द्युतिर्ययोस्तादृशे लोचने यस्याः सा वनं सलिलकाननद्रत्यमरः पुनः कीदृशी जनेन मता ज्ञाता पतिव्रतात्वेन पूजिता वा नतु जनानामिति षष्ठी तथाचोक्तं कार कषष्ठी न समस्यते द्रति न्यायात् ज्ञानेच्छापूजेति क्तः तद्योगे अत्रापि षष्ठी न स्यात् अर्था स्यानित्यता च दृश्यतद्रति न्यायात्

यद्वा वर्त्तमाने क्तेनातीतक्तस्य बाधकइति अतीते वा क्तस्तत्र चकारात् मनुबोधने धातूनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः। आदिमध्ययमकमिति प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा। रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ विपथयमकं ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि। कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं वियोगजं च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्त्ततइति वोपसर्जनस्येति सभावविकल्पः दृष्टाइति सम्बन्धः। विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमादिपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि। जनकात्मजा सीता कीदृशी दृष्टा कान्ता कमनीया दुःखं वियोगजं सहमाना तत्रोद्वेगं न करोतीत्यर्थः च्युतभूषा अपगतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना मानेन चित्तसमुन्नत्या पूजया वा सहिता। विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमादिपथेन विमार्गेण यमकितत्वात् तनुमध्याच्छन्दः ॥ १६ ॥

मितमवददुदारं तां हनूमान्मुदारं रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशं। तव विदितविषादोदृष्टकृत्स्नामिषादः श्रियमनिशमवन्तं पर्व्वतं माल्यवन्तं॥ मध्यान्तयमकं ॥ १७॥

मितमित्यादि। मितं अल्पाक्षरं अर्थावगाढं तां सीतां हनूमान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह अरं शीघ्रं हे देवि रघुवृषभसकाशं रामसमीपं माल्यवन्तं पर्व्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टकृत्स्नामिषादः वीक्षिताशेषनिशाचरः आमिषं मांसमदन्तीति कर्म्मण्यण् वासरूपो ऽस्त्रियामिति वचनात् अदोनन्न इति विट्प्रत्ययेनापीविकल्पेन बाधनात् श्रियं शोभां अनिशमवन्तं रचन्तं पर्व्वतं। मध्यान्तय मकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥ १७ ॥

मितमित्यादि। हनूमान् मुदा हर्षेण मितमल्पाक्षरमुदारं गभीरार्थं तां अवदत् किमित्याह हे देवि अरं शीघ्रं रघुवृष भस्य रघुश्रेष्ठस्य सकाशं समीपं माल्यवन्तं पर्व्वतं प्रकाशं यथास्या त्तथा यामि तव विदितो ज्ञातोविषादोयेन विषादस्य नित्यसापे क्षत्वात् समासः दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादो राक्षसोयेन स तथा अनिशं सततं श्रियं शोभामवन्तं रचन्तं माल्यवन्तं नाम पर्व्वतं। मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादयोर्यमितत्वात्। मालि नीवृत्तं ॥ १७ ॥

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्त्व वत्। रुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्प्रतिविधाय वपुर्भ यदं द्विषां ॥ गर्भयमकं ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि। वियदाकाशमुदपतत् उत्पपात परैः शत्रुभिरप्रगमः अनभिभवनीयः गमेः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति कर्त्तर्यप् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र विभाषोपसर्गे इति मण्डूकप्लुत्या अनुवर्त्तनीयं सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी रुचितं शोभितं वियन्निर्म्मलत्वात् अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थात् परैरुत्कृष्टै रन्तरीक्षचारिभिः रुचितं दीपितं उन्नतिमत् उच्छाययुक्तं पृथुसत्त्ववद्भिः प्राणिभिर्युक्तं किं कृत्वा उदपतदित्याह वपुः शरीरं प्रतिविधाय कृत्वा रुचितान् तुष्टान्मोदयतीति रुचितमुत् ण्यर्थोऽत्रान्तर्भूतः द्विषां शत्रूणां भयदं नतिमत् तदानीं देवेषु कृतशिरःप्रणामत्वात् अथवा रुचितमेवाभीष्टमेव वपुः उन्नतिमत् विभूतिमत् पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् सत्त्वगुणयुक्तं वा। गर्भयमकमिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात्॥१८॥

उदपतदित्यादि। कपिर्वियदाकाशमुदपतत् उत्पपात कीदृशः परैः शत्रुभिरप्रगमोऽनभिभवनीयः न प्रगम्यतेऽसौ अप्रगमः यद्वा परैः सह नास्ति प्रकृष्टं गमनं यस्येत्यर्थः अतिशीघ्रगामित्वात् कीदृशं वियत् परैरुत्कृष्टैरन्तरीक्षगामिभिः रुचिरं दीपितं पुनः कीदृशं उन्नतिमत् उच्छाययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्राणियुक्तं उन्नतिमदिति सत्त्वविशेषणं वा किं कृत्वोदपतदित्याह द्विषां शत्रूणां भयदं वपुः शरीरं प्रतिविधाय कीदृशं वपुः रुचिरमुत् रुचिरान् इष्टान् मोदतेइति क्विप् नतिमत् तदानीं देवेषु कृतप्रणामत्वात्। गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात् ॥१८॥

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः। वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः॥ सर्व्वयमकं॥१९॥

वभावित्यादि। मरुत्वान् हनूमान् पिवलेन मरुद्दियते अस्येति कृत्वा अपदति बलं विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म्म येन विविधं वा कृन्ततीति विकृतः इगुपधलक्षणः कः वृक्षादीनां छेदकइत्यर्थः समुद्रोमुद्रयाभिज्ञानेन चूडामणिना सह वर्त्ततइति समुत्पतितो नभसि तेजःपुञ्जइव वभौ दीप्यते स्म इत्ययं प्रथमः पादः। तस्मिन् तथाभूते मरुत्वानिन्द्रः अनुजीवितया मरुतोदेवाअस्य सन्तीति कृत्वा विकृतः रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः विकृतः अच समुद्रः मुद्रया अप्सरसा सह वर्त्तमानः समुपलब्धमाहृति वृत्तान्तः वभौ हृष्टवान् कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समूलं छेत्स्यतीति अनेकार्थलाङ्घाद्धनां भातिरच तुष्टो वर्त्तते इत्ययं द्वितीयः समुद्रोजलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुत्पतनजनितवायुना युक्तः अतएव विकृतोऽतिक्रान्तमर्य्यादः वभौ वभूव अच सत्तायां अयुक्तइत्ययं तृतीयः सलोकपालोमरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् पूर्व्ववन्मतुप् मरुत्वानिति व्याख्याने जलाङ्घ्रिमोन्त इति जग् स्यात् मुद्रो हर्षस्य दाता पुत्रोमे सुखेन यास्यतीति मुदं राति ददातीति आतोऽनुपसर्गे कः विकृतोमन्दगतिः वभौ वाति स्म अच गतौ अयुक्तइत्ययं चतुर्थः अन्यस्त्वाह यमकेषु क्रियापद

स्वाभिन्नाभिधेयत्वं न दुष्यतीति तेन दीप्त्यर्थ एव योज्यः। सर्व्वय मकमिति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात्॥१९॥

बभावित्यादि। मरुद्वायुः पितृत्वेन वेगजनितत्वेन वा विद्यते यस्य सहनूमान् बभौ शुशुभे इत्यन्वयः कीदृशः विविधानि कृतानि वनभङ्गलङ्कादाहादीनि येन सः समुद्रः मुद्रया प्रत्यभिज्ञानेन चूडामणिना सहितः मुद्रा प्रत्ययकारिणीति कोषः इति प्रथमपादार्थः तस्मिंस्तथाभूते सति मरुत्वानिन्द्रोबभौ तुतोष धातूनामनेकार्थत्वात् भातिरत्र तोषे कीदृशः विकृतः पराभवात् विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य सः समुद्रः मुद्राख्याभिरप्सरोभिः सहितइति द्वितीयपादार्थः समुद्रः सागरोऽपि बभौ चुकोप धातूनामनेकार्थत्वाद्भातिरत्र कोपे पुनःपुनर्व्वानरेण लङ्घनात् कीदृशः मरुत्वान् मरुतोदेवाविद्यन्ते यस्य सः मरुतौ पवनामरावित्यमरः अतएव विकृतः अतिक्रान्तमर्य्यादः वीन् पक्षिणः कृणत्ति वेष्टतेइति विकृतः कृतीधवेष्टे पूर्व्ववत् कः अतिक्रान्तमर्य्यादत्वात् इति तृतीयपादार्थः वाचकत्वेन मरुच्छब्दोविद्यतेऽस्य मरुत्वान् वायुर्बभौ वाति स्म भातिरत्र गत्यर्थः केचित्तु मरुद्वायुर्वान् गच्छन् बभौ सन्धेरनित्यत्वात् न तस्य दत्वं यदुक्तं सन्धिरेकपदे नित्योनित्योधातूपसर्गयोः। सूत्रेष्वपि तथा नित्यः सैवान्यत्र विभाषिता इत्याहुः स्वमते सन्धेरनित्यत्वं णवातोऔरित्यत्र आकरणेनैवेष्टसिद्धौ डित्करणेन ज्ञापितमिति देवीदासचक्रवर्त्तिनोक्तं कीदृशः विकृतः मन्दगतित्वात् पुत्रस्नेहादन्यथाभूतः समुद्रः समुत्सहर्षोऽरोऽग्निर्यस्मात् वायोरग्निसखत्वात् किम्वा

व इति विशेष्यपदं च लीकयालत्वेन प्रसिद्धोवायुरित्यर्थः मुदं प्रीतिं गात्रसंसर्गात् राति ददातीति मुद्रः इत्ययं चतुर्थपादार्थः सर्व्वत्र भातेर्दीप्त्यर्थत्वमेव युक्तमिति केचित् नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेणैकार्थत्वेन तेनात्र भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्तोन दोषावहः। सर्व्वयमकमिति पादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् कण्ठाभरणेन महायमकमिदमुक्तं तथाहि एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते इति रुद्रटमते पङ्क्तिरिति नाम तदुक्तं अन्योन्यं पश्चिमयो रावृत्त्या पादयोर्भवति पुच्छः। सर्व्वैः सार्द्धं युगपत्प्रथमस्य जायते पङ्क्तिरिति॥ १८॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः। कर्कशं प्रथितं धाम ससत्वं पुष्करेक्षणं। अभियातावरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः। कर्कशं प्रथितं धाम ससत्वं पुष्करेक्षणं॥ महायमकं॥ २०॥

अभियातेत्यादि। भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वादिति सर्व्वेषामुपरि स्थितं गुणैरुचिरं सर्व्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृहं वर्णाश्रमधर्म्माणां ससत्वं पराक्रमयोगात् पुष्करेक्षणं पद्मलोचनं अभियाता आभिमुख्येन यास्यति हनूमान् त्रुटि रूपं अभियातेत्यादि भूभृतं पर्व्वतं यत्राङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगच्छता हनू

-मता कुतः पुरीलङ्कायाः सकाशात् पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितं अभियातीत्यन्येभ्योऽपि दृश्यतइति क्विप् तृतीयैकवचने आतोधातोरित्याकारलोपे अभियेति रूपं कीदृशं अतावरं सातत्येनाततीति पचाद्यच् अतोवायुः आदित्यो वा आवृणोतीत्यप् आवरः अतस्तावरं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राणियुक्तं। महा यमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात्॥२०॥

अभीत्यादि। अर्थादत्र हनूमान् कर्त्ता भूभृतं राजानं रामं अभियाता अभिगमिष्यति स्यां रूपं यद्वा भूभृतं अभियाता आभिमुख्येन गन्ता हनूमान् बभौ भाति स्मेति पूर्व्वेणान्वयः कचिदप वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति तद्योगेऽपि कर्म्मणि द्वितीया किम्वा शीलार्थत्वं विवक्षितं किम्वा अभियोगे द्वितीया भूभृतं कीदृशं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्व्वेषामुपरि स्थितं महाकुलीनत्वात् रुचिरं सर्व्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रे वक्षःस्थले कर्कशं महापुरुषत्वात् कठिनं लोमशं वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम गृहं गुणानामित्यर्थात् तेजःस्वरूपं वा ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करेक्षणं पुष्करवत् पद्मवदीक्षणे लोचने यस्य तं किम्वा युद्धार्थं पुष्करं शरं ईक्षते पश्यतीति नन्द्यादित्वादनः। अभीत्यादि तेन हनूमता पुरोलङ्कायाः सकाशात् यत्राङ्गदादयः सन्ति तं भूभृतं पर्व्वतं अभि लक्ष्यीकृत्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं मुहूर्त्तं प्रथितं विस्तारितं यातेति यातेः शतृः भूभृतं कीदृशं वरं व्रियतेऽसौ वरं कर्म्मण्यन् देवादिभिरङ्गदादिभिर्वा

रतमित्यर्थः किम्वा वरं श्रेष्ठं किम्वा भूभृतं अभि लक्षीकृत्य या गच्छता यातीति याः कर्त्तरि क्विप् घेरालोपोऽच्याविति टापरे आलोपः अतावरं अतति सातत्येन गच्छतीति अतोवायुः सूर्य्यादिर्वा अतसातत्यगमने पचादित्वादन् आवृणोतीत्यावरः अत्रापि पचादित्वादन् अतश्चावरमिति समासः पर्व्वतविशेषणं यतस्तुङ्गमत्युच्चं किम्वा भूभृतं अता गच्छता अततीति अत् कर्त्तरि क्विप् अभिया अविद्यमानभयेन हनूमद्विशेषणं आवरं आवृणोति अर्थात् सूर्य्यादीन् तुङ्गत्वादित्यावरं पूर्व्ववत् पुनः कीदृशं पर्व्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनजनादितिडः कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात् ससत्त्वं प्राणिभिर्हिंस्रादिभिर्युक्तं पुष्करं पद्मजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः। औषधद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे। पुष्करं तूर्य्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपिचेति विश्वः। महायमकमिति आद्यश्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात् तथाच रुद्रटः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्गकं नाम। श्लोकस्तु महायमकमिति॥ २०॥

चित्रं चित्रमिवायातोविचित्रं तस्य भूभृतं। हरयोवेगमासाद्य सन्त्रस्तामुमुहुर्मुहुः॥ आद्यन्तयमकं॥ २१॥

चित्रमित्यादि। भूधरं पर्व्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अतएव चित्रमिवालेख्यमिव आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगश्चवश्चित्रं अद्भुतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्त्रस्ताः

सभयाः मुमुहुः मोहङ्गताः मुहः चणं श्लोकाद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात्॥ २१॥

चित्रमित्यादि। तस्य हनूमतश्चित्रमद्भुतं वेगं समासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्त्रस्ताः सन्तोमुहुर्व्वारंवारं मुमुहुर्म्मोहमुपागताः तस्य कीदृशस्य भूभृतं पर्व्वतमायातः आगच्छतः यातेः शतृ: कीदृशं भूभृतं विचित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अतएव चित्रमिव आलेख्यमिव आद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात्॥ २१॥

गच्छन् सवारीण्यकिरत्पयोधेः कूलस्थितांस्तानि तरूनधुन्वन्। पुष्पास्तरांस्तेऽङ्गसुखानतन्वंस्तान् किन्नरामन्मथिनोऽध्यतिष्ठन्॥ आदिदीपकं॥ २२॥

अर्थालङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः तत्र वाक्यार्थप्रकाशनाद्दीपकमुच्यते तदादिमध्यान्तभेदात्त्रिविधमिति दर्शयन्नाह॥ गच्छन्नित्यादि। सहनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधेर्वारीणि वेगजेन वायुना अकिरत् विक्षिप्तवान् तानि वारीणि अधिक्षिप्तानि कूलस्थितांस्तरूनधून्वन् कम्पितवन्ति धूञ्कम्पने इति स्वादिकः ते तरवः कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकरान् आस्तीर्य्यन्त इति स्तृञः अप् अङ्गसुखान् मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतूनतन्वन् विस्तारितवन्तः तान् पुष्पास्तरान् किन्नराः मन्मथिनः कामवन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यासितवन्तः अधिशीङित्यादिनाधिक

रणस्य कर्म्मसंज्ञा आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ श्रूयमाणत्वात् द्विविधं ह्यादिदीपकं एकतिङनेकतिङ्सहितञ्च तत्र यत्पूर्व्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकं यथाह भामहः मदोजनयति प्रीतिमानन्दं मानभङ्गुरं यत्प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसह्यां मनसः शुचमिति यत्तु द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव तत्र ह्युत्तरेषां वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् तस्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् पूर्व्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत्प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं तद्यथा तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधु पदवीं सेवस्व विद्वज्जनान्। मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय स्वान् गुणान् कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितमिति श्लेषायदच परस्परमसंबद्धमिति॥ २२॥

अथ शब्दालङ्कारं प्रदर्श्य अर्थालङ्कारं दर्शयति सच वङ्गप्रकारो रूपकदीपकादिभेदात् तत्रादौ दीपकं दर्शयति गच्छन्नित्यादि। सहनूमान् गच्छन् वेगजेन वायुना पयोधेर्व्वारीणि अकिरत् क्षिप्तविक्षेपे तानि वारीणी विक्षिप्तानि सन्ति कूलस्थितान् तरून् अधुन्वन् अकम्पयन् धुञ्नकम्पे ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणामास्तरणानि अतन्वन् तनदुञ्विस्तारे अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् मृदुस्पर्शत्वात् तान् पुष्पास्तरान् किन्नराः मन्मथिनः कामिनः सन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यवात्सुः कर्म्म क्रियेत्यादिना कस्य ढत्वं आदिदीपकमिव गच्छन्नित्यादावुपादानात् तदेव सर्व्वां क्रियां

दीपयति अन्यासां तन्मूलत्वात् अकिरदिति यदादौ दत्तं तेनै वान्यासामपि क्रियाणामुद्दीपनादिति केचित् तथाहि अकिरदिति क्रियापदेन कीर्णानि वारीणि इति योजना एवं सर्व्वत्र॥ २२॥

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया लता मृगः। स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरम ण्डयत्॥ अन्तदीपकं॥२३॥

सगिरिमित्यादि। स लतामृगो हनूमान् प्रयोजककर्त्ता गिरिमङ्गदादिभिरध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैर्हृष्टैः प्रयोज्यकर्तृभिः अमण्डयत् मडि भूषायामिति भौवादिकः चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूतै रिति योज्यं मुदितत्वे कारणमाह स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः ईष द्धसितप्रकटीकृतसीतोपलब्धिनिश्चयः। अन्तदीपकमिति अमण्ड यदिति क्रियापदस्यान्ते निर्द्दिष्टत्वात्॥ २३॥

सगिरिमित्यादि। स लतामृगः कपिर्हनूमान् प्रयोजककर्त्ता अङ्गदादिभिरध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितै र्हृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोज्यैरमण्डयत् शोभयामास गिरिमिति काका क्षिगोलकन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते भौवादिकमडिधातोः प्रेरणे णिः किम्वा स लतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः करणभूतैरमण्डयत् शोभते स्म चौरादिकमडिधातो रूपं किमडि भूषे गिरिं कीदृशं तरुषण्डैर्वृक्षसमूहैर्मण्डितं भूषितं कपिसैन्यानां

भुदितले हेतुमाह क्षितेति क्षितेन ईषद्भाञ्छेन दर्शितो ज्ञापितः कार्य्यस्य सीतादर्शनरूपस्य निश्चयो येन यषण्डं पद्मादिसंघाते यषण्डः स्यादोपतावपीति विश्वः सुन्दरीछन्दः तल्लक्षणं यथा अयुजोर्यदि सौ जगौ युजो सभरा द्वौ यदि सुन्दरी तदेति अत्र वाक्यभेदाभावेऽपि अमण्डयदित्यन्तिमक्रियापदेन सम्पूर्णवाक्योपकारादन्तदीपकं किम्वा गिरिमवाप्य तं स्वयममण्डयत् कपिसैन्यं स्वामण्डयदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्तव्यः ॥ २३ ॥

गरुडानिलतिग्मरश्मयः पततां यद्यपि सम्मता जवे।
अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥
मध्यदीपकं ॥ २४ ॥

गरुडेत्यादि । पततां गच्छतां मध्ये यद्यपि गरुडादयो जवे वेगविषये सम्मताः अभिमताः तथापि तं हनूमन्तं अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव जविनं ते कपयः अमन्यन्त मन्यतेर्लङि रूपं । मध्यदीपकमिति क्रियापदस्य मध्ये निर्द्दिष्टत्वात् ॥ २४ ॥

गरुडेत्यादि । गरुडवायुसूर्य्या यद्यपि पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये लोकस्य सम्मता अभिमतास्तथापि ते कपयस्तं हनूमन्तं अतीव जववन्तं अमन्यन्त ज्ञातवन्तः मन्योङ्बोधे यतोऽचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकार्य्यमागतं । मध्यदीपकमिति

समतादृत्यस्यामनुमन्येत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् विद्यासागरस्तु अवदति कारकपदं मध्ये सूयमाणमतीवेत्यपि दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४ ॥

व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभित्तिः। च्युतशोणितबद्धधातुरागः शुशुभे वानरभूधरस्तदासौ ॥ रूपकं ॥ २५ ॥ अस्यैव भेदाश्चपरे चत्वारः ॥

रूपकमनेकविधं दर्शयन्नाह। व्रणेत्यादि। असौ वानरो भूधरइव वानरभूधरः उपमितमित्यादिना समासः तदा तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः शुशुभे शोभते स्म व्रणानि शस्त्रहतानि कन्दराणीव शस्त्राणि सर्पाइव शस्त्रसर्पाः व्रणकन्दरेषु लीना शस्त्रसर्पायस्य वक्षःस्थलं कर्कशोरुभित्तिरिव सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः शोणितं बद्धधातुरागइव श्लिष्ट गैरिकादिरागइव स च्युतोयस्य सर्वंच उपमितमित्यादिना समासः। रूपकमिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयवस्य कपेरुपमेयस्य तत्स्वभावतयाध्यारोपितत्वात् यथोक्तं उपमानेन तुत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते। गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुरिति ॥ २५ ॥

व्रणेत्यादि। असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमनकाले शुशुभे दीप्यते स्म कीदृशः व्रणानि शस्त्रक्षतस्वरूपाणि

कन्दराणि तेषु लीनाः प्रसन्नरूपाः सर्पास्तस्य पृथु विस्तीर्णं वक्षःस्थलमेव कर्कशोरुः कठिनोरुर्भित्तिर्यस्य शोणितमेव बद्धधातुरागः श्लिष्टगैरिकादिरागश्च्युतोयच्च रूपकमिति व्रणादीनां कन्दरादिभिरिह सादृश्यं न वाच्यं किन्तु अभेद एव विवक्षितः सच यद्यपि वाधितस्तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्जनात्तथात्वं गम्यते यदुक्तं उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत इति उपमानेन यत्तु स्वमुपमेयस्य रूप्यते। गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकञ्चैव तद्विदुरिति च यदि व्रणादि कन्दरादीव वानरोभूधर इवेत्युपमानसमासे उच्यते तदेतदेव लुप्तोपमोदाहरणं बोद्धव्यं यद्वा उपमानसमासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदं तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणे यद्रोपमानशब्दानां गौणवृत्तिरुपाश्रया। उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुरिति॥ २५॥

चलपिङ्गलकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः। कलधौतसानवइवाथ गिरेः कपयोवभुः पवनजागमने॥ एतद्विशिष्टोपमायुक्तं रूपकं॥ २६॥

चलेत्यादि। अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो गिरेस्तस्यैव कलधौतसानवइव सौवर्णैकदेशाइव वभुः शोभन्ते स्म पिङ्गलकेसराणि पिङ्गलसटाः तानि हिरण्यलताइव सुवर्णलताइव तास्सन्तियेषां कपीनां नेत्रपङ्क्तयोमणिसंहतयइव

ताः स्फुटा उज्ज्वलायेषामिति एतदपि रूपकमेव किन्तु कलधौतत्वेन सानूनां विशिष्टत्वादिविशिष्टोपमायुक्तं कमलकं नाम॥२६॥

चलेत्यादि। अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनूमतश्चागमने बभुः शोभन्ते स्म तस्यैव गिरेः कलधौतसानवइव स्वर्णसानवइव कलधौतं रूप्यहेम्नोरिति विश्वः कीदृशाः पिङ्गकेशराणि कपिलशटाएव हिरण्यलतास्ताश्चलाश्चञ्चलायेषां नेत्रपङ्क्तयएव मणिसंहतयस्ताः स्फुटाउज्ज्वलायेषां। इदमपि रूपकमेव केशराणां लतात्वेन नेत्राणां मणित्वेन च रूपणात् किन्तु कलधौतसानूनां विशिष्टत्वादिविशिष्टोपमायुक्तमिति॥२६॥

कपितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दुर्म्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन। वचनामृतदीधितीर्व्वितन्वन्कृतानन्दपरीतनेत्रवारीन्॥ एतच्छेषार्थान्वसितमवतंसकं॥२७॥

कपीत्यादि। प्लवङ्गमइन्दुरिव प्लवङ्गमेन्दुः कपयस्तोयनिधयइव कपितोयनिधीन् मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा मदीहर्षग्लपनयोरिति घटादित्वान्मित्त्वे ह्रस्वत्वं वचनानि अमृतमयदीधितयइव वचनामृतदीधितीर्वितन्वन् विस्तारयन् लोकवृत्तान्तसम्बोधकमाह्लादकं वचनमुदाहरन्नित्यर्थः आनन्देन हर्षेण परीतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां तानेवम्विधानकृत कृतवान्। एतद्रूपकं शेषार्थान्ववसितं रूपितादन्योऽर्थः आनन्दपरीतनेत्रवारीनिति स शेषः तेनान्ववसितं युक्त

मवतंसकं नाम विषद्वयस्यार्थस्य रूपितत्वात् तद्देवान्यैः खण्डरूपकमित्युच्यते॥ २७॥

कपीत्यादि। प्लवङ्गमो हनूमानेव इन्दुः कपीनेव समुद्रान् मधुरेण प्रेमदर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदीधितीः सुधासम्बन्धिकिरणान् वितन्वन् युद्धवृत्तान्तबोधकमाह्लादकवचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि येषां तानेवंविधान् अकृत कृतवान मदोहर्षयोरपनयोः घटादित्वात् ह्रस्वः एतच्छेषार्थाम्बवमितमवतंसकमिति एतद्रूपकं उक्तादन्यः शेषः रूपकादन्यः इत्यर्थः रूपितार्थादन्यार्थआनन्दपरीतनेत्रवारीनकृतेत्येवंरूपः तेनावसितं युक्तं अवतंसं नाम विषद्वयस्यार्थस्योक्तत्वात् एतदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युक्तं॥ २७॥

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्झराम्भसः।
दुधुवुर्मधुकाननं ततः कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया॥
अर्द्धरूपकं॥ २८॥

परिखेदितेत्यादि। ततउत्तरकाले कपयोनागा इव हस्तिन इव कपिनागाः मुदितस्याङ्गदस्याज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्य क्रीडोद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्व्वन्नित्यर्थः परिखेदिताः परिम्लदिताः विन्ध्यवीरुधोविन्ध्यलतागुल्माद्यैः परिपीतममलनिर्झराम्भोयैः। अर्द्धरूपकमिति पश्चिमार्द्धे कपिनागा इति रूपितं॥ २८॥

परीत्यादि। ततोऽनन्तरं कपयएव नागाहस्तिनोमुदितस्य हृष्टस्याङ्गदस्याज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्योद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः मधुवनं भङ्क्ता भुक्तवन्तइत्यर्थः कीदृशाः परिखेदिता मर्द्दिताविन्ध्यपर्व्वतस्य वीरुधोलतायैः ते तथा परिपीतं निर्म्मलं निर्झरजलं यैः नागाः काननं धुन्वन्त्येवेति रूपणमर्द्धरूपकमित्युक्तं कपिनागाइत्युत्तरार्द्धं रूपितं नतु पूर्व्वार्द्धं॥२८॥

विटपिमृगविषादध्वान्तनुद्वानरार्कः प्रियवचनमयूखैर्व्वोधिताथारविन्दः। उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यगात् खं नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमोहान्धकारं॥ एतदन्वर्थोपमायुक्तललामकं॥२९॥

विटपीत्यादि। वानरार्कः वानरोऽर्कइव वानरार्कः उदयगिरिमिवाद्रिं पर्व्वतं महेन्द्रं सम्प्रमुच्य खमाकाशमभ्यगात् अभिगतवान् विटपिमृगाणां योविषादआसीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तमिव तं नुदतीति क्विप् प्रियवचनानि मयूखाइव तैः करणभूतैः वोधितमर्थारविन्दं येन अर्थः सीतोपलब्धिः सोऽरविन्दमिव नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थं प्रमोहो विषादोऽन्धकारइव तं घ्नन् हनिष्यन् वर्त्तमानसमीपत्वात् भविष्यति लट्। एतदिति रूपकं अन्वर्थयोपमया युक्तं ललाम नाम यतउदेत्यस्मादित्युदयः अकर्त्तरि चकारके सप् स चासौ

गिरिश्चेत्यनुगतार्थता यथाश्रयता नास्युपमायाः तदुपमा युक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यं॥ २६॥

विटपीत्यादि। स वानररूपोऽर्कउदयाचलमिव अद्रिं महे न्द्राद्रिं संप्रमुच्य खमाकाशं अभ्यगात् आभिमुख्येन गतवान् कीदृशः विटपिमृगाणां वानराणां योविषादः सीतानुपलब्धि जनितः सएव ध्वान्तमन्धकारस्तं नुदति अपसारयतीति क्विप् प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्बोधितानि विकाशितानि अर्थरूपाणि सीतो पलब्धिरूपाणि पद्मानि येन नृपस्य रामस्य हृदयरूपायां गुहायां तिष्ठन्तं प्रमोहरूपंमन्धकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् वर्त्तमान सामीप्ये वर्त्तमानलोपचारात् शतृः एतदपि रूपकं अन्वर्थोपमा युक्तं ललामकं नाम तथाहि उदेत्यस्मादित्युदयः अपादानेऽल् सचासौ गिरिश्चेति अनुगतार्थत्वमुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्या न्वयात् उदयगिरिमिवेत्युपमा दर्शिता विषादादीनां ध्वान्त त्वादिना रूपणं॥ २८॥

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान्। परमिव पुरुषं नरेण युक्तं समशमवेशस माधिनानुजेन॥ इवोपमा॥ ३०॥

उपमालङ्कारं दर्शयन्नाह। रघुतनयमित्यादि। हनूमान् रघुतनयमगात् प्राप्तवान् तपः प्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विधृता जटा अजिनञ्चर्म्म वल्कलञ्च येन तं अनुजेन कनीयसा

भ्रात्रा लक्ष्मणेन समास्तुल्याः शमाविशः समाधयश्च यस्य तेन युक्तं परममुत्तमं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्य्यया स्थितत्वात् इवोपमेति इव शब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात्। उपमायालक्षणं विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः। उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्योपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्मणेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानं ॥ ३० ॥

रघ्वित्यादि। हनूमान् रघुतनयं रामं अगाम् प्राप्तवान् कीदृशं तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विधृतं जटामृगचर्म्म वल्कलञ्च येन समास्तुल्याः शमः शान्तिर्व्वेशोजटावल्कलादि धारणं समाधिर्ध्यानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन युक्तं नरेण मुनिना युक्तं परं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारायणयोर्व्वदरिकाश्रमे तपश्चर्य्यायां स्थितत्वात्। पुष्पिताग्राछन्दः लक्षणं यथा अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजितुनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रेति। इवोपमेति इव शब्देनोपमायागम्यमानत्वात् उपमालक्षणं यथा विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः उपमेयस्य साम्यं यद्गुणमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादिगुणयुक्तः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विधृतजटत्वेन लक्ष्मणानुचरत्वेन च गुणमात्रेण साम्यादुपमा इव

शब्द उपमाद्योतकः तथाच दण्डी इववद्वायथाशब्दा चेयाः सादृश्यसूचकाइति ॥ ३० ॥

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति। तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनमत्परिभुग्नजानुमूर्द्धा ॥ यथोपमा ॥ ३१ ॥

यथेवशब्द उपमार्थसूचकस्तथान्योऽपीति दर्शयन्नाह। करपुटनिहितमित्यादि। करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीताचूडामणिं परिविरलाङ्गुलिभ्योनिर्गताअल्पादीप्तयोयस्य तद्रत्नं दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् परिभुग्ने अवनते जानुनी मूर्द्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः अल्पः कपिलस्य योघनः मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नं। यथोपमेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात्॥ ३१॥

करेत्यादि। परिभुग्ने कुटिलीकृते जानुनी मस्तकञ्च यस्य तथाभूतः सन् स हनूमान् नृपं रामं अनमत् प्रणतवान् कीदृशः रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् कीदृशं करपुटे निहितमर्पितं परितोविरलाभ्योऽङ्गुलिभ्योनिर्गता अल्पा दीप्तिर्यस्य स तथा अतएव तनुरल्पः कपिलोयोघनोमेघस्तत्र स्थितं इन्दुं यथा येन रूपेण दधाति तथा रत्नं दधदिति सम्बन्धः। यथोपमेति यथाशब्देनोपमानस्य गम्यमानत्वात्॥ ३१॥

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः।
समदृश्यत जीविताशया सह रामेण वधूशिरोमणिः॥
सहोपमा॥ ३२॥

रुचिरइत्यादि। वधूशिरोमणिः सीताचूडामणिः उन्नतं महद्रत्नगौरवं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य रुचिरोदीप्तिमांश्चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः परिपूर्णस्यामृतरश्मेश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः रामेण समदृश्यत संदृष्टः कर्म्मणि लङ् जीविताशया सह सार्द्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सहसा रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति कृत्वा उन्नतरत्नगौरवादुन्नतं रत्नेष्विव गौरवं वर्द्धमानो यस्यामिति परिपूर्णममृतममरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति सहोपमेति सहशब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात्॥ ३२॥

रुचिरइत्यादि। रामेण वध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृश्यत संदृष्टः कर्म्मणि घी जीवितोऽस्मीति या प्रत्याशा तया सदृशः सहशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः उभयसाधर्म्म्यमाह रुचिरोन्नतरत्नगौरवः उन्नतं महद्रत्नगौरवं वर्द्धमूल्यत्वादिलक्षणं गुरुत्वाख्यगुणविशेषो वा यस्य स तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तश्चासावुन्नतरत्नगौरवश्चेति कर्म्मधारयः जीविताशापि रुचिं तुष्टिं राति ददातीति रुचिरा उन्नतरत्नेष्विव गौरवं वर्द्धमानो यस्यामिति भावः परिपूर्णस्यामृतरश्मेश्चन्द्रस्येव मण्डलं वक्राकारत्वं यस्य

च तथा आशापचे परिपूर्णमम्तमिव रश्मिमण्डलं यस्यां जीविताशायां सत्यां शरीरस्य तेजस्विलसम्भवात् परिपूर्णमम्तेनामरणेन रश्मिमण्डलं यस्यामिति केचित्। सहोपमेति सह शब्देन जीविताशासाहश्यस्य सूचनात् चूडामणिदर्शनेन तस्य जीविताशा जातेति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ३२ ॥

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनाम्ष्टरजोविधूसरं।
समपश्यदपेतमैथिलिं दधतं गौरवमात्रमात्मवत्॥
तद्धितोपमा ॥ ३३ ॥

अवसन्नरुचिमित्यादि। तं शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव समपश्यद्रामः तेन तुल्यमिति वतिः अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेणीबन्धनमलिनत्वात् इतरत्र सशोकत्वात् वनागतं अशोकवनिकाख्याद्वनादागतं इतरं पितुरादेशाद्वनमागतं सुणुपेति सः अनाम्ष्टं अनपनीतं यद्रजः तेन विधूसरं उभयमपि अपेतमैथिलिं अपेता मैथिली येन यस्माद्वा दधतं गौरवमात्रं गुरुत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतं। तद्धितोपमेति तद्धितप्रत्ययेनोपमार्थस्याभिधानात्। तदत्र कल्पवादयोऽपि तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥

अवेत्यादि। रामस्तं शिरोमणिमात्मवदात्मानमिव समपश्यत् संदृष्टवान् उभयसाधर्म्यमाह अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेणीबन्धेन मलिनत्वात् अमार्ज्जनाद्वा आत्मपचे सशोकत्वात् वनागतं

अशोकवनिकायाः समागतं पक्षे पितुरादेशात् वनमायातं अनामृष्टरजोविधूसरं अनामृष्टं अनपनीतं यद्रजोभूमौ शयनात्तद्यं तेन विधूसरं पाण्डुरं धूसरशब्दोद्न्त्यमध्यः सहिषधूसरितः सरिसस्वटदति प्रयोगात् अपेतमैथिलिं अपेता मैथिली यस्मात् वक्ष्यमीत्युदाहरणेन घृतःकद्रत्यस्य प्रायिकत्वसूचनान्न कप्रत्ययः गवावादेरिति ह्रस्वः किम्वा मैथिल्याः सकाशादपेतं भ्रष्टं अपेतस्य पूर्व्वनिपातोऽभिधानात् राजदन्तादित्वादिति परः गौरवमात्रं केवलं गुरुत्वाख्यगुणविशेषं दधतं धारयन्तं न दीपनादि आत्मपक्षे माहात्म्यं तद्धितोपमेति तद्धितसंज्ञकेन वत्साम्यदति कृतवत्प्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एवं कल्पादयोऽपि सादृश्यसूचकाः खमते तद्धितस्य तसंज्ञा॥ ३३॥

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्। सलक्ष्मणोभूमिपतिस्तदानीं शाखामृगानीकपतिश्च मेने॥ लुप्तोपमा॥ ३४॥

सामर्थ्येत्यादि। सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितोनिष्पादितोवाञ्छितोऽभिलषितोऽर्थोयेन स हनूमान् कथञ्चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात् इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपतीरामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः। लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति॥ ३४॥

सामर्थ्येत्यादि। तदानीं तस्मिन् चूडामणिप्राप्तिसमये लक्ष्मण सहितो भूमिपती रामः शाखामृगानीकस्य कपिसैन्यस्य पतिः सुग्रीवस्य इति मेने ज्ञातवान् किमित्याह हनूमान् कथं चिन्तामणिरिव न स्यात् स्यादेव यतः सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितो वाञ्छितार्थो येन लुप्तोपमेति इवशब्दस्य गम्यमानत्वादनुच्चारात् तथाच कण्ठाभरणे लोपे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा। प्रतीयमाने सादृश्ये इयोर्लुप्तेति तां विदुरिति॥ ३४॥

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान् सीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः। लङ्कावनं सिंहसमोऽधिशेते मर्त्तुं द्विषन्नित्यवदद्धनूमान्॥ समोपमा॥ ३५॥

युष्मानित्यादि। युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकालमहावायुसदृशान् अचेतन् अजानन् चितीसंज्ञानइति भौवादिकः द्विषन् दशाननः जाल्मः, मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामग्निकणमिव परिगृह्यादाय लङ्कां वनमिवाधिशेते मर्त्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदद्धनूमान्। समोपमेति समशब्देनोपमाया अभिधानात् अत्र निभसदृशादयोऽपि द्रष्टव्याः॥ ३५॥

युष्मानित्यादि। हनूमान् इति अवदत् किमित्याह सिंहसमः सिंह इव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी द्विषन् शत्रूरावणः सीतां स्फूलिङ्गमिवाग्निकणमिव परिगृह्य युष्मान् रामादीन् क्षयवायु

कल्पान् प्रलयकालसम्बन्धिवायुसदृशान् अचेतन् अजानन् मर्त्तुं प्राणान् त्यक्तुं लङ्कां वनमिव अधिशेते अधिवसति सिंहोऽप्युपला दन्यमगणयित्वा वने वसतीति सादृश्यं। समोपमेति समशब्देन उपमाभिधानात् एवं निभसदृशादयोद्रष्टव्याः॥ २५॥

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनं तमह मितोविलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनं। विभवमदेन निह्नुतह्रियातिमात्रसम्पन्नकं व्यथयति सत्पथादधि गताथ वेह सम्पन्नकं॥ अर्थान्तरन्यासः॥ ३६॥

इदानीमलङ्कारान्तराण्याह अहृतेत्यादि। योद्विषन्युधि संग्रामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्थे बहु व्रीहिः मायावीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहृत हृतवान् ह्रस्वादङ्गादिति सिचोलोपः तं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायो धनं कृतमहासंग्रामं निह्नुता अपलपिता ह्रीर्लज्जा येन विभव मदेन तेन निह्नुतह्रिया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन परस्त्रियमपहृत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः विभवमदोलज्जां त्याजयतीत्यमुमेवार्थं अनुसृत्यार्थान्तरमाह अथवेति अथवा शब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्त्तते यस्मा दिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति व्यथिरत्र चलने वर्त्तते। अर्थान्तर न्यासइति उक्तादर्थादन्यस्योपन्यासात् यथोक्तं। उपन्यसन

अर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत्। ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्व्वार्थानुगतो यथेति ॥ ३६ ॥

अहृतेत्यादि। योऽविषन् प्रचुर्धनेश्वरस्य कुवेरस्य धनं अहृत हृतवान् हृगुङ्कुर्मकोस्थनिमिति किल्वान्न गुणः झसस्यादिति सिलोपः कीदृशः युधि संग्रामे समेता प्राप्ता माया येन सन्नद्धा माया यत्रेति वा तं विलोक्य अद्यमितअागतः कीदृशं विबुधैर्द्देवैः सह कृतो त्तमायोधनं कृतमहायुद्धं निह्नुतह्रिया अपनीतलज्जेन विभवमदेन ऐश्वर्य्यमत्ततया अतिमात्रमतिशयेन समन्नकं युक्तं विकारसंहेत्यादिना कुत्सयां कः परस्थियमपहृत्याप्यानयतीति निर्ल्लज्जत्वं विभवमदो लज्जां त्याजयतीति अर्थान्तरन्यासमाह अथवा यस्मात् अधिगता प्राप्ता सम्पत् विभूतिरिह लोके कं जनं सत्पथात् सदाचारात् न व्यथयति न चालयति अपि तु सर्व्वमेव व्यथङ्दुःखेचाले भये अत्र चलनार्थः अथवेत्यव्ययं यस्मादर्थे। नन्दनं नाम छन्दः लक्षणं यथा नजभजरैस्तुरेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनमिति अत्र तृतीयपादे नवमाक्षरस्य प्रह्वेवेति पिङ्गलसूत्रेण गुरुत्वविकल्पविधानात् लघुत्वं तथा च माघे माप्तनाभिह्रदमज्जनमाशुइति यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेर्गौरवं। न च्छन्दोभङ्गमप्याकृत्तदा दोषाय स्मरयइति कण्ठाभरणं केचित्तु संयोगे गुरुत्वात् छन्दोभङ्गः स्यादिति शङ्कया निह्नुतह्रियेत्यत्र निह्नुतभियेति पाठं कल्पयन्ति अर्थान्तरन्यासइति ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोयोऽन्यत् प्रस्तुत्य किञ्चन। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो

भिन्नस्य वस्तुनइति उपन्यसन् समर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् ज्ञयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्व्वार्थानुगतोयथेत्यन्योऽपि ॥ ३६ ॥

ऋद्धिमान्राक्षसोमूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः। कोवा तुहेरनार्य्याणां धर्म्म्ये वर्त्मनि वर्त्तितुं ॥ आक्षेपः ॥ ३७ ॥

ऋद्धिमानित्यादि। यदसावुद्धतोदुर्वृत्तः न तच्चित्रमाश्चर्य्यं यस्मादसौ ऋद्धिमान्राक्षसश्च उभयथाविमूढइत्येतदुक्तमिति प्रतिषेधयन्नाह कोवेति किमनेनोक्तेन यस्मादनार्य्याणां तद्विधानां धर्म्म्ये धर्म्मादनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्त्तितुङ्कोवा हेतुः किन्नाम कारणं नैवेत्यर्थः। आक्षेपइति प्रतिषेधोनाम यथोक्तं प्रतिषेधइवेष्टस्य योविशेषाभिधित्सया। आक्षेपइति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधोयथेति अत्र पूर्व्वार्द्धेनोक्तोयदिष्टोऽर्थः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेधइति स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद्द्विविधः अय मुक्तविषयः ॥ ३७ ॥

ऋद्धिमानित्यादि। असौ रावणोयदुद्धतोदुर्वृत्तोभवति तन्न चित्रं नाश्चर्य्यं यस्मादसौ ऋद्धिमान् सम्पत्तियुक्तोराक्षसश्च उभयथापि मूढोविचारशून्यएव एतदुक्तं प्रतिषेधयन्नाह कोवेति अथवा किमनेनोक्तेन यस्मात् अनार्य्याणां उद्धतानां तादृशानां धर्म्म्ये धर्म्मादनपेते वर्त्मनि सदाचारे वर्त्तितुं स्थातुं कोवा हेतुः न कोऽपीत्यर्थः अतएवासावुद्धतः किमृद्ध्यादिहेतुचिन्तयेति

भाव: वाशब्द आचेपद्योतकः आक्षेपप्रतिषेधइति। निषिधावक्तु मिष्टस्य योविशेषाभिधित्सया। वक्ष्यमाणोक्तविषयः सआचेपो द्विधामतइति अयमनूक्ताक्षेपः पूर्व्वार्द्धेनोक्तोयदृष्टस्तस्य कोवेत्यादिना विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधात् ॥३७॥

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ दृष्टा मया रामपतिः प्रमन्युः। कार्य्यस्य सारोऽयमुदीरितोवः प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन॥ आचेपएव॥३८॥

तस्येत्यादि। तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्याइति विभाषा सपूर्व्वस्येति नकाराभावपक्षे रूपं तनुः कृशाङ्गी वोतोगुणवचनादिति ङीषोविकल्पः उत्सुका सोत्कण्ठा प्रमन्युः प्रकृष्टशोका ऊङुतङ्त्यूङ् न भवति तत्राचोपधादिति वर्त्तते अयङ्कार्य्यस्यास्मदायत्तस्य सारः शरीरं सीतादर्शनं उदीरितः कथितः वोयुष्मभ्यं शेषेणोद्धतेन अशोकवनिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन न किञ्चित्प्रयोजनं सएवेत्ययमप्याचेपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयः अत्र पूर्व्वार्द्धेनोक्तोयदृष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिधित्सया प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥३८॥

तस्येत्यादि। तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्याइति बहुव्रीहिः परमते बहुव्रीहौ पत्युरिकारस्य नकारईप्प्रत्ययस्य विभाषितः तेन राम

पत्नी रामपतिश्चेति पदद्वयं स्वमते बहुव्रीहौ रामपतिरित्यादि भवत्येव रामपत्नीत्यादौ तु नारीसखीत्यादिना निपातितस्य पत्नीशब्दस्य ग्रहणं पत्नीशब्दो रूढो भार्य्यावाचकः तेन षष्ठीसमासः कामेकपत्नीं व्रतदुःखशीलामित्यादौ कर्म्मधारयस्य वाच्यः कीदृशी तनुः कृशाङ्गी गुणाद्वोतइति पक्षे ईप्प्रत्ययाभावः उत्सुका उत्कण्ठावती त्वयीत्यर्थात् त्वत्सङ्गमभिलषमाणेत्यर्थः केचिदाहुः तनुषा शरीरेणाप्युत्सुका किंपुनर्म्मनसा तथाच स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुस्तथेति शब्दभेदः प्रमन्युः प्रकृष्टशोका अयं कार्य्यस्य मद्विधेयस्य सारउत्कृष्टभागोवीर्य्युंशब्यमुदीरितउक्तः अशेषेणापरेण उद्धृतेन उच्चावचेन प्रोक्तेन किं न किञ्चित् प्रयोजनं सएवेति आक्षेपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयकइति भेदः पूर्व्वार्द्धेनोक्तस्य इष्टार्थस्य विशेषाभिधित्सया प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

समतां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता। यदि नाम कलङ्कइन्दुलेखामतिवृत्तोलवयेन्न चापि भावी॥ व्यतिरेकः ॥ ३९ ॥

समतामित्यादि। सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण दौर्व्वल्येन एतावता तुल्यधर्म्मत्वाच्छशिलेखया तुल्यतां समतामुपयायात् उपगच्छेत् यदि कलङ्कोनामापरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः इन्दुलेखां न लवयेत् न न्यूनयेत् तथा भावी आगामी

मालघयिष्यद्यदि न चैवं न स्याचन्द्रलेखया न समेति भावः व्यति रेकइति अयं व्यतिरेकोनामा अन्वयः पूर्व्वार्द्धेनोपमानोपमे ययोरर्थोदर्शितः तस्य पश्चादर्द्धेन भेददर्शनात्। यथोक्तं उपमा नवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनं। व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पाद नाद्ययेति ॥ ३८ ॥

समतामित्यादि। सीता शशिलेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यतां उपयायात् प्राप्नुयात् कीदृशी अवदाता शुद्धा चन्द्रले खाप्यवदाता शुक्ला चयेण दौर्व्बल्येन प्रतनुः अतिकृशा शशिले खापि चयेण रोगविशेषेण प्रतनुः यदि नामातिवृत्तोऽतीतो भावी भविष्यंश्च कलङ्कस्तामिन्दुलेखां न लघयेत् नातिशयेन न्यूनां कुर्य्यात् कलङ्कस्य भूतत्वाद्भाविलाच सा चन्द्रलेखयापि न समेति भावः लघुशब्दात् णिः कृत्या ख्यानेभ्यिरिति णिः ञीसंश डिदिति डित्त्वात् टेर्लोपः नामेत्यव्ययं प्रकाशसम्भावनाक्रोधाभ्यु पगमकुत्सनेषु व्यतिरेकइति उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः सएव सइति अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेकआधिक्यं ॥ ३९ ॥

अपरीक्षितकारिणा गृहीतां त्वमनासेवितवृद्धप ण्डितेन। अविवाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दयितां त्रातु मलं घटस्व राजन् ॥ विभावना ॥ ४० ॥

अपरीक्षितकारिणेत्यादि। अपरीक्षितकारिणा अविचारित करणशीलेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्य्युपासितज्ञानवृद्ध

मत्यथेन अविरोधितनिष्ठुरेणानप्रकृतोऽपि क्रूरः मनुष्यः प्रभुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिष्टां चाणाही त्रातुं रचितु मलं पर्य्याप्तं त्वं घटस्व यतस्व हे राजन्नित्यवदद्धनूमान्। विभाव नेति परीक्षा सेवा विरोधनञ्चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्व्वकं यत्करणं तथा वृद्धसेवापूर्व्वकं यत्प ण्डितत्वं यच्चाविरोधपूर्व्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावना त्प्रकाशनात्। यथोक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात्। ज्ञेया विभावनैवासौ सान्वर्थं कथ्यते यथेति॥ ४०॥

अपेत्यादि। हे राजन् दयितां सीतां प्रियां त्रातुं रचितुं त्वमलमत्यर्थं घटस्व चेष्टस्व यतः साध्वीं पतिव्रतां अपरीक्षित कारिणा अविचारितकरणशीलेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन वृद्ध मनुपास्यैव पण्डितेन पण्डितमन्येन अविवाधितेनानपकृतेनापि सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेनेत्यर्थाद्गृहीतां इत्यवदद्धनूमानिति सम्बन्धः। विभावनेति परीक्षावृद्धसेवाविवाधनैर्व्विनापि करणपा ण्डित्यनैष्ठुर्य्याणां तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात्। तथाच क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावनेति काव्यप्रकाशः। प्रसिद्ध हेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरं। यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावनेति दण्डी॥ ४०॥

स च विक्लवसत्वसङ्कुलः परिशुष्यन्नभवन्महाह्रदः।
परितः परितापमूर्च्छितः पतितश्चाम्बु निरभ्रमीप्सितं
॥ ४१॥ समासोक्तिः॥

स चेत्यादि। स च रामोमहाह्रदः महाह्रदसमः सीताविरहात् विक्लवेनाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन् शोषमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्छितः शोकसन्तापेन मूर्छान्वितोऽभवत् भूतः अनन्तरं चाम्बु जलं सीतावार्त्ताश्रवणमीप्सितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येकोऽर्थः महाह्रदः परिशुष्यन् विक्लवैः सत्त्वैर्मत्स्यादिभिः संकुलोव्याप्तः परितापमूर्छितः परितापेन मूर्छितः अर्कतापान्वितोऽभवत् अम्बु च निरभ्रं विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः समासोक्तिः यथोक्तं। यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथेति एवञ्च सत्वा अयं श्लेषाद्भिद्यते श्लेषे हि द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात्॥ ४१॥

सचेत्यादि। स च रामोमहाह्रदइव अभवत् अथ निरभ्रं मेघं विनापि आकस्मिकं ईप्सितं अभिलषितं सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूपमम्बु जलं पतितं प्राप्तं अभवच्च पतितञ्चेति चकारद्वयं तुल्यकालतासूचनार्थं कीदृशः विक्लवेन विरहव्याकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्यमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापेन शोकसन्तापेन मूर्छितः मोहं प्राप्तः महाह्रदोऽपि परिशुष्यन् विक्लवैः सत्वैर्जन्तुभिर्मत्स्यादिभिः संकुलः परितापेन सूर्य्यातपेन मूर्छितोयदा भवति तदेप्सितमम्बु विना मेघेन पतितं। सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुष्विति विश्वः। समासोक्तिरिति साक्षान्महाह्रदमाचोपादानेऽपि तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् संक्षेप

णान्वयस्योक्तिरित्यर्थः। यदुक्तं यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया तथेति। अन्यचापि वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तद्वदन्यस्य वस्तुनः। उक्तिसंक्षिप्तरूपत्वात् समासोक्तिरिहेष्यते इति। अतएव श्लेषाद्भेदः तत्र द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात्॥ ४१॥

अथ लक्ष्मणरूपतुल्यवेशं गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तं। कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवगृहीतसादराज्ञं॥ ४२॥ अतिशयोक्तिः॥

अथेत्यादि। अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा राममनुययुः अनुगतवन्तः लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ अग्रहस्तौ यस्य नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामं। अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् अत्र सुहृदपि नाम सौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्य इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनं अवश्यश्च कश्चिद्विशेषोऽस्ति यथोक्तं निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरं। मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथेति॥ ४२॥

अथेत्यादि। सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामं अनुययुः अनुगतवन्तः कीदृशं लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य तं रामदुःखेन लक्ष्मणोऽधिकं दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणाच्च

रामादप्यधिकं दृष्टइति लक्षणेन तुल्यतोक्ता। कपीनां गमनाय प्रस्थानाय आदेश आज्ञा तदर्थं विनिर्गतोऽग्रहस्तोयस्य तं हस्तशब्दस्यैकदेशवृत्तितया अग्रशब्देन कर्मधारयः अन्ये तु राजदन्तादौ पठन्ति प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता सादरात्ता यस्य तं। अतिशयोक्तिरिति अतिशयार्थप्रतिपादनात् अत्र हि आज्ञानन्तरमेव कपीनामनुगमनेनैव भक्त्यतिशयत्वं लक्षणतुल्यताभिधानेन तद्गतहर्षशोकातिशयलक्ष्य तथाच विवक्षायाविशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी। असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा च सा। सा तु प्रायोगुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते। नहि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचिदिति॥ ४२॥

कपिपृष्ठगतौ ततोनरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः। मुमुचुः प्रययुर्द्रुतं समीयुर्व्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रं॥ यथासंख्यं॥ ४३॥

कपिपृष्ठगतावित्यादि। ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्व्वएते मुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुर्व्योम आकाशं महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः लिटः कित्त्वे गुणाभावाद्धातोरियङ् नरेन्द्रौ किम्भूतौ कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारूढौ यथासंख्यमिति मुमुचुरित्यादिना क्रियाणां वसुधादीनाञ्च कर्मणामनुक्रमशोनिर्द्देशात्। यथोक्तं भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणां। क्रमशोयोऽनुनिर्द्देशो यथासंख्यं तदुच्यतइति॥ ४३॥

कपीत्यादि। ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानरपृष्ठस्थौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलदग्निवत् पिङ्गलशरीराः कपयश्च वसुधां पृथ्वीं मुमुचुः त्यक्तवन्तः व्योमाकाशं प्रययुः प्रयातवन्तः महेन्द्राख्यं पर्व्वतं द्रुतं समीयुः सङ्गतवन्तः। यथासंख्यमिति क्रियापदानां कर्म्मपदानाञ्च क्रमेणान्वयात् यदुक्तं काव्यप्रकाशे यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयइति अन्यत्राप्युक्तं भूयसानुपदिष्टानामर्थानां समधर्म्मिणां। क्रमशोयोऽर्थनिर्द्देशोयथासंख्यं तदुच्यतइति॥ ४३॥

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्तादुदधिजलौघपरिप्लवाद्धरित्रीं। गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिवेगसहंप्रसार्य्य देहं॥ उत्प्रेक्षा॥ ४४॥

स्थितमित्यादि। उदधिजलौघात्समन्ततोयः परिप्लवो विनाशः तस्माद्धरित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहतइति मूलविभुजादित्वात्कः प्रसार्य्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः। उत्प्रेक्षेति यथोक्तं अविवक्षितसामान्यात्किञ्चिच्चोपमया सह। अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्यतिशयान्विता॥ ४४॥

स्थितमित्यादि। कीदृशं महेन्द्रं उदधेर्ज्जलौघेन परिप्लवात् विनाशात् समन्तादाप्लवनाद्वा धरित्रीं पृथिवीं परिरक्षितुमिव समन्तात् त्रातुमिव गगनतलवसुन्धरयोराकाशपृथिव्योरन्तराले मध्ये जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य्य विस्तार्य्य स्थितं सहेः पचादित्वादन् परिप्लुङ्गेभावेऽल् परिप्लवामिति पाठे पचादित्वादन् चञ्चलां व्याकुलां वा परिप्लवश्चञ्चलः स्यादाकुलेऽपि परिप्लवइति विश्वः। उत्प्रेक्षेति अन्यथावस्थितावृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाइति अत्र स्वाभाविकाद्यावापृथिव्योरन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणार्थतया सम्भाव्यते अन्यस्त्वाह अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिच्चोपमया सह। अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति तत्र महीधरसामान्याविवक्षितत्वाद‌त्राविवक्षितसामान्यत्वं परिरक्षितुमिवेति प्रयोगात् किञ्चिच्चोपमया सह योगित्वं महेन्द्रगिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः गगनतलवसुन्धरान्तरालं व्याप्य स्थितमित्यतिशयान्वितत्वं इवशब्दोऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः॥ ४४॥

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकं। घनविपुलनितम्बपूरिताशं फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जं॥ वार्त्ता॥ ४५॥

विषधरनिलयइत्यादि। विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं महेन्द्रं शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संस्पृष्टोदेवलोकोयेन घनैर्निरन्तरैर्विपुलैर्विस्तीर्णैर्नितम्बैर्मेखलाभागैः पूरिता व्याप्ता

आम्रादिशोभेन फलकुसुमान्वितैर्वृक्षैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन्
वार्त्तेति तत्वार्थकथनात्मा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र
या पूर्व्वा सा स्वभावोक्तिरुदिता अयेयमेव तथाचोक्तं स्वभावोक्ति
रलङ्कारइति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्थ्यञ्च स्वभावोऽभि
हितोयथेति निर्विशिष्टावार्त्तानामालङ्कारः यथोक्तं गतोऽस्तमर्को
भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः। इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां
प्रचक्षतइति ॥ ४५ ॥

विषधरेत्यादि। पुनः कीदृशं महेन्द्रं विषधरनिलये पाताले
निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करणभूतैः परिस्पृष्टः
स्पृष्टोदेवलोकः स्वर्गोयेन घनैर्निरन्तरालैर्विपुलैर्विशालैर्घनेन
मेघेन विपुलैर्वा नितम्बैर्मध्यभागैः पूरिता व्याप्ता आशादिशोयेन
फलेन पुष्पेण चाचितैर्व्याप्तैर्वृक्षैरम्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्थलं
यत्र तं तथा। वार्त्तेति तत्वार्थकथनात् सा द्विविधा विशिष्टा
निर्विशिष्टा च तत्र पूर्व्वा स्वभावोक्तिरुच्यते यदुक्तं स्वभावोक्तिर
लङ्कारइति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्थ्यञ्च स्वभावइति
कथ्यते इति निर्विशिष्टा तु सैव वार्त्तालङ्कारः यथोक्तं गतोऽय
मस्तमादित्योयान्ति वासाय पक्षिणः इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्ता
मेतां प्रचक्षतइति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्त्ता बोध्या॥ ४५॥

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां सरसिरुहैर्दयितास्य
हास्यलक्ष्म्याः। स्फुटमनुहरमाणमादधानं पुरुषपतेः
सहसा परं प्रमोदं ॥ प्रेयः ॥ ४६ ॥

मधुकरविरुतैरित्यादि। प्रियाध्वनीनां सीतासम्बन्धिनां जल्पितानां मधुकरविरुतैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्व्वन्तं सादृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाः यदास्यं हासस्तयोर्लक्ष्म्याः सरसिरुहैस्सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः अथवा कृत्यार्थैरिति षष्ठी अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सदृशीभवन्तमित्यर्थः पुरुषपते रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमात्रस्येत्यर्थः परमुत्कृष्टं प्रमोदमादधानं जनयन्तं समीयुः। प्रेयइति प्रियतमवस्त्वभिधानात् ॥ ४६ ॥

मधुकरेत्यादि। पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भ्रमराणां विरुतैः शब्दैः प्रियायाः सीतायाजल्पितानां स्फुटं व्यक्तं अनुहरमाणं सादृश्यं दर्शयन्तं धातोरनेकार्थत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्व्वन्तमित्यन्वे सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य मुखस्य हास्यस्य च लक्ष्म्याअपि अनुहरमाणं पद्मविकाशस्यात्र हास्यसाम्येन पद्मैस्तदनुहरणमुक्तं अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुमुदमप्युच्यते तस्यापि सरःसम्भूतत्वात् तेन पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हास्यलक्ष्म्यास्यानुहरमाणमित्याहुः अतएव पुरुषपतेरामस्य सहसा तत्क्षणमागतमात्रस्यैव परमुत्कृष्टं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्व्वन्तं जनयन्तमित्यर्थः एतेन यात्रायां मङ्गलमपि सूचितं प्रेयइति प्रियतरवस्त्वभिधानात् ॥ ४६ ॥

अहमणिरसनं दिवोनितम्बं विपुलमनुत्तमलब्ध कान्तियोगं। च्युतघनवसनं मनोभिरामं शिखरकरै र्मदनादिव स्पृशन्तं॥ रसवत्॥ ४७॥

अहेत्यादि। दिवोनितम्बं मध्यभागं अहाः मणिरसनेव यस्य विपुलं विस्तीर्णं न विद्यते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तमं अतिशयवान् लब्धः कान्त्या योगो येन च्युतोघनोवसनमिव यस्मात् शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं महेन्द्रं। रसवदिति द्विवोगिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् तथाचोक्तं रसवद्दर्शित स्पृष्टं शृङ्गारादिरसं यथेति॥ ४७॥

अहेत्यादि। पुनः कीदृशं महेन्द्रं शिखररूपकरैर्मदनात् कामाद्धेतोरिव दिवआकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तं कीदृशं नितम्बं अहमणिरसनं अहाश्चन्द्रादयोमणिनिर्म्मिता रसना काञ्ची यत्र विपुलं विस्तीर्णं अनुत्तमलब्धकान्तियोगं न विद्यते उत्तमोयस्मात् लब्धः कान्तियोगोयेन पश्चात् कर्म्मधारयः च्युत घनवसनं च्युतोघनोमेघोवसनमिव यस्मात् एतेन प्रावृट् कालोऽपि सूचितः अतएव मनोभिरामं चित्तानन्दकरं अत्र दिवोनायिकासाम्यं महेन्द्रस्य नायकसाम्यं व्यक्तं। रसवदिति दिवोगिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसस्याभिधानात्। तथाच दण्डी रसवद्रसभावणमिति॥ ४७॥

प्रचपलमगुरुभ्भारासहिष्णुं जनमसमानमनूर्ज्जितं विवर्ज्य । क्षतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघं ॥ ऊर्ज्जस्वी ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अतएव भरासहिष्णुं अनूर्जितं अनहङ्कारं विवर्ज्यैवासमानत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्योपकण्ठे समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं महेन्द्रं समीयुः तदेवासमानत्वाद्दर्शयन्नाह स्थिरं अचलं अतुलोन्नतिं असाधारणमहत्वमूढतुङ्गमेघं तद्धृतमहामेघं आश्रयणीयत्वात् ऊर्ज्जस्वीति साहङ्कारवस्त्वभिधानात् ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं जनं लोकं विवर्ज्य त्यक्त्वा विजनत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृशत्वात् कृता वसतिर्येन स्थिरमचलं अतुलोन्नतिं महोच्छ्रायं एतेन गुरुत्वमूर्ज्जितत्वञ्च सूचितं ऊढतुङ्गमेघं धृतमहामेघं भारसहत्वात् जनवर्ज्जने हेतुमाह प्रचपलेति कीदृशं जनं असमानं स्वस्यासदृशं असमानत्वं दर्शयन्नाह प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अतएव भारासहनशीलं अनूर्ज्जितं दर्पशून्यं दुर्ब्बलं वा जनस्यासदृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्यार्णवस्य समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्ज्जस्वीति साहङ्कारवस्त्वभिधानात् यदुक्तं ऊर्जस्विरूढाहङ्कारमिति ॥ ४८ ॥

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च । अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षं ॥ पर्य्यायोक्तं ॥ ४९ ॥

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि। स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां किन्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जनयन्तं अदुःखं न विद्यते दुःखम स्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः वङ्कल्पवृत्तं समीयुः। पर्य्यायोक्ति रिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्य्यायेण वचनगत्या तदेवामरपुरमिति प्रतिपादनात् तथाचोक्तं पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयतइति ॥ ४८ ॥

स्फटिकेत्यादि। पुनः कीदृशं महेन्द्रं रत्नदीपसहितैः स्फटिक मणीनां गृहैः प्रकृष्टतरुणानां किंपुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः सुराङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तं अदुःखं नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः अनल्पा वहवः कल्प वृक्षा यत्र तं एवंभूतं महेन्द्रं समीयुरित्यन्वयः। पर्य्यायोक्तमिति अमरपुरमतिं दधतमिति पर्य्यायेण वचनभङ्ग्या तदेवामरपुर मिति प्रतिपादनात्। यदुक्तं अर्थमिष्टमनाख्याय तस्यैवार्थस्य सिद्धये। यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्य्यायोक्तं तदुच्यतेइति अन्यत्रापि पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयतइति काव्यप्रकाशेऽपि पर्य्यायोक्तं बिना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यदिति ॥ ४८ ॥

॥ ७ ॥ कु ॥ अथ ददृशुरुदीर्णधूमधूम्रां दिशमुद धिव्यवधिं समेतसीतां। सह रघुतनयाः प्लवङ्गसेनाः पवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदग्राः ॥ समाहितं ॥ ५० ॥

अथेत्यादि । अथ प्राप्त्यनन्तरं प्लवङ्गसेनाः सहरघुतनयाः दिशं ददृशुः उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः उपसर्गेघोःकिः उदीर्णेन महता धूमेन धूम्रामस्पष्टां समेतसीतां सङ्गता सीतानयेति तृतीयार्थे वहुव्रीहिः पवनसुतस्याङ्गुल्या दर्शितां उदक्षाः ऊर्द्धीकृताक्षाः वहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति षच् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् न भवति तस्यानित्यत्वात् तेन दृष्टेत्युपपन्नं भवति समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥

अथेत्यादि । महेन्द्रप्राप्त्यनन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सहिता वानरसेनाः उदक्षा उन्नतनेत्राः सत्यः समुद्रव्यवधानां दक्षिणां दिशं ददृशुः कीदृशीं उदीर्णेन महता धूमेन धूम्रां कृष्णलोहितां कृगिगत्यां क्तेरूपं समेता सङ्गता सीता यां यत्र वा पवनसुतस्य हनूमतोऽङ्गुल्या दर्शितां निर्द्दिष्टां उदक्षा इति उन्नतमूर्द्धीकृतमक्षं चक्षुर्यासां इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽप्यक्ष शब्दस्य विशेषपरत्वान्नेत्रवाचकत्वं किम्वा सकथ्यक्ष्णोःषःस्वाङ्गइति षप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वस्वाङ्गे पाठस्तेन नमनसंख्याख्यस्वजादेरिति ईप्प्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्यानित्यत्वादिति काक्षापाः साचादित्वादिति वासवताः प्लवङ्गसैन्याइति पठन्त्यन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वतएव जायमानं हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितं यदुक्तं समाधिः सुकरं कार्य्यं कारणान्तरयोगतइति अन्यत्रापि किञ्चिदारभमाणस्य कार्य्यं दैववशात्पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्यदाङ्गस्तत्समाहितमिति जयमङ्गलायान्तु एकचित्ततया दिशोऽवलोकनात् समाहितमित्युक्तं ॥ ५० ॥

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहिततिग्म रश्मिभासः। सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्भुवनभरक्षम मप्यभिन्नवेलं॥ उदारं॥ ५१॥

जलनिधिमित्यादि। महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः प्लवङ्गसेनाः लुदित्वाच्चेरङ् प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता स्तिग्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन तस्मान्निकुञ्जात् सलिलसमुदयैर्म हातरङ्गैर्महोर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि. शक्तमपि भूभरण इति कैयादिकः तस्य क्षतोरपि रूपं अभिन्नवेलं अनतिक्रान्त मर्य्यादं जलनिधिं उदारमिति उदात्तमित्यर्थः महानुभावता प्रतिपादनात् यतो महातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभि न्नवेलमिति द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगा च्चेति इयं महानुभावता दर्शिता॥ ५१॥

जलनिधिमित्यादि। रघुतनयाः प्लवङ्गसेनामहेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् अगमृगत्यां लुदित्वात् च्लां ङः प्रचयेन समू हेन तिरोहिताआच्छादितास्तिग्मरश्मेः सूर्य्यस्य भासोदीप्तयो याभिस्ताः प्लवङ्गसेनानां विशेषणं प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता स्तिग्मरश्मिभासो येन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा कीदृशं जल निधिं महान्तस्तरङ्गाऊर्म्मयो येषु तैः सलिलसमुदयैर्जलसमूहै र्भुवनस्य पृथिव्याभरणे पूरणे क्षमं शक्तमपि अभिन्नवेलमनति क्रान्तमर्य्यादं। उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात् महा

नुभावत्वन्तु महातरङ्गजलसमूहैर्भुवनभरक्षमस्याप्यभिन्नवेल त्वात् तथाचोक्तं आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमं। उदात्तं नाम तं प्राहुरलङ्कारं मनीषिणइति उदारमिति पाठेऽप्ययमे वार्थः द्विविधमिदं महानुभावत्वात् नानारत्नयोगित्वाच्च आद्य मत्रोक्तं॥ ५१॥

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृ तान्धकारं। उपहतरविरश्मिवृत्तिमुच्चैः प्रलघुपरि प्लवमानवज्रजालैः॥ उदारमेव॥ ५२॥

द्वितीयमाह पृथ्वित्यादि। पृथवोमहान्तः गुरवस्तु न परि छेद्याः मणयोमौक्तिका यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं चयितं रसातले संभृतमुपचितमन्धकारं येन तं उच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिप्लवमानानां वज्राणां यानि जालानि समूहाः तैरुपहतारविरश्मिवृत्तयोयस्मिन् सः तं जल निधिमगमन् यद्वज्रं वारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तं एतदेवाप रेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथाविदुः। नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलोदा रमुच्यतेइति॥ ५२॥

द्वितीयं दर्शयति पृथ्वित्यादि। कीदृशं जलनिधिं पृथवोमहान्तो गुरवोगुरुत्वाख्यगुणविशेषयुक्ताये मणयोमौक्तिकानि तेषां याः शुक्तयः तासां गर्भभासा अन्तर्लीनदीप्त्या ग्लपितं नाशितं रसा

तलं पातालं संवृतमुपचितमन्धकारं येन तं मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिरित्यमरः उच्चैरुपरि प्रलघूनां लघुतमानामतएव परिप्लवमानानां तरतां वज्राणां हीरकाणां जालैः समूहैरुपहता रविरश्मिहत्तयोयेन यच वा तं यदवज्रं जले तरति तत्प्रशस्तं यदुक्तं रत्नपरीक्षायां गुरूणि सर्व्वरत्नानि वज्रमेकं परं लघु। भिद्यन्तेऽन्यानि वज्रेण तन्न केनापि भिद्यतइति। उदात्तमेवेति विविधरत्नर्द्धियुक्तत्वात् यदुक्तं पूर्व्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवं। विवक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं द्वयमप्यदइति अन्यत्रापि नानारत्नर्द्धियुक्तं यत्तचोदात्तं किलोच्यतइति॥ ५२॥

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैर्विभावरीषु। स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्नमयान्महेन्द्रसानून्॥ उदारमेव॥ ५३॥

समुपचितजलमित्यादि। विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैरमलैः सरित्सलिलैः समपचितजलं उदधिं स्पष्टमवगमयन्तं बोधयन्तं किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् ऊढवारीन् धृतवारीन् अन्यथा कथं धीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवोन स्युः उदारमेवेति रत्नयोगात् ॥ ५३॥

समुपेत्यादि। कीदृशं जलनिधिं विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैः निर्म्मलनदीजलैः समुपचितजलं अतएव महे

न्भसानून् ग्रावधरान् रत्नमयान् प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् तत्स्वरूपान् वा अवगमयन्तं बोधयन्तं जडवारीन् धृतजलान् यदि तत्र चन्द्रकान्तमयाः सानवो न स्युस्तदा कथमूढजलाः स्युः ततश्च कथं वा तत्समीपे नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः। उदात्तमेवेति रत्नयोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्पदिति काव्यप्रकाशः॥५३॥

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः पुरुरुचिरत्नभृतोगुरूरुदेहान्। अश्रमविधुरविलीनकूर्म्मनक्रान्दधतमुदूढभुवोगिरीनहींश्च॥ श्लिष्टं॥५४॥

भुवनभरसहानित्यादि। गिरीन् भुवनभरसहान् अहींश्च तादृशानेव दधतं जलनिधिमगमन् गिरीनलङ्घ्यधाम्नः अहींश्चानभिभवनीयतेजसः गिरीन् पुरुरुचिरत्नभृतः अहींश्च महारुचिरत्नभृतः गिरीन् गुरुदेहान् अहींश्च महाकायान् अश्रमविधुराः अश्रमपीडिताः निलीनाः कूर्म्मानक्राश्च येषु तान् गिरीनहींश्चोदूढभुवोधृतवसुधान् गिरीनहींश्च नद्व्यप्रशानिति तुल्यं पूर्व्वस्यानुनासिकः श्लिष्टमिति। उपमानेनोपमेयत्वस्य साधनात् तथाचोक्तं विशेषणेन श्लिष्टं। उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते। क्रियागुणाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयतइति अत्रोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृप्यस्य भुवनभरादितादृप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवने भरसहानित्यादिना साध्यमानत्वात् रूपकमपीदृशमेव किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोपमेययोर्य्युगपत्प्रयोगात्

रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याप्रउपमानं तथाचोक्तं लक्षणं रूपके ऽपीदं विद्यते काममत्र तु। इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोरिति तदुक्तं। लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतुनिर्द्देशात्त्रिविधं यथोक्तं श्लेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते भिदा। तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्द्देशात्त्रिविधं यथेति तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनहींश्चेति सहोक्त्या निर्द्देशात्॥ ५४॥

भुवनेत्यादि। पुनः कीदृशं जलनिधिं गिरीन् पर्व्वतान् अहीन् सर्पांश्च दधतं पर्व्वतसर्पयोर्युगपद्विशेषणान्याह भुवनभरसहान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च सहेःपचादित्वादच् अलङ्घ्यधाम्नः अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभिभवनीयतेजसः पुरुरुचिरत्नभृतः प्रचुरदीप्तिमद्रत्नधारकान् रत्नोत्पत्तिस्थानत्वात् फणारत्नयोगाच्च गुरुदेहान् अलघुमहाशरीरान् अमविधुरविलीनकूर्म्मनक्रान् अमेण विधुराविकलाः सन्तोविलीनाः संश्लिष्टाः कच्छपाः कुम्भीराश्च येषु उदूढभुवो धृतभूमीन् पर्व्वतोपरि वालुकासञ्चयेन भूम्युत्पत्तेः भूमिधारकस्य शेषनागस्य तत्र सत्त्वाच्च एवमेवम्भूतं जलनिधिमगमन्निति सम्बन्धः श्लिष्टमिति श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः। तद्भिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा तदिहाभिन्नपदं दर्शितं पदभङ्गाभावात् तत्पुनस्त्रिविधं तथाचोक्तं श्लेषादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा। तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्द्देशात्त्रिविधं यथेति। तदिदं सहोक्तिलक्षणं श्लिष्टमुक्तं गिरीनहींश्चेति सहोक्त्या निर्द्देशात् अन्यद्द्वयं क्रमेणाग्रे उदाहरिष्यति॥ ५४॥

प्रदद्दशुरुरुमुक्तशीकरौघान् विमलमणिद्युति संभृतेन्द्रचापान्। जलमुचइव धीरमन्द्रघोषान् चितिपरितापहृतोमहातरङ्गान् ॥ श्लिष्टमेव ॥ ५५ ॥

प्रदद्दशुरित्यादि। महातरङ्गान् जलमुचइव मेघानिव प्रददृशुः प्रदृष्टवत्यः उरवोमहान्तोमुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघायेषु अमलमणिद्युतयएव सन्ततानि इन्द्रचापानि येषु धीरमन्द्र घोषान् मधुरगम्भीरध्वनीन् चितिपरितापहृतः पृथिवीसन्ताप हारिणः इदमपि यथानिर्द्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलमुचइवेत्युप माननिर्द्देशात् ॥ ५५ ॥

प्रदद्दशुरित्यादि। सहरघुतनयाः शवङ्गसेनाजलमुच इव मेघानिव महतस्तरङ्गान् ऊर्म्मीन् प्रददृशुः मेघतरङ्गयो र्युगपद्विशेषणान्याह उर्व्विति उरवोमहान्तोमुक्ताः कीर्णाः शीक रौघायेषु तान् निर्म्मलरत्नदीप्तयएव ताभिः करणभूता भिर्व्वा सम्भृतानि इन्द्रचापानि यत्र तदुक्तं अकाले शक्रचापाना मुदयस्तु यतोभवेत्। असौ धन्यतरोज्ञेयोवज्रमूर्व्वोमहामणि रिति मेघपक्षे अमलमणीनामिव द्युतिर्येषां तादृशानि उद्धृतेन्द्र चापानि यत्र धीरमन्द्रघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् चितिपरिता पहृतः पृथिवीसन्तापहारिणः। श्लिष्टमेवेति पूर्व्वोक्तलक्षणसत्वात् किन्तु जलमुचइवेत्युपमानिर्द्देशादुपमाश्लिष्टमिदं ॥ ५५ ॥

विद्रुममणिकृतभूषामुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः।
बभुरुदकनागरुग्णावेलातटशिखरिणोयत्र ॥ हेतु
श्लिष्टमेव ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि। वेलातटशिखरिणोयत्रेति जलनिधौ बभुः शोभन्ते स्म ते समीयुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि इदमपि यथा निर्द्दिष्टमेव किन्तु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्द्देशात् विद्रुममणिकृतभूषत्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च बभुरिति ॥ ५६॥

विद्रुमेत्यादि। यत्र जलनिधौ वेलातटशिखरिणोबभुः शोभन्ते स्म तमीयुरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः उभयं विशिनष्टि विद्रुमैः प्रवालैर्म्मणिभिश्च कृता भूषा येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाञ्च वा निकरेण समूहेन रञ्जिता आत्मानोदेहाः प्रदेशायेषां उदकनागरुग्णाजलहस्तिभग्नाः श्लिष्टमेवेति पूर्व्वोक्तलक्षणसत्त्वात् किन्तु हेतुश्लिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्देशात् प्रवालमणिकृतालङ्कारत्वात् मुक्तामणिदीप्तिरञ्जितरूपत्वात् उदकनागभग्नत्वाच्च बभुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः शिखरिसमोर्म्मितिरोहितान्तरीक्षः। कुतइह परमार्थतोजलौघोजलनिधिमीयुरतः समेत्य मायां ॥ अपह्नुतिः ॥ ५७ ॥

भृतनिखिलरसातलद्दत्यादि। एवंगुणविशिष्टोजलौघः कुत इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते। किं तर्हि माया यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरत्नत्वात् शिखरसमैरूर्म्मिभिः पिहिता न्तरीक्षत्वाच्च सराघवाः प्लवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलधि मीयुः ज्ञातवत्यः सर्व्वे गत्यर्थाज्ञानार्थाइति भृञ् भरणइति भौवादिकः अपह्नुतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्द्देशात् विद्यमानार्थस्य चापह्नवात् तथाचोक्तं अपह्नुतिरितीष्टाच किञ्चिदन्तर्गतोपमा। भूतार्थापह्नवादेषा क्रियतेस्याभिदा यथेति ॥५७॥

भृतेत्यादि। सहरघुतनयाः प्लवङ्गसेनाः समेत्य मिलित्वा जलनिधिं अतः कारणात् मायामिव ईयुर्ज्ञातवत्यः सर्व्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् किं कारणं तदाह इह प्रदेशे जलौघः कुतः परमार्थतस्तत्त्वेन विद्यते कीदृशः भृतनिखिलरसातलः पूरिताशेषपातालः रत्नैः सहितः पर्व्वततुल्यतरङ्गैराच्छादिताकाशः जलस्यैतादृशत्वासम्भवादियं खलुमायेति भावः। अपह्नुतिरिति जलनिधिमुपमेयमसत्यं कृत्वा मायामिवेत्युपमानस्य सत्यतया व्यवस्थापितत्वात् तथाचोक्तं प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिरिति अन्यत्रापि अपह्नुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा। भूतार्थापह्नवात् स्येया क्रियतेऽस्याभिदा यथेति॥ ५७॥

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिं विबुधहृतश्रियमप्यनष्टशोभं। मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः समभिभवन्तमविक्षतप्रभावं॥ विशेषोक्तिः॥ ५८॥

शशिरहितमित्यादि। शशिरहितमपि मुग्धचन्द्ररहितमपि प्रभूतकान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि अनष्टशोभं सर्व्वदा शोभास्पदत्वात् सुरैर्मथितमपि दिवमाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं अत्युच्छ्रितत्वात् तदेवमविहतप्रभावं अखण्डिताभिमानमीयुः ज्ञातवत्यः विशेषोक्तिरिति शश्यादेरेकदेशस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् यथोक्तं एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः। विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

शशीत्यादि। कीदृशं जलनिधिमीयुः शशिरहितमपि चन्द्रेण विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलक्ष्मीकमपि अनष्टशोभं सकलशोभास्पदत्वात् सुरैर्मथितमपि जलौघैर्दिवमाकाशं सम्यगभिभवन्तं अत्युच्छ्रितत्वात् अतएव अविवर्त्तितप्रभावं अखण्डितमहिमानं विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेरेकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्य्यप्रभूतकान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात् तथाचोक्तं गुणजातिक्रियादीनां यच वैकल्यदर्शनं। विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते। अन्यत्रापि एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः। विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तं। धृतविधुरधरं महावराहं गिरिगुरुपोत्रमपीहितैर्जयन्तं ॥ व्याजस्तुतिः ॥ ५९ ॥

क्षितीत्यादि। क्षितिं पृथिवीं कुलगिरीन् कुलपर्व्वतान् शेषं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तं जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विकला धरा मही येनेति गिरिगुरुपोत्रं गिरिवत् गुरु पोत्रं यस्य तमपीहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं जलनिधिमीयुः। व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुमिच्छया निन्दनात् तथाचोक्तं दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता। किञ्चिद्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथेति॥५८॥

क्षितीत्यादि। जलनिधिमीयुरिति सम्बन्धः कीदृशं क्षितिं कुलपर्व्वतान् शेषं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलगतां नौकामिव उद्वहन्तं दधतं अतएव महावराहमपि ईहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं कीदृशं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा प्रलये व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरु महत् पोत्रं मुखं यस्य समुद्रपक्षे पोत्रं तरङ्गः व्याजस्तुतिरिति जलनिधेः कोमहिमा यः सदा क्षित्यादिभारं सेवकवत् वहतीत्यपीनिन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तमिति प्रशंसनात् यद्वा भगवज्जयमप्यापाततोनिन्दात्वेनोक्ता तत्सादृश्यप्रदर्शनेन स्तुतिरुक्ता तथाचोक्तं यदि निन्दति वा स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता। दोषाभासा गुणाएव भजन्ते यत्र सन्निधिमिति अन्यैस्तु क्षित्यादि धारणादधिकगुणस्य जलनिधेः स्तोत्रव्यपदेशेन महावराहतुल्यत्वात् तमपि महावराहमीहितैर्जयन्तमिति किञ्चिद्विधित्सया निन्द

नाख्याजस्तुतिरित्युक्तं तथाहि दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता। किञ्चिद्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ मतेति ॥ ५६॥

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तं जलनिवहं दधतं मनोभिरामं। गलितमिव भुवोविलोक्य रामं धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनं ॥ उपमारूपकं ॥ ६०॥

गिरिपरीत्यादि। गिरिभिः परिगताः संसृष्टाः चञ्चला विलोला आपगान्तानद्यन्ता यस्मिन् जलनिवहे तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः कीदृशमिव जलनिवहं रामं भर्त्तारं विलोक्य हृष्टायाइत्यर्थप्राप्तं ततश्च पूर्व्वकालोक्ता भुवः पृथिव्या इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टस्य चीनमिव गलितं उपमारूपकमिति तथोक्तं उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्। यौवदत्युपमाभेदमुपमारूपकं यथेति ॥ ६०॥

गिरिपरीत्यादि। कीदृशं जलनिधिं जलस्य निवहं समूहं दधतं धारयन्तं कीदृशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संश्लिष्टाश्चञ्चला नद्यन्तानद्यवयवायत्र तं मनोभिरामं खपतिं विलोक्य हर्षवशात् जायारूपायाभुवः पृथिव्याधरणिधरस्य पर्व्वतस्य स्तनरूपस्य गलितं स्रस्तं शुक्लवर्णपटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति उपमासहितं रूपकमित्यर्थः। अत्र उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य कस्यचिद्धरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं गलितं पट्टचीनमिवेत्युपमापि निर्दिष्टा तथाचोक्तं उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्

यद्वदत्युपमानं तदुपमारूपकं यथेति अन्यचाप्युक्तं दृष्टं साध र्म्म्यवैधर्म्म्यदर्शनान्मुख्यगौणयोः। उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वि तयं यथेति ॥ ६० ॥

अपरिमितमहाद्भुतैर्व्विचित्रश्च्युतमलिनः शुचिभि र्म्महानलङ्घ्यैः। तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः समधि गतोजलधिः परं वभासे ॥ तुल्ययोगिता ॥ ६१ ॥

अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि। तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणरामैः समधिगतः प्राप्तोजलधिः परं सुष्ठु वभासे शोभते स्म कीदृशैः कीदृश इत्याह अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः नानाद्भुतः शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनोनिर्म्मलोऽलङ्घ्यैरनभिभव नीयैः महान् अनभिभवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परम्बभासिरइति तुल्ययोगितेति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवा दीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्य्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् तथा चोक्तं। न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया। तुल्यकार्य्यक्रिया योगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

अपरिमितेत्यादि। तरुमृगाणां वानराणां पत्या सुग्रीवेण लक्ष्मणेन क्षितीन्द्रेण रामेण च समधिगतः प्राप्तोजलधिः परम त्यर्थं वभासे शोभते स्म क्रमेण सुग्रीवादीनां समुद्रस्य च तुल्यानि

विशेषणान्याह अपरिमितमहाश्चर्य्यैर्विचित्रः आश्चर्य्यान्वितः च्युतमलिनः शुचिभिर्विमलैः महान् अनभिभवनीयः अलङ्घ्यै रनभिभवनीयैः एवञ्च मति तुल्यरूपत्वात्तेन समधिगतास्तेऽपि वभासिरे इत्यर्थाद्गम्यते तुल्ययोगितेति उपमानानामपि सुग्री वादीनां विशिष्टेन जलधिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्य्यस्य भासनलक्षणस्य योगात् तथाचोक्तं विवक्षितगुणोत्कर्षै यत्समी कृत्य कस्यचित्। कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगितेति अन्यत्राप्युक्तं न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया। तुल्यकार्य्य क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः। अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ निदर्शनं ॥ ६२ ॥

नभवतीत्यादि। महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशंविना न भवति पृथग्विनेत्यादिना पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो नास्तीत्येवमवगमयन् बोधयन्निव पयोधिस्तान्पश्यतो रामादीन् अविरतमविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीच योयस्य सएवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् निदर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुलप्रशान्तत्वभवनक्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्तिफलस्य उपादानात् न यथैव वतिशब्दानां प्रयोगात् तथाचोक्तं क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात्। ज्ञेया निदर्शना नाम यथैव वतिभिर्विनेति ॥ ६२ ॥

नभवतीत्यादि। विपत्तेर्विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति अन्यारभ्येति विनायोगे पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विपत्तिर्नास्तीति पश्यतो रामादीन् अवगमयन्निव बोधयन्निव असौ पयोधिरविरतं अविच्छेदेन क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिरभवत् पर्व्वतवत् पृथवो महान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचयस्तरङ्गा यस्य स तथा महता विपत्तौ खेदो न कर्त्तव्य इति रामं इत्युपदिष्टमिति पश्यत इत्यस्य भावः। निदर्शनमिति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुलप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो विपत्तिफलस्योपादानात् तथाचोक्तं अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलं। सदसत्त्वा निदर्श्येत यदि स्यात्तन्निदर्शनमिति अन्यत्राप्युक्तं क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात्। दृष्टं निदर्शनं नाम यथेव वतिभिर्विनेति कार्य्यः शब्दो यथा घट इत्यादिवत् यथा शब्दादिभिर्विनेदं निदर्शनमिति॥ ६२॥

मृदुभिरपि विभेद पुष्पबाणैर्ज्जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह। रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ न च मदनः क्षतमाततान नार्च्चिः॥ विरोधः॥ ६३॥

मृदुभिरित्यादि। समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पबाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद न चासौ क्षतं खण्डनमाततान जनितवान् जलशिशिरैर्मारुतैस्तमेव रघुतनयं ददाह नचासावर्च्चिर्ज्ज्वालामात

तान विरोधइति पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मरुताञ्च जलसंसर्गाद्य च्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया चतार्थ्विशेषैरवतानालक्षणाख्याः कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् तथाचोक्तं गुणस्य च क्रिया यावा विरुद्धान्यक्रियाभिधा। याविशेषाभिधानाय विरोधन्तं विदुर्य्यथेति ॥ ६२ ॥

मृदुभिरित्यादि। समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामावस्थामाह मदनोमृदुभिरपि पुष्पवाणैरघुतनयं विभेद स चासौ तावतापि चतं खण्डनं आततान तत्वान् सजलशीतलैरपि मारुतैस्तं ददाह नचासावर्थ्विराततान अतएवासौ अनर्थपण्डितः निष्प्रयोजने कर्म्मणि कुशलः विरोधइति पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मारुतानाच जलसंसर्गात् यच्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणं क्रियाद्वयं विरुद्धमभिहितं तयोश्च क्रिययोर्व्विरुद्धं चतार्थ्विशेषरकरणं तेन कामोत्कर्षरूपोविशेषः प्रतिपादितः अयञ्च विरोधोनवास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामाचस्य लचितत्वात् तथाचोक्तं विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं। विशेषसाधनायैव सविरोधः स्मृतोयथेति। अन्यचाप्युक्तं गुणस्य च क्रियायावा विरुद्धार्थक्रियाभिदा। या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथेति ॥ ६३ ॥

अथ मलिनप्रभौ दिनान्ते जलधिसमीपगतावतीतलोकौ। अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्त्यार्द्दिनकरराघवनन्दनावकार्ष्टां ॥ उपमेयोपमा ॥ ६४ ॥

अथेत्यादि। यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुर प्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ रघोर पत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनोरामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवा करोरामस्य रामोऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्देहयोरनुकृति मिवानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्ष्टां कृतवन्तौ अतीत लोकौ त्यक्तलोकौ उपमेयोपमेति तयोः पर्य्यायेण उपमानो पमेयत्वात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्य्यायतोभवेत्। उपमेयोपमां धीराब्रुवते तां यथोदितामिति॥ ६४॥

अथेत्यादि। अनन्तरं दिनकरः सूर्य्योराघवस्य दशरथस्य नन्दनोरामोदिनस्यान्ते सन्ध्याकाले अन्योन्यस्य मूर्त्त्योः शरी रयोरनुकृतिमनुकारं अकार्ष्टां कृतवन्तौ तुल्यधर्मत्वात् सूर्य्यो रामस्य मूर्त्तेरनुकृतिं रामोऽपि सूर्य्यस्य मूर्त्तेरनुकृतिं चकारे त्यर्थः द्वयोस्तुल्यतां दर्शयति तौ कीदृशौ मृदुरप्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः सूर्य्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकाच्छ्रमादिशय नाच्च समुद्रसमीपं गतौ त्यक्तलोकौ च। उपमेयोपमेति इतरेत रशब्देन समानधर्मत्वात् पर्य्यायेणोपमानोपमेयत्वकथनात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्य्यायतोभवेत्। उपमेयोपमां धीराब्रुवते तां यथोदितामिति॥ ६४॥

अपहरदिव सर्व्वतोविनोदान् दयितगतं दधदे कधासमाधिं। घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारं सहरघु नन्दनमन्मथोदयेन॥ सहोक्तिः॥ ६५॥

अपहरदित्यादि। ततश्चोत्तरकालं दिवसे ये विनोदाः चेतसः संस्थापकाः तान्सर्व्वतः सर्व्वान् सर्व्वेण वा प्रकारेण अद्दा दिलात्तसिः अपहरदिव अपनयदिवान्धकारं दयितगतं प्रियागतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत् घनरुचिवज्ज्ञलच्छायं ववृधे वर्द्धते स्म सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि ववृधे सहोक्तिरिति अन्धकारमन्मथाश्रितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः ववृधइत्यनेन पदेन कथनात् तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि। ततोदिनान्तादुत्तरकालं अन्धकारं रघुनन्दनस्य रामस्य कामोदयेन सह ववृधे तदानीमन्धकारो रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृद्धइत्यर्थः उभयविशेषणमाह सर्व्वतोविनोदान् अपहरदिव दिवसे ये विनोदाश्चित्तप्रसादकाः तान् सर्व्वान् सर्व्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्तिव्यत्ययः दयितगतं समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् जनयत् घनरुचिर्मेघवत्श्यामं निविडच्छायं वा कामोदयपक्षे दयिताविषये निविडा श्रद्धा यस्मात् दयितगतमित्यत्र प्रमदवनमित्यादिवत् ह्रस्वः वस्तुतस्तु दयितशब्देन सामान्यविवक्षया भार्य्याप्युच्यते अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तमित्यमरः। सहोक्तिरिति अन्धकारकामोदयाश्रितयोर्वृद्धिक्रिययोस्तुल्यकालयोर्व्ववृधे इत्यनेनाभिधानात्। तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते। पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥६५॥

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः परिद्ददृशेऽथ दृशां कृतावकाशः। विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनं भवति महान् हि परार्थएव सर्व्वः॥ परिवृत्तिः॥६६॥

अधिजलधीत्यादि। अथ हिमांशुरन्धकारवर्द्धनानन्तरं अधिजलधि जलधेरुपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तमः क्षिपन् अपनयन् परिददृशे दृष्टः दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रसरः जगल्लोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव कस्मात्तेनैवं कृतमित्याह यस्माद्धीमहान् ससर्व्वः परार्थएव परप्रयोजन एव भवति परिवृत्तिरिति दृशां कृतावकाशइत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनआदानात् तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः अपोहात् भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानं अन्यापोहेन वस्तुनः। अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति ॥६६॥

अधीत्यादि। अथान्धकारवृद्ध्यनन्तरं हिमांशुश्चन्द्रोजनैः परिददृशे दृष्टः कीदृशः अधिजलधि समुद्रे तमोऽन्धकारं क्षिपन् नाशयन् अधिजलधीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनर्विदधदिव सृजन्निव कुतस्तेनैवं कृतमित्याह हि यस्मात् सर्व्वएव महान् जनः परार्थएव परप्रयोजनएव भवति परिवृत्तिरिति दृशां कृतावकाशइत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनआदानात् तमः क्षिपन्नित्यनेन च कस्यचिद्वस्तुनोऽपोहात् भवति हीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात्

तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः। अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति विद्यासागरस्तु तमःसम्बन्धिनमवकाशं नेत्रेव्वाधाय तत्सम्बन्धिनः चेपणस्य तमसि विधानात् परिवृत्तिरियमित्याह तथाचोक्तं अर्थानां योविनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथेति॥ ६६॥

अशनिरयमसौ कुतोनिरभ्रे शितशरवर्षमसत्तदप्यशार्ङ्गं। इति मदनवशोभुक्तः शशाङ्के रघुतनयोन च निश्चिकाय चन्द्रं॥ ससन्देहः॥ ६७॥

अशनिरित्यादि। असौ यश्चन्द्रः किमयमशनिर्वज्रं असौ कुतोनिरभ्रे नभसि कुतः यतोऽसौ मेघादुत्पद्यतइति उत निशितानां शराणां वर्षं तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानधनुः असदविद्यमानमित्ययं मदनवशः कामाभिभूतोमुक्तः चणं शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यं न च चन्द्रं निश्चिकाय निश्चिनोति स्म विभाषाचेरिति कुत्वं ससन्देहइति अशनिशरवर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अशनिशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभिधानात् कुतोनिरभ्रे तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहवचोभिधानाच तथाचोक्तं उपमानोपमेयस्य तत्त्वञ्च वदतः पुनः। ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यथेति॥ ६७॥

अशनिरित्यादि। रघुतनयो रामः कामवशः सन् चन्द्रं न च निश्चिकाय न निर्णीतवान् किन्तु मुग्धः सन् इत्येवं शशङ्के वितर्कितवान् किमित्याह अयमशनिर्वज्रः असावशनिर्निरभ्रे नभसि कुतः यतो मेघादेवाशनिरुत्पद्यते किमिदं निशितानां शराणां वर्षं तदपि कुतः यतस्तदशाङ्कुः अविद्यमानधनुरभूत् धनुषा विना न भवतीत्यर्थः शशाङ्क इति पाठे इत्येवं मदनवश चन्द्रविषयेऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकायेति योज्यं। ससन्देह इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाशनिशरवर्षरूपत्वमभिधाय कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि न च निश्चिकाय चन्द्रमिति ससन्देहवचोभिधानाच्च तथा चोक्तं उपमानेन यत्तत्त्वं भेदञ्च वदतः पुनः। ससन्देहवचःस्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधा इति॥ ६७॥

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः क्षततिमिरेषु च दिग्वधूमुखेषु। वियति च विललास तद्वदिन्दुर्विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः॥ अनन्वयः॥ ६८॥

कुमुदवनचयेष्वित्यादि। कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधूमुखेषु वियति च क्षततिमिरेषु खण्डिततमस्सु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तद्वदिन्दुः शोभते स्म चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्वद्यथा न विलसति तथा विललास इदमुक्तं भवति इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति अनन्वय इति तल्लक्षणस्य

साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् तथा चोक्तं यच तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता। सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयमिति॥ ६८॥

कुमुदेत्यादि। इन्दुरुदददिन्दुवत् विललास शोभते स्म चन्द्रादन्यः कोऽपि यद्वत् इन्दुवन्न विलसति इन्दुः कीदृशः कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधूनां मुखेषु वियति आकाशे च हततिमिरेषु खण्डितान्धकारेषु कीर्णरश्मिः प्रसारितकिरणः केचित्तु इन्दुरुदवत्तथा विललास यद्वत् यथा चन्द्रमसोऽन्येन विलसतीत्याहु। एवं सति चन्द्रस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात्। अन्ये तु इन्दुर्यथा विललास तथा तदन्येन विलसतीत्यर्थे चन्द्रस्योपमानत्वञ्चोक्तं स्यादित्याहुः। अनन्वय इति चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वकथनेनान्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् तथा चोक्तं रुद्रटे साक्षादनन्वयाख्या यत्रैक्यं वस्त्वन्यदसदृशमिति। स्वस्य स्वयमेव भवेदुपमानञ्चोपमेयञ्च॥ ६८॥

शरणमिव गतं तमोनिकुञ्जे विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातौ। पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं सजलघनद्युति भीतवत्ससाद॥ उत्प्रेक्षावयवः॥ ६९॥

शरणमित्यादि। पृथुविषमशिलानां यान्यन्तरालानि तेषु संस्थं सन्तिष्ठमानं सत्तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निराकृताश्चन्द्रस्य रश्मय एवारातयो यस्मान्निकुञ्जात् तस्मिन्ससाद

विलीनं शरणमिव यथा कश्चित् भीतोदुर्गे निलीयते सजलस्य घनस्येव द्युतिर्यस्य तमसः उत्प्रेक्षावयवइति भीतवत्सभादेति उपमाक्षेपलक्षणस्य श्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यराताविति रूपकार्थेन योगात् तथाचोक्तं श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः। रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोयथेति। विटपितिरस्कृतचन्द्ररश्मियोगइति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थोनास्तीति असंपूर्णलक्षणता ॥ ६८ ॥

शरणमित्यादि। सजलस्य मेघस्य इव द्युतिर्यस्य तत् तमोऽन्धकारं पृथुविषमशिलायामन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गतमिव शरणापन्नमिव सभाद विलीनं भीतवत् यथा कश्चिद्भीतो दुर्गवनान्तरे विलीयते निकुञ्जे कीदृशे विटपिभिर्वृक्षैर्निराकृता चन्द्ररश्मिरूपाऽरातयस्तमःशत्रवोयस्मात् उत्प्रेक्षावयवइति भीतवत् सभादेत्युपमाक्षेपरूपश्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातावितिरूपकार्थेन योगाच्च तथाचोक्तं श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः कश्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः। रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोयथेति चन्द्ररश्मियोगइति पाठे रूपकार्थोनास्तीत्यसम्पूर्णलक्षणता ॥ ६९ ॥

अथ नयनमनोहरोऽभिरामं स्मरइव चित्तभवोऽप्यवामशीलः। रघुसुतमनुजोजगाद वाचं सजलघनस्तनयित्नुतुल्यघोषः ॥ संसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि। अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामं कामाभिभूतत्वादाभिमुख्येन रम्यतइति अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवान् नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः इति तुल्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन रामेण सहा भिरमणीयगुणसाम्यविवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् स्मर इव चित्तभवोऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति श्लिष्टं तथाप्यवाम शीलोऽप्रतिकूलइति विरोधः स्मरस्तु वामशीलः सजलघन स्तनयित्नुना शब्देन तुल्योघोषीयस्य संसृष्टिरिति बह्वलङ्कार योगात् तथाचोक्तं पराभिभूता संसृष्टिर्बह्वलङ्कारयोगतः। रचिता रत्नमालेव सा चैवं कथ्यते यथा॥ ७०॥

अथेत्यादि। चन्द्रोदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामं अभिरामं सुन्दरं अनुजोलक्ष्मणोवाच्यं वक्ष्यमाणं जगाद कीदृशः स्मरइव कामइव नयनमनोहरः तदुभयानन्दकः चित्तभवः रामस्य चित्ते विद्यमानः अवामशीलः अनुकूलस्वभावः चित्तभवोहि कामोऽवामशीलोभवति तत्पथप्रवर्त्तकत्वात् अयन्तु न तथेत्या पाततोविरोधसूचनायापिशब्दः सजलनिविडमेघतुल्यशब्दः। संसृष्टिरिति नानालङ्कारसंसर्गात् तथाहि स्मरइवेत्युपमा नयन मनोहरइति तुल्ययोगिता चित्तभवइति श्लेषः अवामशील इति विरोधः सजलघनेत्यादिना पुनरुपमा। तथाचोक्तं संसृष्टिरिति विज्ञेया नानालङ्कारसङ्करइति॥ ७०॥

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीर्नयनजलापहृताञ्जनौष्ठरागाः । कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं क्व च शरणं जगतां भवान् क्व मोहः ॥ आशीः ॥ ७१ ॥

पतीत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ताभ्रष्टालोलाः केशायासां रिपुवनितानां नयनजलेनाश्रुणा अपहृतमञ्जनमोष्ठरागश्च यासान्ताः मन्दोदरीप्रभृतीः कुरु शोकं जहीहीत्याशंसे किं क्व भवान् जगतां शरणमाश्रयः क्व च मोहइति आशीरिति इष्टस्याशंसनात् तथाचोक्तं आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्य विरोधोक्तौ प्रयोगो ऽस्याश्च तद्यथेति ॥ ७१ ॥

पतीत्यादि । किं जगादेत्याह रिपोरावणस्य वनिताः स्त्रियः पतिवधात् परिलुप्ताभ्रष्टालोलाश्चञ्चलाः केशायासां नयनजलेनापहृतमञ्जनमोष्ठरागश्च यासां तथाविधाः कुरु शोकं जहीहि त्यज इत्याशंसे यतोजगतां शरणं रक्षिता भवान् क्व मोहश्च क्व वा असम्भावनायां क्वद्वयं । आशीरिति इष्टार्थाशंसनात् तथा चोक्तं आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथेति अन्यचापि आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृशइति ॥ ७१ ॥

अधिगतमहिमामनुष्यलोके वत सुतरामवसीदति प्रमादी । गजपतिरुरुशैलशृङ्गवर्ष्मा गुरुरवमज्जति पङ्कभाङ्ग दारु ॥ हेतुः ॥ ७२ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि। मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति न कार्य्यसमर्थीभवति कुतएतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्ष्म वपुर्य्यस्य सः पङ्कभाक् पङ्कभजतीति भजोण्विः पङ्कमवतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति यस्मादसौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तस्मान्मुञ्च शोकं हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरोद्रष्टव्यः॥ ७२॥

अधीत्यादि। अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके प्रमादी कार्य्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतरां अवसीदति कार्य्यासमर्थीभवति कुतइत्याह उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महापर्व्वतशिखरप्रमाणशरीरोगजपतिः पङ्कभाक् पङ्कमवतीर्णः सन् अवमज्जति पङ्के प्रविशति यस्मादसौ गुरुः न तु दारु काष्ठं मज्जति लघुत्वात् तस्मान्महतां प्रमादोविनाशहेतुः न तु लघीयसां तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः। हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् तथाचोक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृच्च। सोऽलङ्कारोहेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः॥ ७२॥

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धं किंवा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्व्वं। लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की स्नेहौघोघटयति मां तथापि वक्तुं॥ निपुणं॥ ७३॥

बोद्धव्यमित्यादि। किमिव तद्बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः यत्त्वया न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किञ्चिच्चेष्टितमपि नोपेक्षापूर्व्वकं यतोनिमिषितमप्यक्ष्णोर्निमीलनमपि बुद्धिपूर्व्वकं नैवेत्यर्थः यद्येवं किमित्यस्माकमुपदिशसीत्याह लब्धात्मेति तथापि सुकृतैर्ब्ब आत्मा लब्धजन्मा स्नेहौघः स्नेहसमूहः अनिष्टशङ्की अनिष्टशङ्कन शीलः माम्वक्तुम्वदेति घटयति निपुणमिति अर्थावगाटत्वादस्य चोदात्तेऽन्तर्भावोद्रष्टव्यः भाविकत्वमित्यलङ्कारउक्तः तदन्यवि षयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति॥ ७३॥

बोद्धव्यमित्यादि। यत्त्वया न बुद्धं तद्बोद्धव्यं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चिदेव इवशब्दोऽसम्भावनायां तव निमिषितमपि चक्षुषो र्निमीलितमपि किम्वा अबुद्धिपूर्व्वकं नैवेत्यर्थः अतोन किञ्चिदपि चेष्टितं तवानवधानपूर्व्वकमिति भावः अतोयद्यपि भवतोनोप देशोयुक्तस्तथापि सुकृतैस्तव सुष्टुकर्म्मभिरस्मत्पुण्यैर्व्वा लब्धात्मा प्राप्तस्वरूपोजातः स्नेहसमूहस्तवानिष्टशङ्काशीलः मां वक्तुं घट यति त्वामुपदेष्टुं मां प्रेरयति इत्यनुजोजगादेति पूर्व्वेणान्वयः निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोपदेशानौचित्येऽपि नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुणनामायमलङ्कारइति प्राञ्चइति विद्यासागरः अस्य प्रेय स्यन्तर्भावइति देवनाथः प्रेयः प्रियतराख्यानमिति तल्लक्षणात् उदात्तमध्येऽन्तर्भावइति जयमङ्गला॥ ७३॥

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामोजृम्भावान् भुज युगलं विभज्य निद्रान्। अध्यष्टाच्छिशयिषया प्रवा लतल्पं रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् प्लवङ्गान्॥ ७४॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारोनाम दशमः सर्गः॥ १०॥

सौमित्रेरित्यादि। इत्येवं लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा गुरोश्चहलइत्यकारः शप् निद्रान् निद्राङ्गच्छन् द्राकुत्सितायांगताविव्यस्मादादादिकस्य निपूर्व्वस्य शतरि रूपं शिशयिषया शयितुमिच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्य्ये त्यर्थः विभुज्येति पाठान्तरं तत्र क्रोडभागे वक्रीकृत्येत्यर्थः प्रवा लतल्पं पल्लवशयनीयं अध्यष्टात् अधिष्ठितवान् गातिस्थेति सिचो लुक् प्राक्षितेत्यादिना षत्वं समुद्रदिदृक्षया नियमपूर्व्वं सुप्याये त्यर्थः रक्षायै रक्षानिमित्तं प्लवङ्गमानादिशन् नियोजयन् प्रति दिशं दिशि दिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यइति टच् तत्र दिक् शब्दस्य पठितत्वात्॥ ७४॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे काव्या लङ्कारदर्शनःप्रथमः परिच्छेदः सीताभिज्ञानदर्शनोनाम काव्यस्य दशमः सर्गः॥१०॥

सौमित्रेरित्यादि। इत्येवं लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामः प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं प्लवङ्गान् वानरान् आदिशन् जृम्भावान् सन् निद्रान् निद्राङ्गच्छन् शिशयिषया शयितुमिच्छया प्रवालशय्यामध्यष्ठात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य भुग्नं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य अपरश्चोरःस्थाने शिरस उपरि वा निवेश्येत्यर्थः विगुह्येति पाठे तत्र क्रोडोपरि वक्रीकृत्येत्यर्थः निद्रानिति निपूर्व्वात् द्राकुत्सायां इत्यस्मात् शतृः अध्यष्ठादिति अधिपूर्व्वतिष्ठतेर्ल्लुङि सिः भूस्थेत्यादिना सेर्लुक् गीकइत्यादिना षत्वं कर्म्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्म्मत्वं प्रतिदिशमिति वीप्सायामव्ययीभावः शरद्विपाडयइत्यादिना अप्रत्ययः ॥ ७४ ॥

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य सीताभिज्ञानदर्शनं दशमः सर्गः ॥१०॥

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ पुण्यक्षयेणेव निधौ कलानां। समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः प्रहासः कुमुदैर्व्विषादः ॥ १ ॥

माधुर्य्यमपि काव्यस्य गुणउक्तः तथा चोक्तं श्राव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यतइति तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह अथेति अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्तं पर्व्वतमासेदुषि गतवति यथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षयेणावसानमासे

दुषि भाषायां सदवसेति लिटः क्वसुरादेशः मन्दकान्ताविव्य स्तगमने पूर्व्वलिङ्गं दर्शयति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकोचः समाललम्बे समालम्बितः ॥ १ ॥

अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदर्श्यन्ते यतः अलङ्कृतमपि श्राव्यं न काव्यं गुणवर्ज्जितं। गुणयोगस्ततोमुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः। वामनादिभिर्दशगुणामन्यन्ते ते तु श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयइति अन्ये तु और्जित्यमर्थसौख्यञ्च गाम्भीर्य्यमर्थविस्तरः। संक्षेपः समितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा। रतिर्व्यक्तिस्तथा प्रौढिः प्रेयानथ सुशब्दतादव्येतानप्यधिकान् गुणानाहुः। काव्यप्रकाशकृता तु माधुर्य्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दशेत्युक्तं तन्मते माधुर्य्यप्रकाशक एवायं सर्गआरभ्यते तथाचोक्तं कण्ठाभरणे शृङ्गारएव मधुरः स च प्रह्लादनोरसः। तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्य्यं प्रतितिष्ठतीति अत्र सर्गे प्रसादगुणोऽपि द्रष्टव्यः तत्र लङ्कागतप्रभातवर्णनं प्रस्तूयते। अथानन्तरं यथा पुण्यक्षयेण कश्चिदस्तं याति तथा कलानां निधौ चन्द्रे मन्दकान्तौ मन्दप्रभे अस्तं पर्व्वतमासेदुषि प्राप्तेसति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासोविकाशः पक्षे प्रकृष्टहासः मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः सङ्कोचः पक्षे विषस्तता समालम्बे अथास्तमासेदुषीति श्लेषोऽत्र शब्दगुणः तथाचोक्तं गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेषइत्युपदिश्यते। इति प्रसादोऽप्यत्रास्ति प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रसादोऽसौ निगद्यतइति लक्षणात् पद्मैःप्रहासइत्यत्र माधुर्य्यं गुणोयापृथक्पदता

काव्ये तन्माधुर्य्यमुदाहृतमिति न्यायात् आसेदुषीत्यत्र सुशब्द तापि व्युत्पत्तिः सुपतिङ्गा या तु प्रोच्यते सा सुशब्दतेति वचनात् पङ्क्तैः प्रहासइत्यत्र समाधिरप्यस्ति समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यद् न्यत्रापि रोपणं प्रहासश्चेतनाधर्म्मः सचान्यत्राधिरोपितइति एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्त्तव्यं ॥ १ ॥

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितो पकारं । बद्धानुरागोऽनु पपात तूर्णं तारागणः संभृ तशुभ्रकीर्त्तिः ॥ २ ॥

दूरमित्यादि । दूरमाकाशस्य भागमारुह्य पश्चात्ततएवा काशात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात् तारागणः विहितोपकारं तदुदयेन तारागणाप्यायनाद्बद्ध द्धानुरागः अस्तगमनकाले अनुगतरक्तभावः संभृता विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्त्तिर्येन स तारागणः पपात यथा कस्मिंश्चित्स्वा मिनि भृगोः पतति पश्चात्स्वामिभक्त्या भृत्यलोकोबद्धानुरागः संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तद्वदिति ॥ २ ॥

दूरमित्यादि । दिवआकाशस्य दूरं भागमारुह्य पश्चात्तत एव सकाशात् भृगोः प्रपाताख्यपर्व्वतोच्चभागादिव पतन्तमध स्ताद्गच्छन्तमिन्दुं विहितोपकारं तदुदये तारागणस्याप्यायना त्तारापतित्वाच्च तारागणस्तूर्णमनुपपात अनुजगाम तमनु

लक्ष्यीकृत्य पपातेति वा कीदृशः बद्धानुरागः अस्तगमनकाले रक्तत्वात् सम्भृता उपचिता प्रभा निर्मला कीर्त्तिर्येन अन्योऽपि भार्य्यागणेऽनुरक्तः सन् पतिमनुगच्छन् निर्म्मलकीर्त्तिर्भवति अत्रोदारत्वमर्थगुणः आशयस्य यउत्कृष्टस्तदुदारत्वमिष्यत इति लक्षणात् समत्वगुणोऽप्यत्र चन्द्रस्यास्तगमने ताराणामप्य सम्भवात् तथाचोक्तं अनेयम्यं क्रमतया समत्वमभिधीयतइति प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वात् तदुक्तं यत्तु प्राकट्यम र्थस्य प्रसादः सोऽभिधोयतइति ॥ २ ॥

क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा। लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलाम नारुह्य गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

क्वतइत्यादि। ये कटाक्षाः सविलासास्तिर्य्यग्दृष्टयः यानि च प्रोक्तानि जल्पितानि विलासवन्ति तदुभयं क्व मम विद्यते लङ्काङ्गनानान्तु मुखेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः जल्पिताश्च अतोयावन्न विबुध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य तुलामनारुह्य समानतामलब्ध्वा निःसंशयोवा भूत्वा तत्प्रबोध काले लङ्काङ्गनानामेवं गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

क्वतइत्यादि। मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क्व तानि वा विलासवन्ति प्रकृष्टजल्पितानि क्व न सन्त्येवेत्यर्थः लङ्का स्त्रीणान्तु लङ्कामुखेन्दुषु तदुभयमप्यस्ति अतएव यावत्तदुदयो

न भवति तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा तुल्यां तत्साम्यं अनारुह्य अप्राप्य लङ्कास्त्रीणां प्रबोधसमये जागरणकाले इन्दुरसंगतः विलासवन्तीति पुंनपुंसकविशेषणत्वेऽपि सामान्यत्वान्नपुंसकत्वं नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमेवेति श्रीपतिसूत्रेण वा नपुंसकत्वं तात्कालिकविशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु। प्रसिद्धानुभूतार्थविषयतच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षतइति काव्यप्रकाशः अत्रौर्जित्यं गुणः और्जित्यं गाढबन्धनेति तल्लक्षणात् माधुर्य्यमप्यत्र पूर्व्ववत् सुकुमारतापि अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यतइति न्यायात् उदात्ततापि विलासवन्तीति श्लाघ्यविशेषणात् तदुक्तं श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगोयस्तु सास्यादुदात्ततेति गाम्भीर्य्यमप्यत्र गुणोऽत्र विलासादीनां शास्त्रादेव ज्ञानात्। तथाचोक्तं शास्त्रार्थं सव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्य्यमभिधीयतइति॥ ३॥

मानेन तल्पेष्वयथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रियामाः। स्त्रीभिर्न्निशातिक्रमविक्लवाभिर्दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः॥ ४॥

मानेनेत्यादि। पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः पराव्रत्तमुखाः यथामुखसंमुखस्य दर्शनं खः पराव्रत्तत्वात् प्रतिविम्बाश्रयवत्त्वेषु योषितां प्रतिविम्बमिव मनोन प्रसादी भवतीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरित प्रथमादिप्रहराः दृष्टेऽपि दोषे गोत्रस्खलितादौ स्त्रीभिरनु

नीतायतोनिशातिक्रमात्पर्य्यवसानात् विक्लवाविक्लवास्ताः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि। स्त्रीभिर्दृष्टेऽपि दोषे गोत्रस्खलनादौ पत्यनुनयेन स्खलामनखिलादिदोषे ज्ञातेऽपि वा पतयोऽनुनीताः अनुनयकरणे हेतुमाह कीदृशीभिः निशाया अतिक्रमात् पर्य्यवसानात् विक्लवाभिः कीदृशाः पतयः चाटूक्तिपादपतनेनापि प्रियामप्रसन्नां बुद्धा मानेन तल्पेषु शय्यासु अयथामुखीनाः पराहृत्तमुखाः किमियं करिष्यतीति ज्ञातुं मिथ्याप्रसुप्तैरलोकनिद्राभिर्गमितराचयः अतिवाहितप्रहरत्रयाइत्यन्ये अयथामुखीनाइति मुखस्थानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्थितत्वरूपो यथामुखं ततः स्वार्थे ईनः ततोनञ्समासः विद्यासागरस्तु यथामुखं संमुखं दृश्यते अस्मिन्निति ईनः पश्चान्नञ्सम्बन्धः यथाशब्दोऽभिमुखे वर्त्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह स्वमतेऽपि तथा विकारसंधेत्यादावादिशब्दात् अन्ये तु यथामुखमिति सादृश्यनिपातनाच्चिन्त्यमित्याहुः अत्र कान्तिरर्थगुणः दोषे दृष्टेऽपि पत्यनुनयात् तथाचोक्तं कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यादिति समाधिरप्यत्रार्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतइति ॥ ४ ॥

ईर्ष्याविरुग्णाः स्थिरबद्धमूलानिरस्तनिःशेषशुभप्रतानाः। आप्यायितानेत्रजलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संरुरुहुः प्रियाणां ॥ ५ ॥

ईर्ष्याविरुग्णाइत्यादि। प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव स्थिरं निश्चलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्या विरुग्णाः अतएव निरस्ताः निःशेषाः शुभाएव हसितजल्पिता इयः प्रतानाः शाखायेषां ते प्रसादनानन्तरं नैचजलप्रसेकै राप्यायिताः संरुरुहुः पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्धमूलत्वात्॥॥ ५॥

ईर्ष्येत्यादि। प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकशेषाद्गुभ येषां प्रेमाणि द्रुमाइव संरुरुहुः पुनः पल्लविताः यतोनैच जलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीणिताः स्थिरबद्धमूलाः स्थिरं निश्चलं बद्धं सम्बद्धं मूलमुत्पत्तिकारणं येषां कीदृशाः पूर्व्वमीर्ष्यया परो त्कर्षाक्षमया विरुग्णाभग्नाः अतएव निरस्तानिःशेषाः शुभा एव हसितजल्पितादयएव प्रतानाः शाखास्तेषां विस्तारोवा येषां अन्येऽपि स्थिरबद्धमूलावृक्षाभग्नाअपि हतप्रतानाअपि जलसेकैराप्यायिताः सन्तः संरोहन्तीति भावः। प्रौढिरचार्थगुणः विवक्षितार्थनिर्व्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता प्रेम्णोद्रुमत्वनिर्व्वा हात्॥ ५॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽवि तृष्णः। स्मरस्य सत्त्वं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य विवेद लोकः॥ ६॥

ततइत्यादि। प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कित विप्रयोगोविप्रयोगोऽस्माकमासन्नवर्त्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभि

नवीभूतसुरतेच्छः स्मरस्य कामस्य वर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तनात् अवितृष्णः साभिलाषः सन्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितप्रयोगत्वादपूर्व्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः॥ ६॥

ततइत्यादि। प्रेमसंरोहाद्धेतोरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तमानस्य स्मरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं सन्तं विद्यमानमपि लोकोन विवेद न ज्ञातवान् यतोराचिगमनेनाशङ्कितविरहः अतएव पुनर्नवीभूतसुरतेच्छः अतएवावितृष्णः तृष्णाविगमरहितः पुनस्तृष्णोदयात् अधितृष्णइति पाठे अधिकतृष्णइत्यर्थः अत्रापि कान्तिगुणोदीप्तरसत्वात् प्रेयोऽप्यस्ति प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात्॥ ६॥

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्व्वेन्द्रियसम्भवेन। सङ्कोचमेवासहमानमस्थादशक्नुवद्वञ्चितमानि चक्षुः॥ ७॥

वृत्ताविंत्यादि। सुरतकाले श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्व्वेन्द्रियसम्भवं सुखं अथवा सर्व्वमिन्द्रियं यचेति सर्व्वेन्द्रियः कायः तत्सम्भवं सुखं सर्व्वेन्द्रियसम्भवं सुखं तथा ह्यालिङ्गनचुम्बनदर्शनच्छेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु तच प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्व्वञ्चितमिवात्मानं मन्यमानं

आत्ममानेखस्येति णिनिः सङ्कोचमेव निमीलनमेवास्थात् अनुष्ठितवत् असहमानमिति सर्व्वेन्द्रियसम्भवस्य सुखस्य हृदये वृत्तिं सोढुमपारयदित्यर्थः अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्यसम्भवां सम्पदं सोढुमसहमानः सङ्कोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥

वृत्ताविव्यादि। सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ स्थितौ जातायां सत्यां चक्षुः कर्त्तृ सङ्कोचं निमीलनमपि असहमानमेवास्थात् कुचसंकोचे इत्यस्माद्धञ् यतोवञ्चितमानि सङ्कोचे सति क्षणमपि रूपादर्शनेनात्मानं वञ्चितमिव मन्यते अशक्तवत्यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्दमित्यर्थः यद्वा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां हृदयाप्रवेशेन वञ्चितमिवात्मानं मत्वा चक्षुः सङ्कोचं मुद्रितमेवास्थात् असहमानं हृदयस्य सुखं सोढुमसमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्यसम्पदं असहमानः सङ्कोचितएव तद्वत् यद्वा अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुरुन्मीलनाक्षमं सत् मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत् सुरतान्ते नेत्रनिमीलनस्योक्तेरियं कुचकौटिल्ये खेलने इत्यस्मात् पचादित्वादनि कुटादित्वाद्गुणाभावः सुखेन कीदृशेन सर्व्वेन्द्रियसम्भवेन रतिकाले स्वस्वविषयसम्बन्धैः सर्व्वैरिन्द्रियैर्युगपदुत्पादितेन यद्वा सर्व्वाणि इन्द्रियाणि यस्य स सर्व्वेन्द्रियः कायः तेनोत्पादितेन प्रौढिरत्र गुणः विशिष्टा भणितिर्य्या स्यात् प्रौढिं तां कवयोविदुः। उचितनिमलीनस्यासहनजन्यत्वात् पूर्व्ववन्माधुर्य्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नांस्तनुत्वचः पाणिरु
हान् सुमध्या। इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे॥ ८॥

पीनेइत्यादि। काचित्सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापाद्यमाना
अहमप्यस्य क्षतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नान्
कुञ्चितान् भग्नानिति पाठान्तरं पाणिरुहान्नखान्वीक्ष्य भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे क्रुध्यति स्म कथमस्य वक्षः कठिनं मम च नखा
स्तनुत्वचोन कठिनाइति पूरीजूरीहिंसावयोहान्योरित्यस्यात्मने
पदिनोरूपं क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा कस्माज्जुजूरइत्याह
इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात्
॥ ८॥

पीनेइत्यादि। कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अह
मप्यस्य क्षतं विधास्यामीति मत्वा भटस्य योधस्य पीने कठिने
उरसि दत्तान् पाणिरुहान् नखान् मृदुलत्वात् भग्नान् कुञ्चि
तान् भुग्नानिति पाठे कुटिलान् वीक्ष्य दृष्ट्वा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे
क्रुध्यति स्म ङ्जूरीधीज्यानैावधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि यस्मै दित्से
त्यादिना संप्रदानत्वं शास्त्रव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्य्यमत्र गुणः काम
शास्त्रे मानावसाने स्थानविशेषे नखक्षतदानस्योक्तत्वात्॥ ८॥

स्रस्ताङ्गचेष्टोविनिमीलिताक्षः स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः । अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वोगाढोपगूढोदयितैर्ज्जनोऽभूत् ॥ ९ ॥

स्रस्ताङ्गचेष्टइत्यादि । दयितैर्गाढोपगूढः आलिङ्गितस्त्रीजनः सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वोऽभूत् अशेषं नष्टं प्रतिभायाबुद्धेः पटुत्वं यस्येति एवञ्च कृत्वा स्रस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः सुखानुभवान्निमीलितलोचनः मृतस्तर्हीत्याह स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां गम्यमानसंज्ञः ॥ ९ ॥

स्रस्तेत्यादि । स्त्रीजनोदयितैर्गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वोऽभूत् अशेषं समस्तमेव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं यस्य अतएव स्रस्ताङ्गचेष्टः अपहृतदेहव्यापारः सुखानुभवात् विनिमीलितलोचनः स्वेदजलरोमाञ्चाभ्यां गम्यमानजीवः जनशब्दोऽच स्त्रीजातिवाचकः तेन दयितैरित्यच वक्रत्वमदुष्टं गाढालिङ्गनकारित्वेन गौरवे वक्रत्वं वा कान्तिरच गुणोदीप्तरसत्वात् ॥ ६ ॥

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं नु मूर्च्छा नु माया नु मनोभवस्य । किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तमइत्यादि। कामुका अपि सुरतावस्थायाउत्तरकालं उपलब्धसञ्ज्ञा विकल्पयन्ति तमोनु किमन्धकारं प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षेण सुप्तं मरणं नु मरणावस्था नु सुखन्नु मूर्च्छा नु मनोभवस्य वा मायेति किं तद्भवति कथं वा केन प्रकारेण तस्मात् इत्येवं विकल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्तइत्यर्थः॥ १०॥

तमइत्यादि। कामुका अपि सुरतावस्थायाउत्तरकाल मुपलब्धचैतन्याः सन्तोविकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागन्धकारं वृत्तं वस्त्वन्तरानुपलम्भात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यच स्वप्नोऽपि न दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात् सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्च्छा मोहोवा हृतस्याप्यस्मरणान्मनोभवस्य कामस्य माया वा किन्तद् भवत् केन प्रकारेण वेति एवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्व्ववद्व माधुर्य्यं गुणः॥ १०॥

वक्षस्तनाभ्यां मुखमाननेन गात्राणि गात्रैर्घटयन्नमन्दं। स्मरातुरोनैव तुतोष लोकः पर्य्याप्तता प्रेम्णि कुतोविरुद्धा॥ ११॥

वक्षइत्यादि। वक्षोमुखगात्राणि स्वानि स्तनादिभिः स्त्रीसम्बन्धिभि र्घटयन्संश्लेषयन् अमन्दं दृढं ऊर्ध्वमोर्द्ध्वस्वादचिङमुट् स्मरातुरोलोकोनैव तुतोष तुष्टिं न जगाम यतः पर्य्याप्तता प्रेम्णि कुतोविरुद्धा नैव तस्याविरुद्धत्वात्॥ ११॥

वचइत्यादि। स्मरातुरीलोकः कामार्त्तोजनः स्वकीयं हृद यादि स्तोस्तनादिना अमन्दं दृढं घटयन् संश्लेषयन् नैव तुतोष न तृप्तिं जगाम कुतइत्याह प्रेम्णि पर्य्याप्तता इच्छाविच्छेदः कुतोभवेत् यतः सा विरुद्धा कान्तिरचापि गुणः॥ ११॥

स्रस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंहृताक्षी। अनूढमाना शयने नवोढा परोपकारैकरसैव तस्थौ॥ १२॥

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि। काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या आलिङ्ग्यमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्यमानापि मुखमुन्नमय्य उपसंहृताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मानं नैवाचरतीति अगूढमानापि असंहृतमानापि एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्थौ भर्तुरुपकारैकाभिप्रायैव अवस्थिता नात्मोपकाराय॥ १२॥

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि। काचिन्नवोढा शयने शय्यायां परोपकारैकरसा पत्युपकारमात्राभिप्रायैव तस्थौ न तु स्वोपकाराय यतः परिरभ्यमाणा दयितेनालिङ्ग्यमाना स्रस्ताङ्गयष्टिर्न प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीपा मुखमुन्नमय्य संदृश्यमानापि उपसंहृताक्षी निमीलितनेत्रा न पश्यति मानेनैवं करोतीति चेदाह अनूढमाना अधृतमाना लज्जयैव तथा करोतीत्यर्थः। पूर्व्ववन्माधुर्य्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमग्रेऽपि॥ १२॥

आलिङ्गितायाः सहसा त्रपावांस्त्रासाभिलाषानुग
तोरतादौ विश्वासितायां रमणेन बद्धा विमर्द्दरम्यो
मदनोबभूव ॥ १३ ॥

आलिङ्गितायाइत्यादि। कस्याश्चिद्वध्वारतात्प्राक् रमणेन सहसा तत्क्षणं आलिङ्गितायास्त्रपावान्मदनोबभूव रतादौ रतारम्भे त्रासाभिलाषाभ्यामनुगतोबभूव विश्वासितायाः शनै र्विश्वासं कारितायाः विमर्द्दरम्योबभूव त्रासाभावात् ॥ १३ ॥

आलिङ्गितायांइत्यादि। रतादौ रतात्प्राक् रमणेन कान्तेन सहसा अकस्मादालिङ्गितायाः कस्याश्चिद्वध्वामदनस्त्रपावान् लज्जावान् त्रासेनाभिलाषेण चानुगतश्च बभूव किम्वा आलिङ्ग नेन सहसा त्रपावान् रतादौ सुरतारम्भे त्रासाभिलाषाभ्यामनु गतः पश्चात् शनैःशनैर्विश्वासितायाविश्वासं प्रापितायाः तस्या एव मदनोविमर्द्देन रम्योबभूव त्रासाभावात् ॥ १३ ॥

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तोऽथ काचित्पुल कोन भेदे। अन्तःप्रकोपापगमाद्विलोला वशीकृता केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि। अथ काचित्कोपान्मानवती प्रियेण सामो न्मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन नखकर्म्मणा

संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तः प्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण हठाद्ग्रहणेनैव वशीकृतोपभुक्तेत्यर्थः॥ १४॥

सामोन्मुखेनेत्यादि। काचिन्मानिनी सामोन्मुखेन प्रसादनोद्यतेन प्रियेणाङ्कुरिता आकुरिताख्येन नखकर्म्मणा स्पृष्टा अथानन्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला चञ्चलबुद्धिः सासुरते साभिलाषा वा केवलविक्रमेण हठाद्ग्रहणमात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसादगान्तरमकृतप्रसादनान्तरेण प्रियेण यद्गण्डस्थलान्तरे अङ्गुष्ठायनखेन ताड्यते तदाङ्कुरितमुच्यते॥ १४॥

गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्तापि कान्तेन्दुकराभिमृष्टा। प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं क्षोभात्स्रवत्स्वेदजला बभूव॥ १५॥

गुरुरित्यादि। अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा गुरुः धीरा वोतोगुणवचनादिति वा ङीप् न भवति दधाना परुषत्वं नैष्ठुर्य्यं कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिमृष्टा सती प्रह्लादिता सुखिता क्षोभात् चेतसोविकारात् तूर्णं स्रवत्स्वेदजला बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव क्षोभात्स्वप्रकृतिविकारात् स्रवज्जला भवति॥ १५॥

गुरुरित्यादि। अन्या कान्ता परुषत्वं नैष्ठुर्य्यं दधानापि कान्ते नेन्दुनेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन चाभिमृष्टा सती ततः प्रह्लादिता आनन्दिता च सती चोभाच्चेतसोविकारात् तूर्णं स्रवत्स्वेदजला बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रकान्तमणिरिव कीदृशी गुरुर्गौरवान्विता चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यगुणयुक्ता कान्ता मनोहरा परुषत्वं काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनीयेन इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता प्रकाशिता च सती चोभात् स्वप्रकृतिविपर्य्ययात् स्रवज्जला भवति गुरुरिति गुणाद्दोतइति पक्षे ईपप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥

शशाङ्कनाथापगमेन धूम्रां मूर्च्छापरीतामिव निर्व्विवेकां। ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् द्यां मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्केत्यादि। ततोऽनन्तरं यथा काचित्स्त्री नाथस्य भर्त्तुरपगमेन वियोगेन धूम्रा मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना अतएव निर्विवेका विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितस्नेहया प्रबोध्यते तद्वद्द्यामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमनेन धूम्रां धूसरतां गतां निर्विवेकां अविद्यमानविशेषां अरुणश्रीः आदित्यलक्ष्मीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्राबोधयत्प्रकाशितवती ॥ १६ ॥

प्रभाङ्कित्यादि। ततोऽनन्तरं अरुणस्य सूर्य्यस्य तत्सारथेर्वा श्रीर्श्यामाकाशं प्राबोधयत् प्रकाशितवती सखीव यथा सखी काञ्चित् स्त्रियं प्रबोधयति कीदृशीं श्यां नाथस्य चन्द्रस्यापगमेन धूम्रां धूसरां स्त्री च नाथस्य भर्त्तुरपगमनेन विरहेण धूम्रा मलिना भवति मूर्च्छापरीतामिव अचेतनामिव सापि स्त्री मोह परिगता भवति निर्विवेकां न विद्यते विवेकोयत्र तादृशीं सापि स्त्री सदसद्विवेकशून्या सख्या प्रबोध्यते अरुणश्रीः कीदृशी प्रथितानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वात् सखी च प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाषिणी च भवति॥ १६॥

अवीततृष्णोऽथ परस्परेण क्षणादिवायातनिशाव सानः। दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्ननि केतनेभ्यः॥ १७॥

अवीत्यादि। अथानन्तरं लोकः परस्परेणान्योन्येन दयितो दयितया दयितापि दयितेन अवितृष्णः अनपगतसम्भोगाभिलाषः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निशावसानं यस्य समुत्सुकः उत्कण्ठितः परवानिव पराधीनइव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्योदुःखेन अगात् निर्गतवान्॥ १७॥

अवीतेत्यादि। अथानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि परवान् पराधीनइव कार्य्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यः शयन

गृहेभ्यो दुःखेनागात् निर्गतवान् यतः परस्परेण अन्योन्येन दयितेनादयितया दयिता दयितेन अवीततृष्णः अविगतसम्भोगाभिलाषः अतएव चणादिव द्रुतमिवागतं निशावसानं यस्य स तथा सुखेन कालवञ्चलाज्ज्ञानात्॥ १७ ॥

अर्द्धोत्थितालिङ्गितसन्निमग्नोरुद्धः पुनर्यान् गमनेऽनभीप्सुः। व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्त्यक्तान्यकार्य्यः स्थितएव कश्चित्॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि। शयनात् अर्द्धमुत्थितं यस्येत्यर्द्धोत्थितः आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः शयनस्य वा अर्द्धादुत्थितइति योज्यं स चालिङ्गितोदयितया सन्निमग्नः शयने सुप्तः पुनर्यान्निर्गच्छन् रुद्धोविधृतः गमने अनभीप्सुरपि निर्य्याय निमित्तव्याजेन पुनर्निवृत्तः प्रविष्टस्त्यक्तान्यकार्य्यः स्थितएव कश्चित्कामी॥ १८॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि। कश्चित् कामुकः शयनादर्द्धोत्थितोदयितया आलिङ्गितः सन् पुनः सन्निमग्नः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुमुद्यतः सन् दयितया रुद्धोवारितः अतएव गमनेऽनभीप्सुरिच्छारहितोऽपि गुर्व्वादिभयान्निर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगादिछलेन पुनर्निवृत्तःसन् कार्य्यान्तरं त्यक्त्वा स्थितएव शयनगृहइत्यर्थात् अर्द्धोत्थितइति शयनादर्द्धमुत्थितं यस्येत्यग्न्याहितादित्वात् क्तान्तस्य विभाषया परनिपातइति परः स्वमते नियमानिर्द्देशा

द्विरोधएव यद्वा अर्द्धेनोत्थितइति विग्रहः। शयनस्यार्द्धादु त्थितइति वा अर्द्धोत्थितः सन् आलिङ्गितः सन् सन्निमग्नइति क्रमसमासः॥ १८॥

तालेन सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वरबद्ध रागं। पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्ज्जगुर्म्मङ्गलव त्तरुण्यः॥१९॥

तालेनेत्यादि। नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्मसु प्रभात काले तरुणीमङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म तालेन क्रियाकालमानेन संपादिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरबद्धरागं षड्जादिभिः स्वरैर्ब्बद्धोग्रामरागोयत्र पदैः सुप्तिङन्तैर्गतार्थं परिच्छिन्नार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः अनेन स्वरगत पदगतं लयगतमवधानगतमिति चतुर्व्विधं गीतमाख्यातं॥ १९॥

तालेनेत्यादि। नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तरुणीमङ्गलयुक्तं यथा स्यात्तथा जगुर्गायन्ति स्म तालेन चच्चत्पु टादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य शोभा यत्र गानक्रियायां तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियामित्यमरः साम्यं नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं शोभनमवधानं चित्तैका ग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभिर्ब्बद्धोऽनुगतोरागोयत्र पदैर्विभक्त्य

न्तर्गतः परिच्छिन्नोऽर्थो यत्र निरर्थकरहितमित्यर्थः तेन स्वरगतं लयगतं पदगतमवधानगतञ्चेति चतुर्विधं गीतमुक्तं नृपशब्दो राजनि रूढोरावणादिष्वपि प्रवर्त्तते ॥ १९ ॥

दुरुत्तरे पङ्कइवान्धकारे मग्नं जगत्सन्ततरश्मिरज्जुः। प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्युज्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि। अन्धकारे पङ्कइव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्य्यतइति मग्नं प्रविष्टं जगद्यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागोयस्मिन् तद्विवस्वानुद्यन् उद्गच्छन् सन्ततरश्मिरज्जुः प्रविततारश्मयोमयूखाएव रज्जवोयेन सः प्रत्युज्जहारेव उद्धृतवानिव ततइत्यन्धकारात् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि। विवस्वान् सूर्य्यउद्यन् उद्गच्छन् दुःखेनोत्तरितुं शक्ये पङ्के इवान्धकारे मग्नं जगत् ततोऽन्धकारात् प्रत्युज्जहारेव उद्धृतवानिव कीदृशोविवस्वान् सन्तताविस्तृता रश्मयोरज्जवइव येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिरुद्धरति जगत् कीदृशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागोयत्र तादृशमन्धकारमग्नत्वात् दुरुत्तरइति दुःखेनोत्तीर्य्यते यदिति ईषद्दुःसोरिति कर्म्मणि खल् उद्यन्निति इनः शतरि यिणोऽच्यणविति यत्वं ॥ २० ॥

पीतौष्ठरागानि हृताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकै र्मुखानि । प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्व्वे द्युरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्ठरागानीत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः प्रभाते विरेजुः तथा पूर्व्वेद्युः पूर्व्वस्मिन्नहनि अलङ्कृतानि न रेजुः तेषामकृतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्य्याणि यतो दयितैः पीतोष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि चुम्बनात् अपगतकज्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचग्रहाकर्षणात् भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥

पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा विरेजुः शुशुभिरे न तथा पूर्व्वेद्युः पूर्व्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुणागाभावात् प्रातस्तु कृतकार्य्याखेव यतोदयितैः पीतौष्ठरागानि ओष्ठचुम्बनात् पीत ओष्ठरागोयच हृताञ्जनानि आनन्दाश्रुपतनाच्चक्षुषोश्चुम्बनाद्वा अपगतकज्जलानि कामशास्त्रे नेत्रचुम्बनमभिहितं तथाहि नयनयुगकपोलं दन्तवासोमुखान्तः स्तनजघनललाटं चुम्बनस्थानमाहुरिति लोलैः करेण कराकर्षणात् चञ्चलैः अलकैश्चूर्णकुन्तलैर्भास्वन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥

प्रजागराताम्रविलोचनान्तानिरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः । तुल्याइवासन् परिखेदतन्व्यग्रीवास्तच्युताः सेवितमन्मथाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरादित्यादि। भर्त्तृभिः सहैकत्र यच्छयनं सहवासः तस्मा च्च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथाभिः अनुष्ठितसुरताभिः तुल्या इवासन् यतः प्रजागरातताम्रविलोचनान्ताः दयितागमन प्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेन ताम्रनेत्रपर्य्यन्ताः नायातइति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनाश्रुककपत्रलेखाः यद्दिवा अन्यत्र शयित इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्माथादितस्ततः पादविक्षेपात् विगतालक्तकाः शयने प्रतिक्षणमुद्वर्त्तनपरिवर्त्तनात्कपोलादिभ्योनिष्पत्रलेखाइति खेदाच्च तन्व्यः कृशाङ्ग्यः॥२२॥

प्रजागरादित्यादि। कान्तैः सहैकत्र शयनं वासस्तस्माच्च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथाभिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्या इव आसन् कीदृश्यः दयितस्यागमनप्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेना ताम्रोविलोचनान्तोयासां उपभुक्तान्यमपि सुरतासक्तत्वादेव प्रजागरः निरञ्जनानिरलक्तानिष्पत्रलेखाश्च विरहेण प्रसाधनाभावात् किम्वा रोदनान्निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पाद विक्षेपेण निरलक्तकाः शयने मुहुः परिवर्त्तनान्निष्पत्रलेखाः उपभुक्ता अपि चुम्बनादानन्दाश्रुपाताद्वा निरञ्जनाविपरीत सुरतान्निरलक्तकाः चुम्बनताडनाभ्यां कपोलयोस्तनयोश्च निष्पत्रावलीकाभवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् पक्षे सुरतामर्द्दात् कृशाङ्ग्यः जागर्त्तेर्घञि अलि वा जायोऽण्वीनिति गुणे जागरः सेमक्तात्सरोरिति अप्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किम्वा अप्रत्ययेऽभिधानं नियामकमित्युक्तेः स्त्रीत्वाविवक्षा केचित्तु अप्र

त्यथान्तस्य स्त्रीत्वात प्रजागरातायविलोचनान्तादिति समस्त पदं पठन्ति तन्निरर्थकं जागर्य्या जागरा द्वयोरित्यमरवचनात् ॥ २२ ॥

आबद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेखस्ताम्बलरागं बहुलं दधानः। चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सद्दोषितानां पतिभिर्लघुत्वं ॥ २३ ॥

आबद्धेत्यादि। कासाञ्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानामप्यधरः लघुत्वं दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्ताईर्षितसुरताप्राप्ता रुदितास्ततस्य बद्धोलग्नोनेत्राञ्जनपङ्कलेशोयस्य सोऽधरोदयितैरपीतत्वाच्च-बहुलं ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि लघुत्वं चकार ॥ २३ ॥

आबद्धेत्यादि। कासाञ्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानां स्वभावतः कान्तोऽपि अधरो लघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानित्यर्थः अनुपभुक्तत्वात् अधरः कीदृशः रोदनादाबद्धोलग्नोनेत्राञ्जनपङ्कस्य लेशोऽल्पभागोयच्च तादृशः दयितैरपीतत्वाद्बहुलं प्रचुरं ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥

चक्षूंषि कान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तञ्च सरागमोष्ठं। कुर्व्वन् सवासञ्च सुगन्धि वक्त्रं चक्रे जनः केवलपक्षपातं ॥ २४ ॥

चक्षूंषीत्यादि। कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षूंषि विकचोत्पलद्युतित्वात् साञ्जनानि कुर्व्वन् स्त्रीजनः प्रातर्दृश्यमाणप्रधानत्वात् सरागं चोष्ठं स्वभावतोबिम्बफलाकारत्वात् ताम्बूलरक्तं कुर्व्वन् स्वभावतश्च सुगन्धि वक्त्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्व्वन् केवलपक्षपातं ममत्वं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात्॥ २४॥

चक्षूंषीत्यादि। स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेत्राणि अञ्जनयुक्तानि कुर्व्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्व्वन् स्वभावतः सुगन्धि वक्त्रं सवासं कर्पूरादिमुखवासयुक्तं कुर्व्वन् केवलं पक्षपातं प्रसादनस्नेहञ्चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४॥

क्षतैरसञ्चेतितदन्तलब्धैः संभोगकालेऽवगतैः प्रभाते। अशङ्कतान्योन्यकृतं व्यलीकं वियोगवाह्योऽपि जनोऽतिरागात्॥ २५॥

क्षतैरित्यादि। अस्यामया दत्तं अस्य च मयेति संभोगकाले रागान्धतया असंचेतितान्यज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि चितसंचेतनइति स्वार्थिकणयन्तस्य रूपं प्रभातकाले अवगतैर्दृष्टैः वियोगवाह्योऽपि सुप्तोऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिस्नेहात् अन्योन्यकृतं अन्योन्येन कृतं व्यलीकं अपराधं अशंकत विकल्पितवान् लङि रूपं किमस्यान्यया क्षताश्या दत्तमिति योषिदशंकत पुरुषोऽपि किमन्येन धूर्तेनास्यादिति॥ २५॥

च्नतैरित्यादि। वियोगवाह्योऽपि विरहेणायुक्तोऽपि जनोऽति रागादतिस्नेहात् च्नतैरन्योन्येन क्नतं व्यलीकमपराधमशङ्कत शङ्कितवान् घ्यां ऌपं किमस्यान्यया कान्तया दत्तं च्नतमिति योषिदशङ्कत पुरुषोऽपि किमस्याश्रन्येन प्रच्छन्नकामुकेन दत्तं च्नतमिति शङ्कते स्म कुतइत्याह कीदृशैः च्नतैः सम्भोगकाले रागान्धतया असंच्चेतितानि अज्ञातानि दन्तैश्चोलब्धानि यानि तैः चितक् संज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैर्ज्ञातैर्दर्शनात्॥ २५॥

नेत्रेषुभिः संयुतपच्मपत्रैः कर्णान्तक्रष्टैरुरुकेशशूलाः। स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः स्त्रीयोधमुख्या जयिनोविचेरुः॥ २६॥

नेत्रेषुभिरित्यादि। नेत्राणि इषवइव तैः संयुतानि संयुक्तानि पच्माण्येव पत्राणि येषां तैः कर्णान्तक्रष्टैः कर्णान्तविश्रान्तैः उपलचिताः स्त्रियोयोधमुख्याइव उरुकेशशूलाउरवोमहान्तः केशाः शूलाइव येषां स्तनोरुचक्राः स्तनाः उरूणि चक्राणीव येषां ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशाइव येषां ते जयिनोलब्धविजया विचेरुः भ्रान्ताः॥ २६॥

नेत्रेषुभिरित्यादि। स्त्रियोयोधमुख्याइव योद्धृश्रेष्ठाइव विचेरुर्भ्रमन्ति स्म संयुतानि संयुक्तानि पच्माण्येव पत्राणि पत्नायत्र तैः कर्णान्तक्रष्टैः कटाचइशायां कर्णान्तप्रेरितैर्नेत्रैरिषुभिरिव उप

लक्षिता उरवो महान्तः केशाः शूलानीव येषां श्यामत्वात् दीर्घत्वात्कामपीडाकारित्वाच स्तनामहाचक्राणीव येषां विशाल पारिमाण्डल्यात् तताः कर्णाः पाशाइव येषां कामुकमानबन्धन योग्यत्वात् अतएव जयिनः पुंजयनशीलाः॥ २६॥

पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चाश्लिष्टम्टजानि दृष्ट्वा। स्त्रीणां सपत्न्योजहृषुः प्रभाते मन्दायमानानुशयैर्म्मनोभिः॥ २७॥

पयोधरानित्यादि। चन्दनपङ्कदिग्धान् आप्लुतचन्दनत्वात् वस्त्राणि च अम्लिष्टम्टजानि अनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा प्रभाते तत्सपत्न्योमनोभिः न वाह्यं जहृषुः हृष्टाः अप्राप्तसुरतत्वान्मन्दायमानानुशयैः आभिः सह शयितादति तासु ये अनुशयाः अचान्तयोजाताः ते मन्दायमानाः शनैःशनैस्तनूभवन्तोयेषु मनःसु तैरित्यर्थः॥ २७॥

पयोधरानित्यादि। स्त्रीणां चन्दनपङ्कैर्दिग्धान् लिप्तान् पयोधरान् स्तनान् दृष्ट्वा अश्लिष्टम्टजानि अनपनीतशुक्लशुद्धभावानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो मनोभिः करणभूतैः तैरुपलचितावा जहृषुः हृष्टाः कीदृशैः मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधोयत्र पूर्व्वं भर्त्रा सह सपत्नीनामेकत्र वासात् क्रोधउत्पन्नः पश्चात्तासां सम्भोगाभावज्ञानात् क्रोधस्य

मन्दायमानत्वं हर्षस्य जातः सम्भोगे हि मर्दनात चन्दनच्युतिर्व्वं स्त्रमालिन्यञ्च स्यात्॥ २७॥

स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा रराज लोलोऽपि गुणापहार्य्यः। कुतूहलान्नेत्रगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवान्योन्यमुखानि रागः॥ २८॥

स्मरातुरइत्यादि। दंपत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं पश्यतोः चक्षुषोरागोवर्ण्यते स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागोरक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतुकात् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव कीदृशं कामिन्यामुखं कामुकस्य मुखं वेति गुणापहार्य्यः तत्प्रतिपक्षेण शुक्लगुणेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरस्थाय्यपि रराज॥ २८॥

स्मरातुरेइत्यादि। दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोर्नेत्ररक्तिमा उत्प्रेक्ष्यते रागोरक्तभावोनेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः सन् कुतूहलादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव कीदृशं कामिन्याः कामुकस्य वा मुखमिति विलोकयन्निव रराज शोभतेस्म कीदृशः स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः गुणेन तत्प्रतिपक्षेण शुक्लरूपेणापहार्य्योऽपनेयः अतएव लोलश्चञ्चलः अचिरस्थाय्यपि रराजेत्युत्कर्षः किम्वा रागोऽनुरागः गुणापहार्य्योमुखसौन्दर्य्येण वशीकृतः॥ २८॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता न बुद्धिपूर्व्वं परिलुप्त संज्ञः। आत्मानुभूतानपि नोपचारान् स्मरातुरः संस्मरति स्म लोकान्॥ २९॥

गतइत्यादि। प्रणये विश्रम्भे अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां प्राप्ते सति ये अबुद्धिपूर्व्वं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारान् नखदन्तक्षतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न स्मरति स्म कामि लोकः इदमिदं मया प्रयुक्तमिति यतः सुरतावस्थायां स्मरातुर तया विलुप्तसंज्ञो मूटइति॥ २९॥

गतेइत्यादि। प्रणये प्रेम्णि अतिभूमिं प्रकृष्टावस्थां गते सति अबुद्धिपूर्व्वमविचार्य्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचारान् नखदन्तक्षतादीनात्मानुभूतानपि तदानीं स्मरातुरत्वेन परिलुप्तसंज्ञत्वात् लोकः प्रभाते न स्मरति स्म प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपीति रुद्रः॥ २९॥

वस्त्रैरनत्युल्वणरम्यवर्णैर्व्विलेपनैः सारभलक्षणीयैः। आश्लेषलोकः परितोषकान्तैरसूचयल्लब्धपदं रहस्यं॥ ३०॥

वस्त्रैरित्यादि। वस्त्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परिच्छेद्यैः आश्लेषव्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं सुरतं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स्म ३०॥

वक्त्रैरित्यादि। लोकोवस्त्रादिचिह्नैरहस्यं रहसि भवं सुरतमसूचयत् प्रकाशितवान् कीदृशं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं कामिषु प्राप्तावसरं वा वक्त्रैः कीदृशैरनत्युल्वणरम्यवर्णैः परिस्फुटितलादनुल्लटरमणीयवर्णैः अनतिविशदरम्यवर्णैर्वा अल्पक्लिष्टैरित्यर्थः उल्वणं विशदं स्फुटमिति कोषः विलेपनैः कीदृशैः सौरभलक्षणीयैः सौरभेन शरीरगतसुरभिलमात्रेण लक्षणीयैरनुमेयैः आस्यैः कीदृशैः परितोषकान्तैरधररागपचावक्त्रादिलेपेऽपि परितोषेण कृतार्थता जनितानन्देन कमनीयैः॥ ३०॥

प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगात्राः प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः। शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयं॥ ३१॥

प्रातस्तरामित्यादि। गुरुजनोनखदशनक्षतं माद्राक्षीदिति युवानः प्रातस्तरां प्रत्यूषसि चन्दनलिप्तगात्राहस्तैरधरान् प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि शाम्यन्निमेषा अनिमिषितनेत्रा गूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म नूनमेते सत्कृताः येन एवमाचरन्तीति ॥ ३१॥

प्रातस्तरामित्यादि। महति प्रातःकाले नखक्षतादिसङ्गोपनार्थं चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तक्षतसङ्गोपनार्थं गुरुसमीपे हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि जागरणजनितनिद्राव्यपगमार्थं शाम्यन्निमेषानिमेषं वारयन्तोऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्गोपनीयं

सुरतं सुतरामतिशयेन प्रकाशयन्ति स्म सङ्गोपनेनैव नखक्षता
द्यनुमानात् यद्वा शास्वन्निमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां
भावत्यागदर्शनात् सौक्ष्म्यमत्र गुणः तत्सौक्ष्म्यमुच्यते यत्र
सूक्ष्मार्थस्यापि दर्शनं। अत्र सुरतस्य संगुप्ततया सूक्ष्मत्वं॥ ३१॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे किमुद्यतं भ्रूधनुरप्र
सह्यं। हन्तुं क्षमोवा वद लोचनेषुर्दिग्धोविषेणेव
किमञ्जनेन॥ ३२॥

जितइत्यादि। हे वामे प्रतिकूलवर्त्तिनि मधुरेणाविकृतेन
सामा लोके अस्मद्विधे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भ्रूधनुरप्रसह्यं
प्रसोढुमशक्यं उद्यतं उत्क्षिप्तं अथवा विलोचनेषुर्नेत्रशरः स्वत
एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेनेव विषेण दिग्धोविषलिप्तइति
वद कथय॥ ३२॥

जितइत्यादि। युवानइत्यूचुरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः हे वामे
प्रतिकूलवर्त्तिनि लोकेऽस्मद्विधे मधुरेण माधुर्य्यगुणेन स्वभाव
सिद्धोपायेन प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि
सोढुमशक्यं भ्रूरूपधनुः किमर्थमुद्यतमुत्क्षिप्तं अयञ्च लोचनरूप
शरः स्वयमेवास्मान् हन्तुं क्षमः समर्थः तत्किं विषेणेवाञ्जनेन वा
दिग्धोलिप्तः तत्वं वद वतेति पाठे खेदे स्वभावैरेव कार्य्यस्य सिद्धौ
किमधिककल्पनया भाविकलमत्र गुणः अहं त्वदायत्तएवेत्य
भिप्रायप्रकाशात् साभिप्रायोक्तिविन्यासोभाविकत्वं प्रचक्षते
इति॥ ३२॥

दन्तच्छदे प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे ताम्बूलरागस्तृणभारतुल्यः। न्यस्तः किमित्यूचुरुपेतभावा गोष्ठीषु नारीस्तरुणीर्युवानः॥ ३३॥

दन्तछद इत्यादि। प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वात् दन्तछदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः तृणभारतुल्यः निष्प्रयोजनत्वात् इत्येवमूचुर्युवानः प्रातरित्यर्थात् उपेतभावाः जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थिता नारीस्तरुणीरिति॥ ३३॥

दन्तेत्यादि। दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः कीदृशे प्रज्ज्वलितवह्निसदृशे स्वभावतो लोहितत्वादस्मद्दाहकत्वाच कीदृशः तृणभारसमो निष्प्रयोजनत्वादत्युद्दीपकत्वाच वह्नौ तृणप्रक्षेपो भृशमुद्दीपको भवति इत्येवं युवानस्तरुणा उपेतभावा उपगतरागाः सन्तस्तरुणीनारीर्गोष्ठीषु स्त्रीसभासु स्थिता ऊचुः॥ ३३॥

युग्मकं।

सुखावगाह्यानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्तापहराण्युरूणि। प्रबुद्धनारीमुखपङ्कजानि प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः॥ ३४॥

सुखावगाह्यानीत्यादि। प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः सुखावगाह्यानि निरुपद्रवत्वात्सुखेनावगाह्यन्ते युतानि लक्ष्म्या देवतारूपया शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि घर्मादिक्लेशाप

हारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव पङ्कजानि यत्रेति॥ ३४॥

सुखेत्यादि। प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसीव रेजुः शोभन्ते स्म कीदृशानि सुखहेतुरवगाहो यत्र तानि लक्ष्म्या सम्पत्त्या शोभया वा युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि घर्म्मादि क्लेशापहारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारी मुखान्येव पद्मे तानीव पङ्कजानि येषु॥ ३४॥

संमृष्टसिक्तार्च्चितचारुपुष्पैरामोदवद्द्रव्यसुगन्धभागैः। लक्ष्मीर्व्विजिग्ये भवनैः सभृङ्गैः सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य॥ ३५॥

संमृष्टेत्यादि। देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातर्व्विजिग्ये विजिता आदौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चात्सिक्तानि पूर्व्वापरकालसमासः अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि चारूणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विशेषणसमासः आमोदवन्ति यानि द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः सुगन्धभागएकदेशो येषां तैः गन्धस्य तदेकान्तग्रहणादित्वं न भवति सभृङ्गैरामोदभृतत्वात्॥ ३५॥

संमृष्टेत्यादि। देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः सम्पत्तिः शोभा वा भवनैर्गृहैः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्म्मणि टो

कीदृशैः पूर्व्वं संमृष्टानि अपनीतरजांसि पश्चात् सिक्तानि संमृष्ट सिक्तानि पूर्व्वकालस्यापरकालेनेति कर्म्मधारयइति परः खमते एकार्थतास्त्येव अर्चितानि पूजितानि चारूणि शोभमानानि पुष्पाणि येषु तानि पश्चात् संमृष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति पुनः कर्म्मधारयः आमोदवद्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुग न्धाभागाएकदेशायेषां स्वत्सुरभिपूतेरित्यादौ गन्धशब्दोगुण वाचीति टीकाकृद्वचनादभिधानाद्वा इप्रत्ययाभावः भृङ्गैरामो दानुसारिलाङ्गमरैः सह वर्त्तमानानि नन्दनमप्येवं भवति उदा त्तता गुणोऽसंमृष्टसिक्तेत्यादिभिर्व्विशेषणैर्योगात् यैर्विशेषणैर्यो गोयस्तु साम्यादुदात्तता ॥ ३५ ॥

अक्ष्णोः पतन्नीलसरोजलोभाद्भृङ्गः करेणाल्पधिया निरस्तः। ददंश ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिस्तृष्णातुरः पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अक्ष्णोरित्यादि। नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्य क्ष्णोः पतन्निलीयमानोभृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कयाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः सन् ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेत दित्यभिसन्धिरभिप्रायोयस्य भृङ्गस्य स धृष्णुः प्रगल्भः पाणितले ऽपि ददंश दष्टवान् तामित्यर्थात् ॥ ३६ ॥

अक्ष्णोरित्यादि। नीलसरोजमेतदिति मत्वा तल्लोभात् चक्षु षोः पतन् भृङ्गः कयाचिदल्पधिया मुग्धया करेण निरस्तः सन्

पाणितलेऽपि तां ददंश दष्टवान् यतः करं दृष्ट्वा रक्तपद्ममि त्यभिसन्धिरभिप्रायोयस्य कीदृशः तृष्णातुरः तृष्णाव्यग्रः धृष्णुः प्रगल्भः सौकुमार्य्यमत्र गुणः अक्ष्णोः करस्य चोत्पलत्वेन निरूप णात् अनिष्ठुरत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्य्यं तदुच्यते ॥ ३६ ॥

विलोलतां चक्षुषि हस्तवेपथुं भ्रुवोर्व्विभङ्गं स्तनयुग्म वल्गितं। विभूषणानां क्वणितञ्च षट्पदो गुरुर्यथा नृत्यविधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि। यथा गुरुर्नृत्याचार्य्यो नृत्यकर्म्मणि कस्याश्चिच्चक्षुषि विलोलतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकम्पं भ्रुवो र्विभङ्गं नतोन्नतिं स्तनयुग्मवल्गितं प्रचलितं भूषणानां क्वणितं शिञ्जितं जनयति तद्वद्वा षट्पदोऽपि तत्समादधे विहितवान् ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि। यथा गुरुर्नृत्याचार्य्यो नृत्यकर्म्मणि शिक्षायां कस्याश्चिच्चक्षुषि विलोलतां चाञ्चल्यं हस्तयोर्वेपथुं कम्पं भ्रुवोर्व्विभङ्गमन्यथाकरणं स्तनयुगलस्य वल्गितं चलनं विभूष णानामलङ्काराणां क्वणितं शिञ्जितं समादधे जनयति तथा षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् भ्रमरबाधया काचिन्नृत्यमिव च कारेत्यर्थः प्रौढिरत्र गुणश्चक्षुर्विलोलताप्रभृतिभिर्नृत्यस्य निर्व्वा हात् विवक्षितार्थनिर्व्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता ॥ ३७ ॥

अथानुकूलान् कुलधर्म्मसम्पदो विधाय वेशान् सुदिवः पुरीजनः। प्रबोधकाले शतमन्युविद्विषः प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति॥ ३८॥

अथानुकूलानित्यादि। अथानन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिजनः प्रतिदिनमवाप्तकल्याणत्वात् सुदिवः सुप्रातेत्यादिना समासान्तनिपातनं य थाखं कुलधर्मस्य पुरस्य या संपद्विभूतिः तस्या अनुकूलान् वेशान्नेपथ्यानि विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामिति तङ्॥ ३८॥

अथेत्यादि। अनन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिजनो वेशान् विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषइन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधकाले निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्यीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः प्रोपादारम्भे इति मं कीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या सम्पद्विभूतिस्तस्या अनुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः कीदृशः सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य दिवाशब्दः सप्तम्यन्ताव्ययइति ये वदन्ति तन्मते शोभनं दिवा दिवसे कर्म यस्येति विग्रहः राजादित्वात् सुदिवो निपातितइति कालापाः खादिभ्यो दिवादेरिति सूत्रेण डप्रत्ययमाह क्रमदीश्वरः स्वमते स्वार्थेष्णः तस्यालविवक्षया वृद्धेरभावः॥ ३८॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यइव प्रवृत्तावेगाज्जलौघाः पुरमन्दिरेभ्यः। आपूर्य्य रथ्याः सरितोजनौघाराजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त॥ ३९॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यइत्यादि। यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्त्तन्ते तद्वत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघारथ्याः सरितइवापूर्य्य राजाङ्गनमम्भोधिमिवापूरयन्त पूरितवन्तः॥ ३९॥

शैलेन्द्रेत्यादि। यथा जलानां वारीणामोघाः पूराः प्रवाहाः शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितोनदीरापूर्य्य वेगात् सागरं पूरयन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्योलङ्कागृहेभ्यः प्रवृत्तारथ्याः प्रतोलीरापूर्य्य वेगात् राजाङ्गनं राज्ञोरावणस्य चत्वरमपूरयन्त तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गलमिति विश्वः पृषोदरादित्वात् णत्वमिति पाणिनीयाः स्वमते मनीषादित्वाद्विभाषया णत्वं॥ ३९॥

प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशत्रोः प्रागूर्द्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः। ह्रीनामहान्तस्य समत्वमीयुर्द्वास्थैरवज्ञापरुषाच्चिदृष्टाः॥ ४०॥

प्रबोधकालादित्यादि। त्रिदशेन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधकालात्प्राक् पूर्व्वं ऊर्द्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्द्ध्वङ्गता एव प्रबोधकाले शोषं नीयमानाइति अन्तर्भावितण्यर्थोद्रष्टव्यः

एवञ्च कृत्वा कर्म्मण्यात्मनेपदं अन्ये परिशोष्यमाणइति णिचं पठन्ति ऊर्द्धशुषीति णमुल् हीनाः महान्तश्च सेवकाः समत्वं तुल्यत्वमीयुः द्वास्थैर्दौवारिकैः द्वारि तिष्ठन्तीति सुपिस्थइति कः खरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयस्य सः अवज्ञया अनादरेण परुषमस्निग्धं यदक्षि तेनाक्ष्णा दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधेत्यादि । त्रिदशेन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधकालात् निद्राभङ्गसमयात् प्राक् पूर्व्वं हीनामहान्तश्च जनाः समत्वं तुल्यतां ईयुः प्राप्ताः दौवारिकैः सर्व्वेषां प्रवेशनिषेधात् कीदृशाऊर्द्धशोषं परिशुष्यमाणाः ऊर्द्धशोषमिति यदुक्तं तद्विशेषेण सुमुखादिशोषणं सूचनार्थं ऊर्द्धात्शुषिपूरेः स्वार्थेका णमिति परः किमयं करिष्यतीति त्रासात् शुष्कास्यकण्ठतालुकाआसन्नित्यर्थः द्वाःस्थैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्परुषं रूक्षमक्षि चक्षुस्तेन दृष्टा द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः हनजनादिति डः मनीषादित्वाद्विभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तशषसेलुग्वेति क्रमदीश्वरसूत्रं ॥ ४० ॥

गुरूरुचञ्चत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयाग्राङ्गुलिसंगृहीतैः । रक्षांस्यनायासहृतैरुपास्थुः कपोललीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरूरुचञ्चदित्यादि । गुरवोऽलघवः उरवोमहान्तः चञ्चन्तश्चलन्तः कराः कर्णजिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया

अग्राङ्गुलिसङ्गृहीतैःपदाङ्गुष्ठाग्रेण यत्नस्थाने परिगृहीतैः अङ्गुलेरग्रमिति राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः अनायासहतैः शनैः शनैः प्रचोदितैः मत्तत्वात् कपोललीनालिकुलैः रक्षांसि उपास्थुः सेवामकार्षुः ॥ ४१ ॥

गुर्व्वित्यादि। कतिचिद्रक्षांसि राक्षसागजेन्द्रैरुपास्थुः मत्तहस्तिनोगृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः कीदृशैर्गुरवोऽलघवः उरवो महापरिमाणाः चञ्चन्तः चञ्चलाः कराः शुण्डाः कर्णाजिकाश्च येषां तैः अवज्ञया अनादरेण अङ्गुल्यग्रेण संगृहीतैः धृतैः अङ्गुलेरग्रं अग्राङ्गुलिरिति राजदन्तादिरितिपरः खमते एकदेशेऽपि समुदायोपचारात् कर्म्मधारयः अग्रे अग्रतः स्थाने अङ्गुष्ठापादाङ्गुष्ठेन संगृहीतैरिति केचित् अनायासेन हतैः शनैः शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि भ्रमरकुलानि येषां तैः ॥ ४१ ॥

· निवृत्तमत्तद्विपकुम्भमांसैः संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽग्रपादैः। आनिन्यिरे श्रेणिकृतास्तथान्यैः परस्परं वालधिसन्निबद्धाः ॥ ४२ ॥

निवृत्तेत्यादि। अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे आनीताः निवृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अतएव संपृक्तमुक्तैः लग्नकुम्भमुक्ताफलैः उपलक्षिताः श्रेणीकृताश्रश्रेणयः

श्रेणयः कृताः श्रेण्यादयइति सः परस्परं वालधिसंनिबद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥ ४२ ॥

निकृत्तेत्यादि। अन्यैराचसैर्हरयः सिंहाआनिन्यिरे आनीताः तथा पूर्व्वापेचया अग्रपादैः पादाग्रैरुपलचिताः कीदृशैः निकृत्तानि छिन्नानि मत्तद्विपानां कुम्भमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः गजकुम्भस्यमुक्तायच कीदृशाः श्रेणिकृताअश्रेणयः श्रेणः कृता अभिधानं नियामकमित्युक्तेः च्व्यर्थे श्रेण्यादेः कृतादिना समासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन बद्धाः षष्ठ्या अमादेशोलोकोपचारादिति विद्यासागरः क्रियाविशेषणमिति केचित् स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ४२ ॥

उपेचितादेवगणैस्तसद्भिर्निशाचरैर्वीतभयैर्निकृत्ताः। तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजालपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेचितेत्यादि। सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृत्ताः छिन्नाः वीतदयैरिति पाठान्तरं तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजालाएव छिन्नाः छिद्यमानास्च देवगणैस्तसद्भिरुपेचिताः वाभ्राशेत्यादिना विकल्पेन श्यन् तस्मिन्राजाङ्गने प्रकीर्णाअदृश्यन्त सेवकजनेन ॥ ४३ ॥

उपेचितेत्यादि। तस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजातादीनां प्रकीर्णाविचिप्ताः जालेन कलिकया सहिताः पुष्पस्तवका अदृश्यन्त दृष्टाः सेवकैरित्यर्थात् कीदृशाः त्रसद्भिस्त्रासं गच्छद्भिर्देवगणैरुपेचिताः अरचिताः क्रमक्षमभ्रमेत्यादिना त्रसेर्विकल्पेन श्यन् विहितइति पचे शप् वीतभयैर्विगतत्रासैर्निशाचरैर्निकृत्ताः छिन्नाः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः जालं गवाचे आनाये कोरके दम्भेदयोरिति विश्वः ॥ ४३ ॥

निराकरिष्णुर्द्विजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुणोऽतिमोहात्। पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत् प्रागग्र्यरक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि। दशास्योविबुद्धः सन् अतिमोहादत्यन्ताज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः द्विजवरानित्यर्थात् द्विजकुञ्जराणां प्रशस्तद्विजानां अभ्युदयहेतूनां सम्बन्धिनोऽशेषाः गुणाः तृणीकृतायेन स तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्व्वं सभाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृतीन् अग्र्यरक्षःप्रवरान् अभ्युदयार्थमार्चीत् ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि। दशास्योरावणः प्रबुद्धः सन् सभाप्रवेशात्प्राक् पूर्व्वं पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् अग्र्यराक्षसश्रेष्ठान् श्रातीनभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् कीदृशः अतिमोहात्

अत्यश्नानात् द्विजकुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिष्णुः द्विज श्रेष्ठान्निराकृत्य अन्नुराचमान् पूजितवानिति मोहः ढघेकतीत्या दिना उदन्तकयोगे षष्ठी न भवतीति सम्बन्धे षष्ठी यद्वा द्विजकु ञ्जराणां ढणोक्नताअवधीरिताः सकलागुणायेनेति सम्बन्धः अतएव निराकरिष्णुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥

मायाविभिस्त्रासकरैर्ज्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपेतः। सतां विघातैकरसैरविचत् सदः परिक्षोभितभूमिभागं ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि। आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्वञ्चकैः परेषां त्रासकरैः जनानामतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः सतां सन्मार्गस्थितानां विघातैकरसैर्विनाशैकस्वभावैः उपेतोदशास्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टः शलदृगुपधानिटः क्सः कीदृशं राचसैश्चरणभागेन परिक्षोभितभूमिभागं ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि दशास्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टवान् हृशषोऽनिमिति सक् कीदृशः आप्तैरात्मीयैराचसैरुपेतः उपगतः सन् कीदृशैर्मायाविभिर्वञ्चकैर्जनानां त्रासकरैः अतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः स्वाम्यर्थसम्पादनपरैः सतां साधूनां विघातमाचेकुभिः सदः कीदृशं रावणचरणभरेण परिक्षोभितः सञ्चलितोभूमिभागोयत्र ॥ ४५ ॥

विधृतनिशितशस्त्रैस्तद्युतं यातुधानैरुरुजठरमुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः। श्वगणिशतविकीर्णं वागुरावन्मृगीभिर्व्वनमिव सभयाभिर्द्देववन्दीभिरासीत्॥४६॥

विधृतेत्यादि। तत्सदो यातुधानैः विधृतनिशितशस्त्रैः गृहीतशस्त्रैर्युतं युक्तमासीत् तथा राक्षसीभिः उरुजठरमुखीभिः संकुलं व्याप्तं यथा वनं वागुरावत् सवागुरं श्वगणिकशतकीर्णं आखेटकशतछन्नं मृगीभिः सभयाभिः श्वगणिकेभ्योजातभयाभिः व्याप्तमासीत् श्वगणा विद्यन्ते येषामिति श्वगणिकाः अतइति ठक्॥४६॥

विधृतेत्यादि। तत्सदोवनमिवासीत् कीदृशं सदः विधृततीक्ष्णशस्त्रैर्यातुधानैराक्षसैर्युक्तं तथा राक्षसीभिः संकुलं व्याप्तं कीदृशीभिः उरु महत् जठरमुदरं मुखञ्च यासां ताभिः तदा देववन्दीभिर्हठात् हृतदेवस्त्रीभिः संकुलमिति सम्बन्धः श्वगणिशतविकीर्णमाखेटकशतच्छन्नं वागुरावत् वागुरा मृगबन्धनी रज्जुस्तद्युक्तं मृगीभिः संकुलं सभयाभिर्भययुक्ताभिरिति मृगीणां देववन्दीनाञ्च विशेषणं तत्सदोऽपि कुक्कुरधारिभिर्युक्तं तथा रज्जुबद्धमृगीभिर्युक्तं वनमपि राक्षसैः राक्षसीभिश्च युक्तं शुनां गणो विद्यते येषां ते श्वगणिनआखेटिकाः॥४६॥

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरत्नप्रभाभिः प्रतिककुभमुदस्यन्निस्वनं धीरमन्द्रं। शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चैर्विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥

इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

जलद इत्यादि। प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः तडित्वानिव जलदः प्रोन्नतात्मा सर्व्वेषामुपरि स्थितत्वात् प्रतिककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं मन्दगम्भीरं निस्वनं उदस्यन् क्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव हैममासनमुच्चैरुच्चं विविधमणिविचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णकर्म्माध्यतिष्ठत् समारोहति स्म ॥ ४७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे माधुर्य्यप्रदर्शनोनाम द्वितीयोऽध्यायः। काव्यस्य प्रभातवर्णनोनामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

जलद इत्यादि। स रावणः सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरुच्चं हैमं हिरण्मयमासनमध्यतिष्ठत् किं कुर्व्वन् विद्युद्युक्तोमेघ इव प्रतिककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं गभीरतारं निस्वनं ध्वनिमुदस्यन् क्षिपन् प्रोन्नतः सर्व्वेषामुपरि स्थितः उन्नताकारोवा प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां प्रभाभिरुपलक्षितः प्राज्यरत्नप्रभाभिः करणभूताभिस्तडित्वान् जलद इव इति वा आसनं कीदृशं विविधैर्ना